

De Hollandsche expansie in de zestiende en zeventiende eeuw en haar weerspiegeling in de hedendaagsche Nederlandsche dialecten

G.G. Kloeke

bron

G.G. Kloeke, *De Hollandsche expansie in de zestiende en zeventiende eeuw en haar weerspiegeling in de hedendaagsche Nederlandsche dialecten*. Martinus Nijhoff, Den Haag 1927

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/kloe004holl01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de [gebruiksvoorwaarden](#).

AAN MIJN VROUW

Voorbericht

Toen ik op 28 Juli 1915 mijn eerste dialectgeographische onderzoekstocht op Nederlandsch gebied begon, kon ik weinig vermoeden, dat ik hiermede de eerste schrede zette op een pad, dat ik nog tal van jaren zou bewandelen. Ik was leeraar in het Duitsch te Winschoten en had mij bezig gehouden met de bestudeering van het Winschoter dialect. Om een betere voorstelling van dit dialect en zijn geschiedenis te krijgen, kwam het mij gewenscht voor, het te vergelijken met de naburige tongvallen en zoo trok dan allereerst de taal van Westerwolde mijn belangstelling. Toen ik ook hier voor talrijke raadselachtige problemen kwam te staan, moest noodzakelijk de geheele provincie Groningen voor een exploratie aan de beurt komen en al spoedig werd het vanzelfsprekend, dat het Drentsch daarbij niet veronachtzaamd kon worden. Een soort van plichtmatige consequentie dreef mij tot verder doorzetten en het materiaal nam elke zomervacantie wel zichtbaar toe, maar een duidelijke voorstelling van de noordelijke dialecten, hunne groepeerings en hunne geschiedenis kon ik nog steeds niet krijgen. Eerst toen het IJsselgebied en de Veluwe aan de beurt kwamen begon ik eenige 'kleur' in het materiaal te bespeuren. Van lieverlede drong het tot mij door, dat vele isoglossen vrijwel evenwijdig met den IJssel liepen, wat mij deed vermoeden, dat ze zich dus om een bepaald centrum in het westen groepeerden. Maar hoe omtrent dit vermoeden zekerheid te krijgen? Na een studie van tien jaren was ik juist zoo ver gekomen, dat ik $\frac{1}{8}$ van den veronderstelden cirkelomtrek van een aantal isoglossen had kunnen vaststellen. Het bleef dus een hachelijke onderneming om zulke eigenaardige, tamelijk beverig verloopende, curven zonder meer als 'cirkelbogen' (N.B. met een straal van 100 en meer K.M.) te bestempelen.

Gelukkig waren er twee omstandigheden, die mij in mijn vermoeden versterkten, dat we hier inderdaad met 'cirkelbogen' hebben te doen, die hun ontstaan aan westelijke invloeden te danken hebben; in de eerste plaats de waarneming, dat meestal links van de isoglosse het verbreidingsgebied van een Hollandsch verschijnsel lag en rechts dat van een 'oostersche' of zoo men wil Nederduitsche eigenaardigheid; in de tweede plaats hadden mijn studiën mij in aanraking gebracht met Prof.

Frings te Bonn, die in talrijke publicaties duidelijk had doen uitkomen dat het beloop der isoglossen in Rijnland is te danken aan den invloed van het cultuurcentrum Keulen. Na kennismaking met de Duitsche en ook eenige Fransche publicaties op dialectgeographisch gebied werd ik steeds meer overtuigd, dat wij in Nederland evenals in Frankrijk en Duitschland met beïnvloeding der dialecten door cultuurcentra rekening moeten houden, al verkeerde ik omtrent de ligging daarvan in het onzekere¹⁾. Eerst betrekkelijk laat ben ik tot de conclusie gekomen, dat het cultuurcentrum, dat op onze Noord-Nederlandsche dialecten den duidelijkst waarneembaren invloed heeft geoefend, geen ander is geweest dan Amsterdam. Men zal zich verwonderen, dat dit ei van Columbus nimmer eerder is overeind gezet - en ikzelf verwonder mij daarover achteraf wel het meest - maar voor mij, evenals voor al onze linguïsten, gold tot nog toe als axioma, dat onze dialecten oud waren (daarvandaan de Saksische, Frankische en Friesche tongvallen en hunne 'mengingen') en van nature conservatief. Wezen bovendien de Duitsche dialectgeographische onderzoekingen niet uit, dat de middeleeuwsche toestanden voor een groot deel het beloop der isoglossen hebben bepaald?

Mijn onderzoekingen leidden mij na langen tijd tot het resultaat, dat het verschil met de toestanden als b.v. in Rijnland toch niet zoo groot is, als het oppervlakkig wel lijkt. Men houde slechts in het oog, dat Keulen een oud cultuurcentrum is en dat Amsterdam eerst in het einde der 16de eeuw tot grooten bloei is gekomen. Dan begint men ook te beseffen, dat het verschil niet van principieelen aard is: in den omtrek van de jonge wereldstad Amsterdam vinden we nà 1550 een breeder en breeder worden der taalkringen, juist zooals dat om het machtige Keulen in de middeleeuwen het geval geweest is.

Het kwam er dus voor mij op aan, het bewijs te leveren, dat inderdaad de Noord-Nederlandsche isoglossen-structuur grootendeels op de bovengeschetste wijze geïnterpreteerd zal moeten worden, ook al had ik tot dusverre het beloop der concentrische isoglossen slechts over een betrekkelijk kleinen sector waargenomen. Mijn waarnemingen moesten dan echter over een veel grooter uitgestrektheid voortgezet worden, waarmede noodzakelijk een beperking tot slechts weinige verschijnselen gepaard moest gaan. De diminutiva leken mij aanvankelijk bij uitstek geschikt om als proeve van bewerking te dienen en zoo zette ik dan de eerste draden op touw voor een synthetisch onderzoek²⁾. Na eenigen tijd bleek mij echter, dat ik hier, als zoo vaak, den omvang van het

1) Kenschetsend voor deze onzekerheid zijn nog mijn uitlatingen *N. Taalgids*, XV (1921), blz. 38.

2) Waarvan ik een deel publiceerde in *Zfd Maa.* 1923, blz. 217-231.

dialectgeographisch onderzoek had onderschat. Het vraagstuk der diminutiva is niet enkelvoudig van aard, maar splitst zich in meerdere problemen, die den dialectgeographischen beginner voorloopig nog heel wat moeilijkheden baren. Met het eenigszins volledig inzamelen en inkaartbrengen van materiaal uit het geheele Nederlandsche taalgebied zouden nog jaren gemoeid zijn; bovendien kan men het, gedrukte en ongedrukte, schriftelijke materiaal ten opzichte van dit taalverschijnsel vrijwel ad libitum uitbreiden. Wel meen ik in mijn bovengenoemd artikel een vaste basis voor het diminutief-onderzoek te hebben gevonden, maar bij het aansleepen van het verdere omvangrijke materiaal zou het m.i. licht kunnen gebeuren, dat men door de boomen het bosch niet meer zou zien. Zoo stapte ik dan voorloopig van de diminutiva af en verdiepte mij in het probleem der *oe > uu*-substitutie (dat in sommige opzichten niet van het diphthongeerings-probleem te scheiden is). Toevallig bleek de keuze van het woord *muís*, dat ik ter bewerking koos, nogal gelukkig. De *û*-vocaal leent zich, naar in dit boek duidelijk zal blijken, heel wat beter tot een nauwkeurige bestudeering dan de *î*, waarvan men tot dusverre altijd was uitgegaan. Verder doet zich bij *muís* het betrekkelijk zeldzame geval voor, dat dit woord in alle Nederlandsche dialecten voorkomt, zoodat geen synonyma de cartographische duidelijkheid kunnen vertroebelen¹⁾. Ten slotte leende *muís* zich zeer goed tot vergelijking en cartographische combinatie met *huis*, waarmede vooral onze Neerlandici, die zich tot nog toe weinig in dialectgeographische problemen verdiepten, hun voordeel zullen kunnen doen.

Toch moet de lezer niet meenen, dat het in dit boek opgezette betoog uitsluitend is gebaseerd op de dialectgeographie van één woord. De principieele opvattingen, die ik ontvouwd heb, berusten veeleer op de studie van een zeer groot aantal kaarten, die ik op grond van eigen enquête heb vervaardigd. Beter echter dan talrijke onvolledige kaarten te publiceeren (men denke ook aan de 'Tücke der Synonymik') leek het mij om eens één kaart geheel ten voeten uit²⁾ te teekenen, zóó volledig en zóó objectief als practisch doenlijk was.

Daaruit vloeide echter ook weer voort, dat ik het bij de interpretatie

- 1) Een voordeel, dat vooral door ervaren dialectgeografen zal worden gewaardeerd. Hoe vaak worden wij teleurgesteld door het hinderlijke verschijnsel, dat men haast 'die Tücke der Synonymik' zou kunnen noemen. Men heeft een kaart bijna ten voeten uit geteekend; de verklaring is duidelijk; als laatste schakel in de bewijsvoering reconstrueert men een uitspraak voor een bepaald gebied, maar zie, in eens laat het verzamelde materiaal ons in den steek, omdat het bedoelde gebied dit woord in 't geheel niet kent; we moeten ons dus behelpen met een woord met verwante klankverbinding, waarbij dan weer niet zelden blijkt, dat dit woord weer in andere streken ontbreekt.
- 2) Om practische redenen moest het gebied met gediphthongeerde uitspraak echter toch nog wit gelaten worden (vgl. blz. 47).

der lijnen niet bij algemeenheden kon laten, maar voor alle bijzondere isoglossen-wendingen de locale historie moest raadplegen; ook kon bij mijn opvattingen omtrent de verhouding der dialecten tot de geschiedenis der 16de eeuw een bestudeering der godsdienstgeschiedenis niet achterwege blijven. Ik vraag den lezer om een milde beoordeeling, wanneer ik in mijn constructies de moeilijkheden heb onderschat of nu en dan gestruikeld blijkt te zijn. Te midden der hooggaande golven van dilettantisme en naschrijverij zijn betrekkelijk weinig eilandjes van goed-gefundeerde wetenschappelijkheid, die als uitgangspunt voor een gezet onderzoek der locale historie kunnen dienen. Voor een leek is het uiterst moeilijk zich hier een eigen weg te zoeken: de zoo noodige kritische blik en de 'flair' van den ervaren historicus waaien iemand niet aan. Indien ik dus in de hanteering van het historisch materiaal te kort geschoten mocht zijn, hoop ik dat de *m e t h o d e* daardoor nog niet dadelijk haar aantrekkelijkheid voor den lezer zal verliezen: een innige samenwerking tusschen dialectgeograaf en plaatselijk geschiedvorscher zal m.i. zoowel voor de linguïstiek als voor de geschiedwetenschap zegenrijke gevolgen kunnen hebben. In de toekomst moesten dergelijke onderzoeken eigenlijk door twee of meer personen in combinatie worden op touw gezet. Juist de overschrijding der grenzen van verschillende wetenschappen en de her-groepeering der feiten¹⁾ onafhankelijk van het etiket der gebruikelijke 'vakken' hebben altijd tot verruimde inzichten geleid. Zoo heb ik dus gestreefd naar 'specialiseering' in gunstigen zin: een goed specialist behoort den slooper te gelijken, die in den scheidsmuur der vakken 'something rotten' heeft ontdekt en nu door het noodige opruimingswerk een correctie in de omwalling tracht aan te brengen, opdat lucht en licht beter kunnen toetreden. Er zijn wel philologen, die hun minachting voor zoogenaamde 'specialiseering' niet onder stoelen of banken steken en er zich op laten voorstaan dat zij liever steeds het geheele gebied van hun vak bestrijken. Maar de grenzen waarbinnen deze geleerden zich dan bewegen, zijn, van wetenschappelijk standpunt beschouwd, toch geheel toevallig en willekeurig getrokken, ook al mogen ze nog zoo lang door traditie of wettelijke bepalingen zijn gesanctionneerd. Wanneer men de scheidsmuren, die terwille van een practische arbeidsverdeeling nu eenmaal moeten worden opgetrokken, min of meer als permanent beschouwt, zal men in verhoogde mate gevaar lopen, steeds oude paden te blijven bewandelen. Aan hen, die nog altijd met een zekere geestdrift van 'alge-

1) 'Het classificeeren der feiten, en het brengen van die classificaties in een ruimer verband' wordt door Uhlenbeck als de ware taak van het wetenschappelijk onderzoek beschouwd (*Meded. d. Kon. Akad. v. Wet., Afd. Letterk.* Dl. 59 (1925), Serie A, No. 2, blz. 27).

meene taalwetenschap' spreken, omdat de naam associaties aan iets breed en universeels opwekt, zou ik Schuchardt's woorden tegemoet willen voeren: 'In der Sprache gibt es keine Grenzen zwischen Besonderem und Allgemeinem, sondern nur einen stetigen Übergang vom Besondersten zum Allgemeinsten'¹⁾. Niet de zoogenaamde algemeene taalwetenschap zij dan ook de grondslag van de taalpropaedeuse onzer Romanisten, Germanisten, Anglisten, maar geen andere dan onze moedertaal²⁾: 'Jedem wird die eigene, die eigenste Sprache, sobald er auch ihre schwächsten Regungen belauscht, die feste Grundlage für alle Sprachbetrachtung darbieten'³⁾.

Nog altijd blijf ik ervan overtuigd, dat een retrograde taalbeschouwing, uitgaande van de bijzondere verschijnselen der levende moedertaal en later overspringende naar oudere fasen en andere talen⁴⁾, verre de voorkeur verdient boven de thans gangbare. Van het individueele naar het algemeene!, dat motto heeft mij ook steeds voor oogen gestaan bij het - niet altijd interessante - detail-werk van mijn dialectgeographisch onderzoek. Hier is dan tenminste één objectieve kaart van het geheele Nederlandsche taalgebied als basis voor verdere constructies. Onze 'algemeene' linguïsten zouden bij hun bespiegelingen en hypothesen kunnen overwegen of er voor hun theorieën wellicht ook concrete grondslagen binnen eigen grenzen te vinden zijn. Bij het lezen van sommige werken met reeksen van citaten uit dialecten van andere landen of uit oudere periodes is men wel eens geneigd tot den uitroep: hic Rhodus, hic salta!

Bij mijn historische nasporingen heb ik het meer dan eens levendig betreurd, geheel op eigen beenen te moeten staan; een nadeel bij deze studiën was natuurlijk ook mijn verblijf in het buitenland, waar het niet altijd gemakkelijk is, de gebruikelijke hulpmiddelen machtig te worden. Anderzijds heeft het mij aan medewerking bij mijn dialectgeographisch onderzoek niet ontbroken. In de eerste plaats gedenk ik dankbaar de hulp van de talloos velen, die tijdens mijn jaarlijksche fiets- en wandeltochten door de oostelijke provinciën bereid waren, mij materiaal voor mijn onderzoek te verschaffen of mij met goede dialectsprekers in contact te brengen. Zeer dankbaar ben ik ook voor de medewerking, die ik bij mijn enquête '*Dialectgeographie in zakformaat*' (*N. Taalgids*, XVII (1923), blz. 103-106) heb gevonden. In *Handleiding*, blz. 20-23 heb ik

1) *Schuchardt-Brevier*, blz. 255.

2) Aan onze Gymnasia en Hoogere Burgerscholen kan men leeraar in een vreemde taal en letterkunde worden zonder een woord Nederlandsch te kennen! Het is wel opmerkelijk, dat er van gezaghebbende zijde nooit maatregelen zijn voorgesteld tegen deze krasse, anti-wetenschappelijke, veronachtzaming der moedertaal.

3) *Schuchardt-Brevier*, blz. 255.

4) Men vgl. reeds de wenschen door mij geuit in *Neophilologus*, III (1918), blz. 51.

het een en ander over de mooie resultaten dezer enquête medegedeeld; ik kan de $\pm$ 1000 medewerkers niet persoonlijk bedanken, maar wil hier toch enkele van mijn ijverigste correspondenten met name noemen. Zoo heeft de Heer A. Oosterlee te Zetten mij heel wat werk uit handen genomen, o.a. door voor publicatie van mijn questionnaire in een groot aantal couranten en tijdschriften te zorgen. Maar ook vele anderen hebben mij, 't zij door hun propaganda, 't zij door het inzamelen van lijstjes onder hun leerlingen of kennissen groote diensten bewezen; ik noem de volgende dames en heeren: S.W. Bakker, Appingadam; A. Bartels, Leeuwarden; H. Beuken, Helmond; L.G.J. Bol, Nijmegen (die met de inzending van 90 ingevulde lijsten de kroon spande); A.P. de Bont, Nijmegen; H. Bos Gzn., Ter Apel; L. Brandsma, Schildwolde; D. Breebaart, Harderwijk; H.J. Buist, Winschoten; G. Busscher, Arnhem; D.L. Daalder, Bergen (N.-H.); J. Dijkstra, Groningen; W.H. Dingeldein, Denekamp; Mej. C. Elderink, Enschede; S.A. Fischer, Assen; Mej. Francken, Den Dolder; J.J. Gielen, Hulst; Gescher, Sittard; H. Godthelp, Harlingen; R. van der Kley, Vierakker (gem. Vorden); G. Knuvelde, Bergen-op-Zoom; Dr. K. Kooiman, Middelburg; B.J.E. van Noort, Haarlem; J. Notermans, Maastricht; Dr. G. Overdiep, Apeldoorn; P.A. Pijnenburg, Vucht; J.D. Poll, Dordrecht; J. Poortman, Meppel; W. Poulssen, Oirschot; Mej. J. Reek, Hoorn; Mej. C.M. van Rooyen; A.J. Schneiders, Zierikzee; Dr. M. Schönfeld, Hilversum; G. van Sombeek O.F.M., Heerlen; Dr. W.H. Staverman, Deventer; J.W. van Swigchem, Middelburg; M.W. Verdenius, Meppel; Mej. B. Vermeer, Zetten; J.E. de Vries, Den Haag; K. de Vries, Delfzijl; Dr. W. de Vries, Groningen; P. Westerhof, Terneuzen; v.d. Wetering, Enschede; I.J. Zijlstra, Assen; Mej. A.C. Zijm, Zutphen.

Bij de verdere completeering van mijn materiaal heeft mijn vader mij belangrijke diensten bewezen door een enquête in den zuidhoek van Friesland. Bij de correctie der drukproeven hebben hij en mijn vrouw mij voortdurend ter zijde gestaan. Mijn vriend Grootaers stond mij bereidwillig zijn materiaal van onze enquête '*Dialectgeographie in zakformaat*' ter bewerking af en heeft mij ook verder door aanwijzingen en inlichtingen aan zich verplicht. Mijn welgemeenden dank ook aan den uitgever, die het uiterlijk van het boek royaal heeft verzorgd en nimmer bezwaren heeft geuit, nòch tegen den omvang van den tekst, nòch tegen de grootscheepsche uitvoering der kaart. Ten slotte een woord van oprechten dank aan Prof. C. Borchling, die een lang door mij gekoesterden wensch in vervulling heeft doen gaan: de Noord-Nederlandsche dialect-centrale, die ik sinds lang in Holland had gewenscht, is thans te Hamburg gesticht. Het besef, dat de literarische faculteit het, evenmin als de medische of natuurwetenschappelijke, buiten

‘Forschungsinstitute’ kan stellen, is ten onzent helaas nog altijd niet doorgedrongen. Gelukkig heeft het ‘Germanische Seminar’ te Hamburg het gebied van zijn onderzoek thans ook uitgestrekt over de Nederlandsche dialecten en een bijzondere afdeeling daarvoor in het leven geroepen, die binnenkort, naar wij hopen, met de reeds bestaande centrales voor Nederlandsch dialectonderzoek te Bonn en Leuven zal kunnen wedijveren.

Hamburg, Germanisches Seminar der Universität,
December 1926
G.G. KLOEKE.

Inleiding

Der wahre Fortschritt besteht mir darin dass die Art des Erkennens vervollkommnet, nicht darin dass die Menge des Erkennbaren vergrößert wird.

SCHUCHARDT

In de taalwetenschap, die zich sinds het optreden der 'Junggrammatiker' vrij gelijkmatig en langs vaste lijnen ontwikkelde, valt in den laatsten tijd meer en meer een kentering der meeningen te constateeren. Door het op zichzelf geniale, maar op den duur in toenemende mate knellende, systeem der oudere school werd het onderzoek in het steeds smallere vaarwater der specialiseering geleid. De analytische methode scheen voor taalkundig onderzoek van lieverlede de methode bij uitstek te worden en de opstellen en dissertaties, die enkel en alleen materiaal gaven - vaak eindigende met een non liquet en zonder ook maar eenige behoefte aan bredere oriëntering of verder reikende conclusies te verraden - groeide zoo onrustbarend, dat men zich bezorgd ging afvragen of Mephistopheles' woord: 'Dann hat er die Teile in seiner Hand, Fehlt leider! nur das geistige Band' hier niet langzamerhand van toepassing begon te worden. De taalkunde werd het particulier terrein van den 'linguist', die zich min of meer met een Chineeschen muur scheen te omgeven en den samenhang met andere cultuur-wetenschappen begon te verliezen. Niet-specialisten, literair-aangelegde naturen o.a., werden meer en meer afgestooten: 'taalkunde' werd wegens gebrek aan verdere perspectieven een weinig interessant vak. Nergens komt het verschil tusschen taalliefhebber en linguistisch vakman treffender aan het licht dan bij ons Vaderlandsch dialectonderzoek. Aan den eenen kant onder de dialectsprekers een talrijke schare van taalminnende verzamelaars, die slechts op een sein wachten om hun krachten in dienst van een behoorlijk georganiseerd dialectonderzoek te stellen, anderzijds een aantal academisch-gevormde Neerlandici, die door hun kennis van de buitenlandsche dialectologische literatuur tot de conclusie komen, dat de Nederlandsche dialectwetenschap wel soortgelijke interessante problemen zal moeten hebben als b.v. de Fransche en Duitsche, maar die voor het overige de kracht of de macht

missen om de spade in het eigen terrein te steken of een contact met anderen te vormen, ten einde door organisatie te bereiken, wat de krachten van den enkeling te boven gaat.

Wat nu de specialiseering en de afsluiting onzer huidige taalwetenschap betreft: als inderdaad de beroemde - en beruchte - philologische akribie, de volledige bibliographische oriëntering en de juiste hanteering der klankwetten tot voornaamste criteria voor de wetenschappelijkheid eener taalkundige verhandeling worden verklaard, m. a. w. wanneer het 'gedekt-zijn' hoofdzakelijk tot maatstaf wordt verheven, dan dient toch te worden opgemerkt, dat op den duur - in de wetenschap evengoed als in de kunst - de behoefte aan architectonischen opbouw van het chaotisch materiaal zich in steeds sterker mate zal doen gevoelen, ook al blijven we daarbij doordrongen van het besef, dat er weer veel afgebroken en herbouwd zal moeten worden. Wetenschappelijke zoekers, die - gewichtig criterium! - het belangrijke van het onbelangrijke weten te onderscheiden, dragen in weinige bladzijden van hun opbouwend betoog vaak meer tot merkbaren vooruitgang der wetenschap bij, dan anderen in dikke deelen met materiaalverzamelingen. Wanneer sommigen dan ook wel eens wantrouwend staan tegenover de wijsheden der fiches-doos en de Franschman Grammont geestig den draak steekt met 'le principe qui consiste à vider des tiroirs pour remplir des casiers', dan meen ik, dat men zich daar niet altijd eenvoudig kan afmaken met den dooddooener, dat elke wetenschap nu eenmaal een langdurig materiaalverzamelen eischt, alvorens men tot nieuwe resultaten komt.

De filosofisch aangelegde naturen, die het terrein van hun speciale belangstelling eens voor een wijle kunnen verlaten en de verhouding der verschillende wetenschappen aan een hernieuwd onderzoek onderwerpen, bewijzen m.i. ook aan de gespecialiseerde wetenschap zelve een grooten dienst. Daarom zijn boekjes als dat van Friedrich Schürr, *Sprachwissenschaft und Zeitgeist*¹⁾ zeer nuttig. Ook de taalwetenschap, aldus Schürr, staat voor de noodzakelijkheid om 'ihre Methoden und Ziele mit Hinblick auf die neue geistige Einstellung unserer Zeit zu überprüfen. Täte sie es nicht, so müsste sie allmählich erstarren'. Hij toont dan aan, hoe de revolutie, die bezig is zich op taalkundig gebied te voltrekken, een noodzakelijk gevolg is van de geheel andere oriëntering der wetenschap in 't algemeen. Het zou mij te ver voeren, hier verder op Schürr's interessante opmerkingen in te gaan. Leest men ter aanvulling van dit opstel nog het artikel van Iorgu Iordan, *Der heutige*

1) Die Neueren Sprachen, 1. Beiheft, 2. Aufl. 1925.
Men vgl. echter de opmerkingen van A. Kluyver over den eersten druk van dit werkje in *Neophilologus* VIII (1923), blz. 221-224.

*Stand der romanischen Sprachwissenschaft*¹⁾, dan wordt men er wel van doordrongen, hoezeer de taalwetenschap tegenwoordig in gisting begint te komen en hoe de vroegere vaste afbakening en afronding plaats gaat maken voor een veelheid van meeningen, die op het eerste gezicht verwarrend werkt. Maar tevens zijn tusschen de meeningsverschillen door reeds vaste grondtonen te hooren, die hoopgevend zijn voor een beginnende overeenstemming ten opzichte van zekere hoofdpunten. Merkwaardig is het te zien, hoe bepaalde gedachtengangen zich bij verschillende geleerden onafhankelijk van elkaar herhalen. Ook voor mij, die in de laatste jaren meer was aangewezen op eigen onderzoekingen, was het een verrassing, om na kennismaking met de geschriften van enkele buitenlanders te zien, hoe zeer ik afhankelijk ben van mijn generatie, ook zonder dat ik mij zelve daarvan zoo heel duidelijk bewust was²⁾. Indien de lezer dus in dit boek hier en daar duidelijke principieele verwantschap met hem bekende buitenlandsche auteurs mocht ontdekken, schrijve hij dat niet toe aan het feit, dat ik deze gedachtengangen zonder meer van anderen heb overgenomen, maar veeleer aan de gemeenschappelijk gevolgde dialectgeographische methode, die op geheel verschillende taalgebieden in menig opzicht tot verwante resultaten moest voeren. Waar ik mij bij anderen aansluit, citeer ik hen gaarne met een zekere uitvoerigheid, ook al zijn wellicht niet zij de eersten geweest, die deze gedachten hebben geuit. Ook heb ik zooveel mogelijk getracht, er met een enkel woord op te wijzen, wanneer mij achteraf bleek dat er tusschen mijn uiteenzettingen en die van anderen een zekere overeenkomst was te constateeren.

Het zal den lezer vermoedelijk wel opvallen, dat daarbij juist aan één der grootsten te kort wordt gedaan op een wijze, die ik niet geheel kan verdedigen, op zijn hoogst verklaren. Hugo Schuchardt, in leeftijd geheel tot de oudere generatie behoorend, heeft op de opvattingen der jongeren een invloed gehad als geen ander. Maar de 'Schuchardtlehre' was verspreid in tijdschriften en publicaties, welke ik - die lang na mijn academiejaren van de germanistiek naar de Nederlandsche dialectologie ben overgegaan - weinig placht ter hand te nemen, vooral niet, daar de taak, die ik mij sinds ruim 12 jaren had afgebakend, reeds zooveel zelfbeperking en concentratie vereischte. Leo Spitzer - met wien ik het voorrecht had, over belangrijke problemen, die mij vervulden, meer dan eens persoonlijk van gedachten te wisselen - heeft ons thans een samenvatting van de kostbaarste ideeën van Schuchardt gegeven³⁾, die ons met bewondering voor den vooruit-

1) In: *Stand und Aufgaben der Sprachwissenschaft*, Festschrift für Wilhelm Streitberg, Heidelberg 1924.

2) Een treffend voorbeeld daarvan zie blz. 17.

3) *Hugo Schuchardt-Brevier*, Halle 1922.

zienden blik van dezen genialen geleerde vervullen. Wat daarvan, grootendeels langs indirecten weg, in dit boek is doorgesijpeld, zal men gemakkelijk kunnen nagaan. De lezer moge dan even glimlachen over den nadruk, waarmede oude denkbeelden weer opnieuw worden verkondigd, hij zal er mij naar ik hoop niet te hard om vallen: wanneer zoo velen der Nederlandsche mede-passagiers klaarblijkelijk in de meening verkeerden nog altijd in volle zee te varen, kan de roep van den man op den uitkijk 'land!' nog wel eens met luider stem herhaald worden.

Een 'Ideengeschichte' moge dus door een ander ter hand genomen worden. Het zou anders een lokkende taak wezen om de draden b.v. tusschen Schuchardt's *Ueber die Lautgesetze* (1885), Trautmann's frisch en nog altijd geheel modern artikel in *Anglia* III (1880)¹⁾ en - zonderlinge combinatie - Multatuli²⁾ te volgen en het verband met modernen als Gilliéron, Frings, Lerch, Naumann te zoeken. Daarbij zou dan wel blijken, dat soms oude gezonde taalopvattingen door de meedoogenlooze en op het oog onfeilbare logica der 'Junggrammatiker' in hare verspreiding een tijdlang ernstig zijn belemmerd, zonder dat ze - dank zij de onvermoeide werkzaamheid van figuren als Schuchardt - ooit geheel onderdrukt zijn.

Anderzijds heeft de taalwetenschap, als kind der romantiek, zich nog altijd niet geheel van allen romantischen ballast ontdaan. De Germanistische dialectologen van den ouden stempel beschouwen de dialecten nog zoo gaarne als de ongekunstelde, niet door de 'beschaving' aangevreten volkstaal, waarin nog zooveel oud-Germaansche resten zijn aan te treffen. Ik geloof, dat die onbedorvenheid en reinheid der dialecten een mooi sprookje zal blijken te zijn, en wat hun eerbiedwaardigen ouderdom betreft, wel, ik meen dat ze even jong zijn als de algemeen beschaafde taal.... of even oud, als men de voorloopers er ook bij wil rekenen. *M.i. heeft de algemeen beschaafde taal in vele opzichten een ouder cachet dan de dialecten, al was het alleen maar tengevolge van den remmenden invloed, die van de schrijftaal is uitgegaan.* Elke taal heeft zich op hare wijze ontwikkeld en elke taal draagt op hare wijze de sporen der eeuwen in zich, de dialecten echter zeker niet méér dan de algemeen beschaafde taal, alleen heeft men voor een gezet onderzoek aan de algemeen beschaafde taal soms minder houvast, omdat de geographische verspreiding ervan zoo buitengewoon moeilijk is na te gaan. De zonderlinge appreciatie van de dialecten heeft ten gevolge gehad, dat men aan een dialect- 'ontwikkeling' na de middeleeuwen zoo goed als nooit heeft gedacht. Alle resten, die er nog uit de middeleeuwen in de dialecten werden gevonden, werden den volke met opgetogenheid

1) Vgl. blz. 15.

2) Vgl. blz. 18.

vertoond. Met evenveel spijt echter werden de invloeden van den nieuweren tijd gadegeslagen. De sporen van Chronos, voorzoover ze van vóór 1500 dateerden, waren eerbiedwaardig en loffelijk; die van na 1500 'teekenen van verval'; en komen we eerst aan den nieuwsten tijd, dan wil er aan de verzuchtingen omtrent de 'ontaarding' der dialecten geen einde komen.

Ook omtrent de verhouding der dialecten tot elkander en tot de algemeen beschaafde taal zou eenige verheldering van inzicht geen kwaad kunnen. De taalstrijd - wel verre van een monopolie van gewesten als Vlaanderen te zijn - is een normaal verschijnsel, met dien verstande, dat vrijwel overal een strijd òf tusschen twee dialecten òf tusschen dialect en algemeen beschaafde taal bestaat. Treedt in den nieuweren tijd de strijd tusschen dialect en algemeen beschaafde taal meer op den voorgrond, in de middeleeuwen speelt de strijd tusschen de dialecten onderling een grootere rol. In wezen is trouwens het verschil niet heel groot, daar immers het actieve of offensieve dialect door de sprekers van het passieve of defensieve als een soort algemeen beschaafde taal wordt opgevat. In landen met hooggebergte als Zwitserland mogen er plaatsjes zijn, die zich gedurende eeuwen nagenoeg aan den taalstrijd onttrekken, in ons vlakke land beginnen dergelijke vergeten hoekjes tot de uiterste zeldzaamheden te behooren. Men wachte zich er voor, onze eilanden met dergelijke oeroude dialect-enclaves te vergelijken. In de 16de, 17de en 18de eeuw was de Zuiderzee het brandpunt van de Hollandsche handel en scheepvaart en alles wat er omheen lag onderging den sterken invloed der expansieve Hollandsche cultuur; voor de Zeeuwsche eilanden geldt *mutatis mutandis* hetzelfde. Waar we ook heen zien, op taalkundig gebied is nergens rust: strijd aan de kust en in het binnenland, in de havenplaatsen en langs den loop der rivieren wellicht nog het meest.

Dit beeld van voortdurenden strijd door alle eeuwen heen zullen we goed voor oogen moeten houden, wanneer we een juiste voorstelling willen krijgen omtrent den invloed dien de taal van het cultuurcentrum op de dialecten heeft gehad. Evenals men spreekt van cultuurstrooming zal men den term taalstrooming kunnen gebruiken, welken men zelfs veelal door overstroming zal kunnen vervangen. Men wijst altijd weer op de buitengewone verscheidenheid der dialecten, maar men vergeet daarbij, dat daartegenover toch ook zeer veel is, dat de dialecten gemeen hebben. We weten het allen, dat ons kleine land, wat zijn dialecten betreft, mede tot de rijkst geschakeerde gebieden behoort. En toch, wanneer we de zaak nu eens globaal bekijken, berusten de kenmerkende verschillen van al onze dialecten, het Friesch uitgezonderd, eigenlijk niet in hoofdzaak op verschillend vocalisme? Het conso-

nantisme is over 't geheel genomen overal hetzelfde en wat de woordenschat betreft: het percentage van overeenstemmende woorden in de verschillende dialectische vocabularia overtreft dat der afwijkingen verre. Op syntactisch gebied kan men het haast als een buitenkansje beginnen te beschouwen, indien men nog iets eigen-dialectisch vindt. Naast veel individueels in onze dialecten bestaat er onnoemelijk veel meer dat gemeenschappelijk is, en juist op dit gemeenschappelijke wordt zoo uiterst zelden de aandacht gevestigd, daar men gewoon is, het als iets vanzelfsprekends te aanvaarden. Onze sympathie voor het eigene en individueele mag ons echter de juiste verhoudingen niet uit het oog doen verliezen. Achter al de gemeenschappelijke trekken van onze uiteenlopende dialecten staat onze gemeenschappelijke beschaving, de gemeenschappelijke cultureele 'strooming', waaraan ons geheele gebied onderworpen is geweest en nog altijd blijft; de stroom dringt, zij het soms langzaam, tot in alle uithoeken door en het is eenvoudig ondenkbaar, dat een of ander plaatsje zich op den duur aan den invloed eener meerwaardige cultuur kan onttrekken.

Een algemeen beschaafde taal - zelf doorgaans weer resultante van verschillende in den loop der tijden expansief geweest zijnde dialecten - vormt zich steeds in een krachtig cultuurcentrum. Met dergelijke cultuurcentra moet men vooral sinds de vorming van steden rekenen. Ze hebben zich veelal verplaatst, maar toch is de toestand altijd zoo geweest, dat het platteland onder invloed van een of ander centrum gestaan heeft, daardoor als het ware 'beschenen' is. Deze afhankelijkheid van het centrum had een nivelleerenden invloed op de onmiddellijke omgeving, maar anderzijds kan men vooral voor den ouderen tijd evengoed zeggen, dat ze differentieerend op de taal gewerkt heeft, daar immers op gezette afstanden verschillende centra, hier groot en krachtig, daar klein en minder expansief, de dialecten 'gekleurd' hebben.

Nu begaat men m.i. weer een dwaling, wanneer men aanneemt, dat deze nivelleerende invloed in vroeger tijd nauwelijks bestaan zou hebben of wanneer men droomt van de dialecten, die zich op zichzelf, als planten in de vrije natuur, ontwikkeld zouden hebben. Uit de overgeleverde geschriften kunnen we uiterst moeilijk nagaan, welke taal er vroeger gesproken werd, doch we kunnen wel vermoeden, dat er heel wat van de tongvallen verloren is gegaan. Het komt mij voor, dat b.v. de isoglossen-structuur zooals die in Noord-Nederland vóór 1500 is geweest in vele opzichten verbroken, vervaagd en voor een groot deel zelfs volkomen uitgewischt is.

Hieruit zou voortvloeien, dat de waarde van het moderne dialectonderzoek voor de kennis der oudere taal slechts gering is. Bij het trekken van taalwetenschappelijke conclusies, zou dus terecht tot nog toe

als axioma gegolden hebben, dat een veronderstelde grammaticale ontwikkeling aan waarschijnlijkheid won, de reconstructie van een woord zekerder werd, hoe ouder de bewijsplaatsen waren, waarop men bouwde. Voor de algemeen-taalkundige problemen, die de huidige dialect-geographie aan de orde gesteld heeft, is dat echter in geen geval juist. De dialectgeographische methode, in volle consequentie doorgevoerd, moet m.i. noodzakelijk leiden tot een retrograde taalbeschouwing. De thans nog gesproken, de levende taal, zij in de allereerste plaats het terrein van ons onderzoek, dan volge de taal der 16de en 17de eeuw, die ten deele op grond van het moderne dialectonderzoek moet worden gereconstrueerd; in de allerlaatste plaats kan de taal der middeleeuwen aan de beurt komen. De stand der dialectgeographie ten onzent is, in 't algemeen gesproken, nog niet zóó, dat men reeds kan beginnen met het reconstrueeren van b.v. 13de- of 14de-eeuwsche dialectkaarten. Wij zullen eerst aan de 16de- en 17de-eeuwsche reconstructies nog heel wat ervaring moeten opdoen. In verband hiermede is het nu bijzonder te betreuren, dat onze kennis van de 16de- en 17de-eeuwsche taal zooveel leemten heeft, leemten, die in die mate volstrekt niet aanwezig behoeften te zijn, want in de eerste plaats is er uit de literatuur heel wat materiaal te vergaren en in de tweede plaats bezitten wij, vooral voor de 17de eeuw een reeks oude grammaticale verhandelingen waaruit kostbare gegevens, met name voor de klankleer, te putten zijn. Nu wreekt het zich wel heel erg, dat men de 16de- en 17de-eeuwsche taal altijd min of meer als te klein voor tafellaken (mnl.) en te groot voor servet (nnl.) heeft beschouwd (een loffelijke uitzondering vormt het Woordenboek der Nederl. Taal). De historische lijn van onze taalwetenschap is onderbroken, dat merkt men telkens weer tot zijn groote schade, wanneer men eens een bepaald verschijnsel door alle eeuwen heen wil nagaan. Er moet dus met nadruk op gewezen worden, dat onze taalwetenschap zich in de komende jaren dient te concentreren in de eerste plaats op de moderne dialecten en in de tweede plaats op de taal der 16de en 17de eeuw. Het belang der middeleeuwsche taalstudie wordt daarbij geenszins door mij onderschat, maar.... dat komt wel in orde. Wanneer wij eerst, met behulp van de fijngeslepen instrumenten der moderne dialectkunde en geholpen door de 17de-eeuwsche grammatica's, in staat zijn gesteld, het 16de- en 17de-eeuwsche dialectgeographische landschap te reconstrueeren, dan zal men zien, dat ook de middeleeuwsche taalkunde vanzelf zijn deel krijgt en dat wij vermoedelijk nog veel verder in den tijd terug zullen kunnen gaan, dan ooit aan de hand der, vooral in Noord-Nederland schaarsche, schriftelijke overlevering mogelijk zou zijn¹⁾. Ik sprak van de scherpgeslepen instrumen-

1) Een poging in deze richting waagde ik in mijn art. *Oudhollandsche relictten met oer voor germ. û* (*Nieuwe Taalgids* XX (1926), blz. 161-167), vgl. ook blz. 119 vv.

ten der moderne dialectgeographie en inderdaad kunnen wij, wanneer we ons slechts de moeite van enquête getroosten, die instrumenten zoo scherp maken als wij noodig achten.

Bij dit alles komt nog een belangrijke factor, die tot een groote verfijning der taalwetenschappelijke methode kan bijdragen: het feit nl., dat we het materiaal, dat we uit moderne dialecten en 17de-eeuwsche bronnen vergaard hebben, nog kunnen aanvullen met materiaal dat in de 16de of 17de eeuw in de dialecten is bezonken en als zoodanig nog heden kenbaar is.

Indien we het cultuurcentrum beschouwen als de steeds borrelende bron, die haar taalgolven uitzendt over het omliggende land, dan is dit wel een zeer versneld en versoepeld beeld van het doorgaans lange en stugge proces, dat zich in werkelijkheid afspeelt (ik spreek hier natuurlijk niet van het voortplanten van lexicale bijzonderheden). Een taalverschijnsel kan eeuwen noodig hebben om zich b.v. van Amsterdam naar de Nederlandsche grens te verplaatsen. Een zeer instructief voorbeeld daarvan is het uitstervingsproces van het pronomen *du*, dat ik nader heb besproken in *N. Taalgids*, XX (1926), blz. 1-10. Ik heb daar trachten aan te toonen, dat *du* in ons noorden in de 16de eeuw allereerst in Holland in onbruik begon te raken en dat deze aanspreekgewoonte zónder *du* (Einheitsnumerus) zich in de daarop volgende eeuwen ook in alle gewesten heeft vastgezet, die onder sterken Hollandschen invloed kwamen te staan. Wanneer men het Groningsch, Drentsch, Twentsch en Zuid-Limbursch (in welke dialecten het oude pronomen der 2de persoon nog wèl in gebruik is), beschouwt als Nederlandsche tongvallen, die zich ten deele onder invloed van het Hollandsche cultuurcentrum hebben ontwikkeld, dan zijn zij dus in dit opzicht nog op middeleeuwsch standpunt blijven staan. Onderzoeken we nu het oostelijk gebied dat iets dichter bij de Hollandsche kern ligt, b.v. Overijssel en Gelderland, dan kunnen we constateeren, dat de *doe*-vorm daar wel-is-waar is uitgestorven, maar dat deze strook, wanneer men haar eenerzijds met het *doe*-gebied en anderzijds met het Hollandsch-Utrechtsch-Veluwsche *doe*-looze gebied vergelijkt, toch een soort van tusschen-positie inneemt, doordat de *doe*-vorm nog in versteende resten bewaard is gebleven. Van Hollandsch standpunt uit beschouwd moeten wij dus zeggen, dat dit gebied zich nog bevindt in het stadium, dat onmiddellijk op het uitsterven van *doe* volgde, m.a.w. op - laten we zeggen-18de-eeuwsch standpunt. Nu kan het voorkomen, dat een bepaald taalverschijnsel bezig is zich voort te planten, terwijl in het cultuurcentrum dat erachter staat reeds een andere mode is gekomen en het oorspronkelijke verschijnsel dus geheel of gedeeltelijk door een ander is verdrongen. De *uu*-uitspraak is daarvan - naar in dit boek zal blijken - een

typisch voorbeeld, immers ze heeft zich onder Hollandschen invloed in ons geheele oosten vastgezet en daar haar volle expansieve kracht behouden, terwijl de hogere - en dan ook de lagere - bevolkingslagen in het centrum tot een nieuwe uitspraak, de *ui* met haar geheele nasleep van diphthongen en ook monophthongen, zijn bekeerd. Zoo kunnen we dus b.v. met recht beweren, dat in het Stadsfriesch (ik denk hier al dadelijk weer aan de *uu*) Hollandsche elementen aanwezig zijn, die in het tegenwoordige Hollandsch verloren gegaan zijn. Of, wanneer we het meer algemeen willen uitdrukken: aan de peripherie van een bepaald uitstralingsgebied zijn veelal verschijnselen aan te treffen, die - van het standpunt van het cultuurcentrum beschouwd - een oudere trap der uitstralende taal representeren. We kunnen nog niet overzien, of men deze waarneming zoodanig kan generaliseeren, dat ze tot een bepaalde wet geformuleerd zou kunnen worden, maar wel heb ik mijn ervaring voldoende aan mijn materiaal kunnen toetsen, om inderdaad te kunnen beweren, dat hier nog groote perspectieven voor het dialect-geographisch onderzoek liggen. Immers dan zijn de dialectkaarten niet alleen als beelden van de huidige dialect-schakeering te beschouwen, maar dan zal de geschoolde dialectgeograaf met het noodige beleid daaruit veelal tevens een conclusie omtrent de chronologische opeenvolging der verschillende ontwikkelingsfasen kunnen trekken.

We zien in de gevallen van het uitsterven van *du* en het verbreiden van *uu* en *ui* wel heel duidelijk, hoe het cultuurcentrum zijn taal langzaam maar zeker aan het omliggende land opdringt: een illustratie van de ijzeren wet, dat een krachtig zich uitlevende individualiteit zóó lang op anderen zijn stempel drukt, tot hij zijn krachten met gelijken moet meten.

Het bekende beeld van den taalstrijd heeft in zooverre eenige beperking noodig, dat men het uitsluitend kan laten slaan op de taal, niet op de personen die de taal spreken. Immers we hebben aan den eenen kant de winnende partij, die haar taal tracht te verspreiden, aan den anderen kant de verliezende partij, die haar taal van lieverlede prijs geeft en zich uit eigen beweging naar de taal van den overwinnaar richt. Dit prijsgeven is over 't algemeen als een erkenning van eigen minderwaardigheid te beschouwen. De gematigd-onverschillige houding die de Nederlander over 't algemeen en in 't bijzonder de Nederlandsche regeering tegenover de moedertaal aan den dag legt, hebben we dus als een niet onbedenklijk symptoom van een gebrek aan individualiteitsgevoel te beschouwen, dat ons met groote zorg omtrent de toekomst van de specifiek-Nederlandsche cultuur moet vervullen.

Erkenning van eigen minderwaardigheid! De term klinkt wat hard, maar in werkelijkheid kunnen we overal daar, waar een taal achteruit-

gaat, tevens een achteruitgang constateeren van de cultuur van het volk, dat die taal spreekt: ook hier is de taalontwikkeling een zuivere weerspiegeling van de volkscultuur.

Wanneer we thans gaan onderzoeken wat de verliezende partij ertoe beweegt om haar taal prijs te geven, dan is die vraag feitelijk al beantwoord. In hoofdzaak ligt daaraan ten grondslag het streven naar superioriteit. Elk individu met normale vitaliteit wil bij de maatschappelijke groepeerings een hooger tree bereiken en streeft naar volmaking van zijn persoonlijkheid; één van de symptomen daarvan is o.a. ook, dat hij beziel is met een streven om de voor zijn doen beste taal te gebruiken. Op dit verband tusschen taalontwikkeling en sociale groepeerings is vooral van Fransche zijde gewezen. Men vgl. in 't bijzonder het eerste hoofdstuk van A. Meillet, *Introduction à l'étude comparative des Langues Indo-Européennes*, cinquième édition: 'Partout', aldus M. op blz. 9 'des parlers dominants sont imités et les sujets se préoccupent de reproduire le langage d'autres sujets - habitant une autre localité ou ayant une situation sociale plus relevée - qui passent pour *mieux dire*.'

Daar ik dit streven naar superioriteit als het belangrijkste movens der taalverandering beschouw, kan ik mij dus niet vereenigen met de woorden die Meillet onmiddellijk daarop laat volgen: 'Si ce souci de reproduire des parlers dominants n'existait pas, la langue se différencierait à l'infini et ne pourrait plus servir de moyen de communication entre des groupes d'hommes étendus. 'Integendeel indien dit streven niet bestond - onmogelijke veronderstelling! - zou de taalontwikkeling ook stilstaan, wat evenzeer ondenkbaar is.

Zijn M.'s woorden ook niet in tegenspraak met wat hij op blz. 11 laat volgen: 'les langues changent d'autant moins que la population qui les parle est plus stable; l'extrême unité des langues polynésiennes s'explique par l'unité de race des habitants de la Polynésie; sur le domaine indo-européen, la Lituanie où la population semble n'avoir guère été renouvelée depuis longtemps a un parler dont l'archaïsme est remarquable'. Nu schijnt M. wel-is-waar een principieel verschil te maken tusschen *emprunt à d'autres langues* en *substitution de langue* maar het komt mij voor, dat hier slechts sprake kan zijn van een verschil in graad, immers in beide gevallen zijn het de offensieve *parlers dominants*¹⁾, die - ten gevolge van welke historische oorzaak dan ook - hun stempel op een defensieve taal drukken.

De voorstelling, alsof de dialecten, zoodra zij maar aan den invloed

1) Een domineerende taal kan toch in sommige opzichten den invloed van een overigens geheel defensieve taal ondergaan. Stedelijke dialecten zullen, om maar een voorbeeld te noemen, de benodigde uitdrukkingen uit het boerenbedrijf grif in zich opnemen, omdat de stedelingen de superioriteit van den plattelandster op dit gebied erkennen.

van een algemeen beschaafde taal zijn onttrokken, zich in versneld tempo zouden ontwikkelen, vindt men ook bij Millardet, die de beschaafde taal met een 'gendarmerie centrale' vergelijkt:

'Sans l'intervention de cette gendarmerie centrale-protectrice dangereuse pour la libre vie individuelle de chacun, mais protectrice tout de même - l'anarchie minerait irréparablement la racaille turbulente et aveugle des patois'¹⁾.

Ik kan slechts constateeren, dat mijn ervaringen tegenovergesteld zijn. Hoe verder ik mij op mijn reizen van de centra verwijderde, hoe vaster het dialect. In plaatsjes met stagneerende bevolking en beschaving heb ik altijd te vergeefs naar aanwijzingen voor een 'turbulente' taalontwikkeling gezocht, ik kon niets dan rustige rust, ook in de taal, constateeren; geen spoor van ondermijnende 'anarchie'. Van de bouleverseering der dialecten in en nabij de groote steden met vlottende bevolking kan ieder zich daarentegen dagelijks overtuigen.

Zij, die altijd zoo sterk den nadruk leggen op de geleidelijke phonetische ontwikkeling der taal, sluiten m.i. de oogen voor de feiten, die wij in de huidige dialecten waarnemen. Ik weet wel dat men deze nieuwe hevige taalveranderingen als uitsluitend karakteristiek voor onzen modernen tijd pleegt te beschouwen en dat men voor vroeger tijd (wanneer eindigde die?) een meer geleidelijk verloop der taalontwikkeling aanneemt. Maar ik geloof dat men er niet voldoende van doordrongen is, dat men daarmee tevens voor het verleden een gang van zaken postuleert, die in principe juist tegenovergesteld is aan de in werkelijkheid waarneembare.

Evenals bij alle andere cultureele vooruitgang zie ik dus in het algemeen-menschelijk streven naar het superieure een der belangrijkste factoren der taalontwikkeling. Ik ben mij zeer wel bewust, dat ik te dien opzichte sta tegenover Paul, in zijn *Prinzipien der Sprachgeschichte*, 4. Aufl. § 16: 'Die eigentliche Ursache für die Veränderung des Usus ist nichts anderes als die gewöhnliche Sprechthätigkeit. Bei dieser ist jede absichtliche Einwirkung auf den Usus ausgeschlossen.' Paul is dus van meening dat de taalontwikkeling geheel buiten ons om plaats heeft en dat het individu daarop geenerlei invloed kan oefenen: bewuste veranderingen behooren tot de groote zeldzaamheden. 'Veränderungen, welche durch die bewusste Absicht einzelner Individuen zu Stande kommen, sind nicht absolut ausgeschlossen. Grammatiker haben an der Fixierung der Schriftsprachen gearbeitet. Die Terminologie der Wissenschaften, Künste und Gewerbe ist durch Lehrmeister, Forscher und

1) G. Millardet, *Linguistique et Dialectologie Romanes*, Paris 1923, blz. 101.

Entdecker geregelt und bereichert. In einem despotischen Reiche mag die Laune des Monarchen hie und da in einem Punkte eingegriffen haben. Überwiegend aber hat es sich dabei nicht um die Schöpfung von etwas ganz Neuem gehandelt, sondern nur um die Regelung eines Punktes, in welchem der Gebrauch noch schwankte, und die Bedeutung dieser willkürlichen Festsetzung ist verschwindend gegenüber den langsamen, ungewollten und unbewussten Veränderungen, denen der Sprachusus fortwährend ausgesetzt ist¹⁾.

Naar mijn meening legt Paul al te zeer den nadruk op de tegenstelling bewust-onbewust. Hij komt daarop in § 33 nog eens terug, wanneer hij zegt: 'Schon die Schnelligkeit, mit der sich der Vorgang vollzieht, schliesst die Möglichkeit aus, dass seine einzelnen Momente zu klarem Bewusstsein²⁾ gelangen' en illustreert dan 'wie übel es mit dem Bewusstsein von den Elementen des Wortlautes bestellt ist'.

'Für die Beurteilung des natürlichen, durch keine Art von Schulmeisterei geregelten Sprachlebens [een zoodanig 'natuurlijk' taalleven is m.i. ondenkbaar] muss daher durchaus an dem Grundsatz festgehalten werden, dass die Laute ohne klares Bewusstsein¹⁾ erzeugt und perzipiert werden. Hiermit fallen alle Erklärungstheorien, welche in den Seelen der Individuen eine Vorstellung von dem Lautsystem der Sprache voraussetzen' (t.a.p. § 35).

Op deze wijze voortredeneerende zou men gemakkelijk kunnen aantonen, dat 'alle Erklärungstheorien, welche in den Seelen der Musikvirtuosen eine Vorstellung von dem Notensystem voraussetzen' van nul en geener waarde zijn, immers men kan bezwaarlijk aannemen, dat den kunstenaar in het vuur van zijn spel elke afzonderlijke noot, die hij voor zich gedrukt ziet, 'zu klarem Bewusstsein' komt.

Den aandachtigen lezer kan een zekere ongelijkmatigheid in Paul's formuleringen niet ontgaan. Immers, sprak hij in § 16 tamelijk absoluut van 'ungewollte und unbewusste Veränderungen', in § 33 wordt voortdurend gesproken van voortbrenging 'ohne klares Bewusstsein' - wat geenszins op hetzelfde neerkomt: in het eerste geval is er sprake van een absolute ontkenning, in het tweede van een getemperde bevestiging. Wat echter te denken van den volgenden zin: 'Anderseits aber schliesst die Unbewusstheit²⁾ der Elemente nicht eine genaue Kontrolle aus' (§ 36)? Hoe zijn 'Unbewusstheit' en 'Kontrolle' met elkaar te vereenigen? Indien men een contrôle toegeeft, zal

1) Spatieëring van mij.

2) Spatieëring van mij.

1) Spatieëring van mij.

2) Spatieëring van mij.

ook de 'Unbewusstheit' cum grano salis moeten worden opgevat. Wanneer Paul ons dus verbiedt, om aan te nemen dat psychologische factoren - in casu het streven naar het superieure - de tendentie in de taalontwikkeling kunnen bepalen, dan meen ik, dat daarvoor overtuigender argumenten dienden te worden aangevoerd en dat in het bijzonder meer licht diende te worden ontstoken omtrent de kwestie, of de taalverandering 'unbewusst' of 'ohne klare s Bewusstsein' dat wil dan toch zeggen: niet h e e l e m a l , dus toch wel een klein beetje, bewust plaats heeft. Ik heb echter het gevoel, dat het, evenmin als bij zoo veel andere psychische functies, mogelijk zal zijn, om bij het spreken de grens tusschen het bewuste en het onbewuste te bepalen en dat het dus ongeoorloofd is, om 'alle Erklärungstheorien, welche in den Seelen der Individuen eine Vorstellung von dem Lautsystem der Sprache voraussetzen' a priori te verwerpen. Wat nu de taal-ve-r-a-n-d-e-r-i-n-g betreft, Paul geeft toe (§36), dat afwijkingen door het individu b e m e r k t worden, maar ontkent dat ze in het 'natuurlijke' taalleven bewust worden veroorzaakt. Het is mijn overtuiging, dat bij dè taalverandering - wanneer we slechts in staat waren de psychische oriëntering van het individu tot in haar intiemste roerselen te analyseeren - wèl bewuste motieven zouden zijn te ontdekken, of, zoo men wil, dat de taalverandering indirect samenhangt mèt, en een *secundair uitvloeisel* is *vàn een psychisch streven, in casu het streven naar het superieure*.

Zie ik het goed, dan heeft ook E. Sievers zich in dit opzicht niet door Paul's systeem laten beknellen. Men vgl. zijn definitie van den 'spontanen Lautwandel' (*Grundzüge der Phonetik*⁵, § 743) als 'Verschiebungsacte, welche lediglich der freien Willkür der Sprechenden ihren Eintritt verdanken, ohne an irgendeine andere Bedingung geknüpft zu sein'.

Bij anderen, wie men groote piëteit voor de 'verba magistri' niet kan ontzeggen, kan men waarnemen dat hun de zwakke plek van Paul's systeem toch wel degelijk bewust wordt. Ik citeer hier de volgende karakteristieke woorden van A. Pfalz¹⁾: 'Wenn in ein und derselben Mundart ein auf Erschlaffung der Mundlage beruhender Lautübergang neben einem auf Versteifung der Mundlage zurückzuführenden sich feststellen lässt, so liegt es nahe, an zwei zeitlich getrennte Vorgänge zu denken. Viele Unstimmigkeiten erklären sich bei näherer Betrachtung als Zugeständnisse, die eine Mundart (Sprache) einer für besser gehaltenen, höher eingeschätzten Sprechweise macht. Wohin die Entwicklung einer Sprache eigentlich zielte, vermögen wir oft nur aus Restformen zu erkennen.' Even later zegt Pfalz geneigd te zijn

1) *Wiener Sitzungsberichte*, Phil. hist. Kl, 190. Bd. (1919), 2. Abh. blz. 36.

‘auf Grund der Tatsache, dass sich η und ω verschieden entwickelten, auf verschiedene Qualität der beiden Laute nach Höhe und Spannung zu schliessen oder aber den verschiedenen Werdegang aus Durchkreuzungen des Lautgesetzes zu verstehen zu suchen, die nicht auf physiologischen Ursachen beruhen’.

Het merkwaardige hierbij is, dat Pfalz een overtuigd aanhanger van Paul's systeem is en dat hij zelfs uitdrukkelijk tegen de boven geciteerde kettersche uitlating van Sievers front maakt¹⁾: ‘Denn durch diese Definition von Sievers wird der Willkür der Sprechenden eine Rolle zugeteilt, die sie nicht spielt. Willkür setzt *b e w u s s t e s* Küren voraus. Nun wird aber von den Sprechern der, spontane' Lautwandel durchaus nicht bewusst erzeugt, er vollzieht sich vielmehr ebenso unbewusst wie der bedingte. Und gerade diese Abhandlung wird zeigen, dass der, spontane' Lautwandel letzten Endes physiologisch bedingt ist.’

We vinden hier wel treffend geïllustreerd, hoe, ondanks alle daarmede strijdige waarnemingen, het systeem van Paul hoog gehouden wordt. ‘Natuurlijk’ is dat wat met Paul's wetten overeenkomt, ‘onnatuurlijk’ dat, wat er mee strijdt. Wel constateert Pfalz ‘Unstimmigkeiten’ en ‘Durchkreuzungen’, maar die zijn gemakkelijk als bijkomstige toevalligheden te verklaren: de ‘Zugeständnisse, die eine Mundart (Sprache) einer für besser gehaltenen höher eingeschätzten Sprechweise macht’ hebben naar 't schijnt voor Pfalz met de eigenlijke taalontwikkeling niet zoo heel veel uit te staan. ‘Wohin die Entwicklung einer Sprache eigentlich zielte’ is veeleer het voorwerp der linguistische belangstelling. Maar die ontwikkeling ‘vermögen wir oft nur aus Restformen zu erkennen’. Is dan het overige - een zeer aanzienlijk gedeelte dus van het werkelijk overgeleverde en springlevende taalmateriaal - als waardelooze tarra te beschouwen, die voor het voortgezet wetenschappelijk onderzoek van geen waarde is?

Nog eens: de ‘Zugeständnisse, die eine Mundart (Sprache) einer für besser gehaltenen höher eingeschätzten Sprechweise macht’ beschouw ik juist als de hoofdoorzaak der taalverandering.

Daarmede staat in verband, dat ik aan de hogere milieus een grooten invloed op de geheele taalontwikkeling toeschrijf. Naar aanleiding van een opstel van Heinr. Schröder²⁾ heb ik indertijd mijn opvattingen dienaangaande ontvouwd in een artikel in *Tschr.* XLIII (1924), waarin ik in 't bijzonder ben opgekomen tegen de groote macht die Schröder aan het overwegend aantal der ‘Unterschicht’ toekent. Evenals bij alle andere, cultureele ontwikkeling, zoo ook bij de taalontwikkeling,

1) T.a.p. blz. 22.

2) Heinr. Schröder, *Hyperkorrekte (umgekehrte) Schreib- und Sprechformen bes. im Niederdeutschen* (*Germ. Rom. Mon.* IX (1921), blz. 19-31).

bepaalt m.i. niet de meerderheid, maar een invloedrijke minderheid de richting, welke de latere generaties zullen volgen.

Ik gevoel zeer goed, welke tegenwerpingen men zal maken: de invloeden der hoogere milieus hebben betrekking op de schrijftaal, op stijl, syntaxis, lexicologie; het zijn dus alle o n t l e e n i n g e n ; dat is echter, aldus redeneert men geen 'natuurlijke' taalontwikkeling; die vindt men veeleer uitsluitend in de gesproken taal, en wel in de eerste plaats in de dialecten. Uit beschouwingen als deze zou m.i. voortvloeien, dat b.v. moderne lexicologische verrijkingen op het gebied van electriciteit, stoomwezen, verkeer enz. - die toch kennelijk van de bovenlaag naar beneden doorsijpelen - tot de onnatuurlijke of kunstmatige taalontwikkeling behooren.

Wanneer Schröder spreekt van de natuurlijke taalontwikkeling heeft hij blijkbaar de gesproken taal op het oog en wel hoofdzakelijk de ontwikkeling der klanken. Immers: waren de bovengenoemde 'onnatuurlijke' taalveranderingen alle samen te vatten onder het hoofd o n t l e e n i n g , bij de klankverandering heeft men te doen met p h o n e t i s c h e ontwikkeling. Phonetische ontwikkeling nu is, volgens veelverbreide opvatting, bij uitstek vrij en natuurlijk, ze voltrekt zich, aldus meent men, zeer geleidelijk en ongemerkt¹⁾; indien zoo'n geleidelijke phonetische verandering tijdelijk tot staan is gekomen, constateert men achteraf de werking van een klankwet.

Laat mij hier dadelijk in 't kort mijn bezwaren tegen deze zienswijze ontvouwen. Zonder voorloopig nog in de alleruiterste consequentie - de negatie van alle 'phonetische' ontwikkeling - te willen vervallen, meen ik, dat er heel wat klankveranderingen met ontleeningen volkomen op één lijn te stellen zijn. Een sprekend voorbeeld daarvan vind ik altijd de vervanging van de tong-*r* door de keel-*r*. Geleidelijk - in phonetischen zin - kan men die klankverandering toch niet noemen. Op het einde van den leerplichtigen leeftijd pleegt doorgaans vast te staan, welke *r* het kind in zijn verder leven zal spreken. Wijziging op later leeftijd komt dunkt mij hoogst zelden voor en is dan nog altijd toe te schrijven aan overgang van het individu naar een ander milieu. Het ontstaan van de uvulare *r*, die in Frankrijk oorspronkelijk evenmin als bij ons gebruikelijk was, wordt door Trautmann²⁾ aan de 'Précieuses' toegeschreven, waarvan uitdrukkelijk als bijzonderheid wordt medegedeeld dat zij brouwen, 'vielleicht schnarrte eine haupt-*précieuse* von natur, und ihr zu gefallen schnarrten die kleinern geister mit.' In 1672 gold het in Duitschland nog voor belachelijk om te brouwen, maar spoedig daarop moet het uit Frankrijk geïmporteerd zijn en het 'steht

1) Men vgl. Paul's woorden op blz. 12.

2) *Anglia* III (1880). blz. 215 vv.

unzweifelhaft fest, dass der betreffende laut in Deutschland von oben nach unten, aus den höheren schichten der gesellschaft in die niederen wanderte und noch zu wandern fortfährt'.

Nu meen ik, dat ook talrijke andere klankveranderingen beter als ontleening dan fonetisch kunnen worden verklaard. In dit boek zal dat nog verder worden geïllustreerd. Ik wil eraan toevoegen, dat ik mijn overtuiging bovendien grond op jarenlange waarneming in dialectsprekende gezinnen. Wanneer ik de taal van twee generaties vergeleek, kreeg ik altijd weer den indruk, dat de taalverandering in hoofdzaak sprongsgewijze plaats heeft.

Een enrechte maakt men dus zulk een belangrijk principieel verschil tusschen klankverandering en lexicologische verrijking. M.i. geven in beide gevallen de leiders, ontdekkers, vernieuwers den toon aan. Het sein gaat dus ook bij de fonetische ontwikkeling van de invloedrijke milieus uit. In overeenstemming daarmee drukt ook de taal van de groote steden - waar de cultuurontwikkeling haar hoogste intensiteit bereikt - haar stempel op de taal van het omringende platteland, al doet zich de stedelijke invloed in de uiterste uithoeken soms eerst eeuwen later gevoelen, als de taal der steden zelf reeds tot geheel andere ontwikkelingen gekomen is. Hoe expansiever de cultuur van de stad is, hoe meer ze de omwonenden tot zich trekt, hoe meer opeenbotsing van verschillende milieus, hoe meer aanleiding tot taalverandering. Ik geloof, dat er voldoende grond is, te vermoeden, dat in levenskrachtige steden met snel groeiende bevolking snellere taalverandering plaats heeft dan in zoogenaamde 'doodse' steden (het taalconservatisme daarvan wordt typisch geïllustreerd door het dialect van Enkhuizen, zie blz. 168 v.). Merkwaardig is het in elk geval, dat dorpen met stilstaande of achteruitgaande bevolking zich in hun taal door talrijke relictten plegen te kenmerken, terwijl de taalontwikkeling in streken met groeiende of vlottende bevolking (ook al komt het meerendeel der nieuwe bewoners niet uit het centrum) zich sneller naar die van het cultuur-centrum richt.

Zoo zien we dus bij de taalvoortplanting een afzakken der taalvormen en taalklanken van de toppen der massa naar het laagste niveau; waarbij volstrekt niet behoeft te worden ontkend, dat bij dat afzakken nieuwe - soms zeer belangrijke - vervormingen plaats hebben. Deze veranderingen zijn echter m.i. meestal op de taal der hoogere milieus geïnspireerd en half-mislukte of hypercorrecte nabootsingen daarvan.

De gedachten, die ik hier heb ontwikkeld, vindt men reeds in hoofdzaak weergegeven in mijn bovengenoemd artikel over *Klankoverdrijving en goedbedoelde (hypercorrecte) taalvormen*¹⁾. Toen ik, in het eenige

1) *Tschr.* XLIII (1924), blz. 161-188.

maanden later verschenen Münchener *Jahrbuch für Philologie*, I (1925), blz. 70-124, kennis maakte met het opstel van Eugen Lerch, *Über das sprachliche Verhältnis von Ober- zu Unterschicht mit besonderer Berücksichtigung der Lautgesetzfrage*, was ik bijzonder getroffen door de verwantschap onzer probleemstelling.

Ook voor Lerch is het artikel van Schröder de steen des aanstoets geweest en evenals ik meent L. in het bestaan van hypercorrecte vormen juist een bewijs te zien voor een belangrijk aandeel van de 'Oberschicht' in de taalontwikkeling.

L. maakt allereerst een principiële verschil tusschen 'ontwikkeling' en 'verandering' en toont aan, dat althans op het gebied van vormleer, syntaxis en stilistiek bij de 'Unterschicht' van ontwikkeling geen sprake kan zijn, wel van *verarming*: 'fast alle Neubildungen, Bereicherungen, feineren Unterscheidungen sind der Oberschicht zu verdanken' (blz. 74).

Met welk recht, aldus L., kan men zeggen, dat alleen in de 'Unter-(und Mittel-)schicht' een werkelijk of een natuurlijk taalleven is? 'Ist die Syntax etwa nur ein sekundäres Gebiet, sind ihre Erscheinungen nicht mindestens ebenso wichtig, ebenso bezeichnend für den Charakter des Sprachlebens wie die Erscheinungen der Lautlehre?' (blz. 76); de fout ligt hierin, dat de belangstelling zich tot dusver al te veel geconcentreerd heeft op de klankleer. Was men niet zoo eenzijdig geweest, dan zou men ook niet tot een opvatting gekomen zijn 'die man vielleicht nicht unzutreffend als eine bildungsfeindliche charakterisieren kann'. (blz. 77). 'Man beachte, wie der Verfasser [Schröder] das Opfer seines eigenen Terminus 'Entwicklung' wird: jetzt erscheint die Sprechweise der Gebildeten als veraltet, durch die Sprachentwicklung überholt, kurz als rückständig; die Gebildeten sind in Wahrheit die Dummen, die Ungebildeten erscheinen als führend die Gebildeten als geführt (wenn auch widerwillig, widerstrebend geführt), und der Schluss der sich den Gebildeten aufdrängen muss, kann nur der sein, ihren Widerstand aufzugeben und sich ruhig von den so viel klügeren Ungebildeten führen zu lassen. Offenbar aber ist diese ganze Anschauung nur dadurch zustande gekommen, dass der Verfasser einseitig die 'Entwicklung' der *Laut* vor Augen hatte' (blz. 77).

Wat nu de hypercorrecte vormen betreft, ten onrechte, aldus L., wekt Schröder den indruk, dat deze van de beschaafden afkomstig zouden zijn: 'In Wahrheit sind die hyperkorrekten Formen das Werk der Halbgebildeten, der Mittelschicht, derer, die als gebildet gelten wollen, ohne es wirklich zu sein' (t.a.p. blz. 87). Aan de hand van talrijke voorbeelden komt L. dan tot de conclusie dat in vele gevallen de klankontwikkeling (die men veeleer klankdegeneratie zou moeten noemen) van de 'Unter-

schicht' uitgaat, maar door de 'Oberschicht' bestreden wordt. Geldt dit voor alle klankwetten? 'Eine solche Verallgemeinerung wäre nicht möglich: es gibt auch Lautwandlungen, die von der Oberschicht ausgehen und von der Unterschicht nachgeahmt werden. Dahin gehört z.B. im Deutschen die Diphthongierung von *î, û, iu* zu *ei, au, eu* die aus Österreich stammt, von der äussersten Peripherie im Südosten, dort am Ende der ritterlichen Blütezeit hoffähig wurde und von da aus nach Bayern, Böhmen, Schlesien, Obersachsen usw. vordrang, vermöge des Bildungsübergewichtes, das der Wiener Hof damals besass (vgl. H. Naumann, 'Versuch einer Geschichte der deutschen Sprache als Geschichte des deutschen Geistes', in 'Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwiss....', 1923, S. 139 ff.)' (blz. 108).

Vergelijkt men het artikel van Lerch met het daaraanvooraangaande van Hans Naumann, *Über das sprachliche Verhältnis von Ober- zu Unterschicht*¹⁾, dan zal men de overtuigende kracht van Naumann's betoog wellicht wat lager taxeerden. Op de tweeslachtigheid in zijn waardeering der dialecten kom ik nog op blz. 27 terug, maar ook bij het lezen van zijn eenigszins constructief en generaliseerend betoog moet herhaaldelijk bij den lezer de wensch opkomen naar een tot in finesses doorgevoerd bewijs. Steeds is het bij Naumann 'de' 'Oberschicht' en 'de' 'Unterschicht'. Lerch laat althans de 'Mittelschicht' ook nog een belangrijke rol spelen, wat aan de soepelheid van zijn systeem ten goede komt. Over Naumann's opvattingen zie verder nog blz. 24 vv.

Men zal opmerken, dat ik juist in dit belangrijke punt van de bovengenoemde beide geleerden afwijk, dat ik zeer sterk den nadruk gelegd wil zien op de uiterst rijke schakeering en de bewegelijkheid van de verschillende bevolkingslagen. Vooral meen ik te moeten waarschuwen tegen de onjuiste voorstelling - die men zoo vaak bij beschaafden vindt - dat de 'Unterschicht' een soort van homogene ongedifferentieerde massa zou vormen. Reeds Multatuli heeft ons geleerd, dat de bewoners van woningen met 'vrije opgang. Drie ramen' ('De meisjes heeten Lena, Maria.... ze borduren, en zeggen: U') aanmerkelijk hooger in stand zijn, dan die van de 'tweede verdieping. Twee schuiframen'²⁾, waaruit volgt dat hun taal-aspiratiën ook hooger gericht zijn. Hij geeft daarvan aardige voorbeelden: 'Juffrouw' Mabbel en 'juffrouw Laps hebben recht op *uwé*, 'vrouw' Stotter slechts op *jij*. (t.a.p. blz. 42).

Toen de familie Pieterse in een fatsoenlijker buurt was komen te wonen 'werd Leentje plechtig uitgenoodigd haar verleden deelwoord 'gezeid' te veranderen in: 'gezegd', want jufvrouw Pieterse had op-

1) Münchener Jahrbuch für Philologie I (1925). blz. 55-69.

2) Multatuli, *De Geschiedenis van Woutertje Pieterse*, Uit zijn Ideeën verzameld door zijne Weduwe. Dl. I², blz. 22.

gemerkt, dat 'de mevrouw van hier-naast' zoo conjugeerde', (blz.94).

'Myntje heette nu Mina, en wie haar plezier woü doen, sprak de *a* uit als een *e*. Dat gaf zoo'n franschen klank vond ze' (blz. 130).

'In 't voorbygaan hoop ik dat de lezer aandachtig genoeg is om 't me kwalijk te nemen dat ik aan Stoffel 't woord: *kek* in den mond leg, omdat het alleen by boeren, en dan nog slechts in sommige streken van ons landje gebruikelijk is. Welnu, dit is niet altyd zoo geweest. In den tyd van m'n verhaal was de uitdrukking: '*Correct*' wel reeds gedaald tot de sfeer der Pietersens, maar nog niet voor-goed naar 't land verhuisd' (blz. 174).

Lerch legt wel-is-waar niet zoo zwaar den nadruk op de hopelooze indolentie der 'massa', zooals Naumann dat doet (zie beneden blz. 25), maar dat het taalleven in de 'Unterschicht' toch z.i. volgens andere wetten plaats heeft, blijkt uit zijn opmerking 'auch spielt bei der Oberschicht und auch bei der Mittelschicht die sprachliche Erziehung eine ganz andere Rolle als bei der Unterschicht, wo eben jeder so spricht, 'wie ihm der Schnabel gewachsen ist' (blz. 88). Dat dit principieel onjuist is, heb ik *Tschr.* XLIII (1924), blz. 179 trachten te betoogen en wordt door Multatuli's fijne taalwaarnemingen wel aardig bevestigd.

Belangrijker is het verschil tusschen Lerch en mij ten opzichte van het uitgangspunt der klankveranderingen. Op blz. 15 heb ik reeds gezegd, dat het m.i. verkeerd is te meenen, dat de voortplanting der klankverandering juist andersom gericht zou zijn als de lexicologische en syntaktische verrijking. L. komt ook op tegen dit richtingsverschil, maar.... ten deele. Immers er zijn wel-is-waar veranderingen die van de 'Oberschicht' uitgaan, maar L. zoekt, naar we boven zagen, toch de kiem van het meerendeel (dat maak ik althans op uit zijn woorden op blz. 108) der klankveranderingen, of veeleer klankdegeneraties, in de 'Unterschicht'. Laat mij in aansluiting hierbij nog eens mijn bedoeling verduidelijken: de 'Oberschicht' opgevat als het milieu, dat zich van zijn eigen suprematie volkomen bewust is, zou - in abstracto - m.i. niet de minste reden hebben om haar uitspraak te veranderen. Neiging tot een dergelijke verandering kan eerst ontstaan bij het daaropvolgende milieu, dat hoogerop wil en zich daarbij het hoogste milieu tot model kiest. Wegens de meerdere beheerschtetheit en verfijning dezer (trouwens ook eeuwig vibreerende en geleidelijk in elkaar overgaande) hoogere milieus beperkt zich de klankverandering over 't algemeen tot dat, wat men in het dagelijksch leven 'geaffecteerdheid' pleegt te noemen. Belangrijker kunnen de uitspraakveranderingen echter worden, wanneer deze hoogere milieus een buitenlandsche cultuur als superieur boven de hunne beschouwen, en zij dientengevolge gaan pogen, om de bewonderde buitenlandsche articulatiegewoonte of het spraakgebruik

op hunne moedertaal over te brengen. Er kunnen dan vrij groote bouleverseeringen in de uitspraak der hoogere milieus plaats hebben, die nog na eeuwen in de onderste lagen der bevolking of in de verste uithoeken des lands natrillen. Ik geloof dat we uit de huidige dialectgeographische verbreiding der uvulare *r* wel mogen opmaken, dat deze op een zoodanige wijze in ons land is geïmporteerd (zie ook blz. 15).

Aan den anderen kant zal in streken, waar de milieus weinig uiteenloopen of waar de bevolking niet veel wisselt, ook al weinig reden zijn om de taal te veranderen. Ik meen me hier te kunnen beroepen o.a. op het IJslandsch, dat van alle Germaansche dialecten verreweg het oudste karakter heeft bewaard - dank zij de geïsoleerde ligging van het eiland en de stationnaire, weinig standsverschil kennende, bevolking. Hier hebben we wellicht mede een verklaring voor het feit, dat het Russisch dialectologisch zoo weinig gedifferentieerd is. Een soortgelijke toestand valt dunkt me ook in Zuid-Afrika te constateeren. De omstandigheden voor een groote bouleverseering van het Nederlandsch in Afrika zijn gunstig in het begin, wanneer Nederlanders met verschillende dialecten één gemeenschap gaan vormen en wanneer hun milieu weer collideert met dat der Maleisch-Portugeesch-sprekenden. Wanneer echter eenmaal de 'draai'¹⁾ in de taal is gekomen, blijft de bevolking, die verschil in stand nauwlijks kent, vasthouden aan het eenmaal gevormde Afrikaansch. Er is dunkt me geen reden om aan te nemen, dat na den 'draai' nog aanzienlijke principieele wijzigingen in het Afrikaansch hebben plaats gevonden: men denke aan de geringe dialectologische differentieering van dit uitgestrekte taalgebied. Veeleer komt het mij voor, dat het vocaalsysteem in sommige opzichten nog op ouder standpunt staat, dan onze huidige algemeen beschaafde taal. Ik denk hier b.v. aan de verkleinwoorden op-*tjie* en de gesloten uitspraak van *ij* en *ui*.

Wat nu het - door Lerch ook nog ten deele aanvaarde - uitgaan der klankverandering van de 'Unterschicht' betreft, meen ik, dat de zaak principieel anders beoordeeld kan worden. M.i. is er bij de lagere milieus voor een spontane klankontwikkeling ook alweer niet de minste reden, tenzij de naastliggende hoogere milieus een andere uitspraak hebben, die de lagere op den duur moeten gaan nabootsen. In dit nabootsen hebben de niet zoo verfijnde onderste lagen der bevolking het minder ver gebracht dan de hoogere milieus; daarvandaan komt grootendeels de sterkere differentiatie naar beneden toe, die bovendien nog wordt vergroot door het feit, dat de onderste lagen niet *d i r e c t* de hoogste milieus nabootsen, maar eerst de hun nader liggende middel-

1) D.C. Hesseling, *Het Afrikaans*, tweede druk, blz. 64.

moot van de bevolking. Verder mag hierbij niet vergeten worden, dat we in de verschillende lagen der bevolking met relictten uit verschillende eeuwen hebben te doen, die dus mogelijk aan verschillende cultuurcentra hun oorsprong te danken kunnen hebben. Bij een dergelijke beschouwing blijft, zooals men ziet, van een 'spontane' ontwikkeling niet heel veel over. De aanleiding tot een verandering der uitspraak der lagere milieus is dus m.i. meestal in de taal der hoogere milieus te zoeken. Deze zijn ook hier toonaangevend in de figuurlijke en letterlijke beteekenis. Is dus bij de klankveranderingen der lagere milieus de eerste stoot al uitgegaan van de toppen der bevolking, hierbij blijft het niet: de taal der hoogere milieus vormt ook een voortdurend correctief op de taal van alle milieus, die daarmee in contact komen, ze oefent een voortdurende remmende kracht uit, een remming, die te grooter is, naarmate de milieus dichter bij den top zijn gelegen. De 'Unterschicht' kan zich ten opzichte van bepaalde verschijnselen wellicht voor één of twee eeuwen aan dien invloed onttrekken, maar niet op den duur.

Men ziet, dat ik ten opzichte van den remmenden invloed, die van de 'Oberschicht' uitgaat op de 'Mittelschicht', weer nader kom bij het standpunt van Lerch (die trouwens zijn betoog met talrijke treffende voorbeelden illustreert), alleen zie ik tusschen de stuwende en de remmende kracht van de hoogere milieus onmiddellijk verband. Men moet hier m.i. ook bij bedenken, dat bij de onder den top gelegen milieus ook een eigen remmingsbesef aanwezig is (trouwens indirect weer veroorzaakt door de 'Oberschicht'), dat grooter of kleiner is, al naarmate het milieu op kleiner of grooter afstand van den top is gelegen.

Bij de verklaring van klankovergangen moet het m.i. in de eerste plaats ons doel zijn, om de *k i e m e n* der ontwikkeling op te sporen. Wanneer is de mogelijkheid eener nieuwe tendentie in de klankontwikkeling gegeven? Waar is de haard van het verschijnsel? Gaat de tendentie, phonetisch gesproken, in de richting van verwijding, verenging, diphthongeering? De taalkundige moet zich dus niet uitsluitend op de eindresultaten der ontwikkeling concentreeren maar steeds met het 'kleine oorzaken, groote gevolgen' rekening houden. Is nl. eenmaal de tendentie tot een nieuwe klankontwikkeling bij de toonaangevende kringen aanwezig, dan moet men zich niet voorstellen, dat die klank zich nu geleidelijk phonetisch ontwikkelt, zóó dat de zoon iets anders spreekt dan de vader en de kleinzoon weer een kleine nuance verder gaat. Integendeel, zoodra voor een bepaalde plaats en in een bepaalden tijd de omstandigheden gunstig zijn voor een taalrevolutie, gaat de ontwikkeling ook met groote schokken gepaard. Gesteld: een rustig dorp met uniforme tongval, dat tot nog toe vrijwel op zich zelf aangewezen was, komt plotseling onder den sterken cultuurinvloed eener stad met

afwijkende taal. Bij de volgende generatie is het dialect gebouleverseerd. In de eerste plaats ontwikkelt zich een stadswordenkeus en stadsuitspraak. Wat nu deze nieuwe uitspraak betreft, zij ontstaat ook al weer niet steeds zóó, dat de aanzienlijken de stadsuitspraak 'overnemen' en de lagere kringen bij de oude uitspraak blijven volharden. Veeleer moet men het zich zoo voorstellen, dat de aanzienlijken de stadsuitspraak p o g e n over te nemen, maar daarin niet altijd slagen, omdat zij geremd worden door hun articulatiegewoonte en door het oordeel hunner medeburgers. Gesteld: een w|ē|ter-zeggende bevolking komt onder den invloed van een stad, die het woord als w|ā|ter uitspreekt. Van tweeën één: voor de aanzienlijke dorpelingen is het wel wat heel bar, om zóó maar van de |ē| op de |ā| over te springen en ze kunnen dus, ook al ten einde den spot hunner medeburgers te ontgaan, op zijn hoogst een |ā| probeeren, òf ze grijpen te ver en komen tot een |ō|, die in de volgende generatie, vooral in de lagere kringen, nog wat aangedikt kan worden tot |ō|. Wat het eerste geval betreft: ik herinner mij nog levendig de gēne, die ik als kind gevoelde, toen ik op zesjarigen leeftijd bij mijn verhuizing van Schagen naar Haarlem mijn |ē|-uitspraak moest prijs geven. Het drong wel tot mij door, dat mijn |Skēgər| uitspraak in dit nieuwe milieu belachelijk werd gevonden, maar evenzeer kwam het m i j belachelijk voor, dat ik de |ā|-uitspraak van de onderwijzeres maar zoo zou overnemen¹⁾ en ik kwam dus tot het compromis |ā|, ofschoon ik wel anders kòn en ik zeer wel wist, dat dit niet de |ā| van de juffrouw was. Dezelfde gevoelens heb ik ook meermalen bij ouderen kunnen waarnemen en ook hetzelfde resultaat. Alleen handhaaft zich daar de compromis-uitspraak langer en wordt zelfs in bepaalde kringen langzamerhand tot een vaste gewoonte. De taal is immers behalve een individueel ook een sociaal verschijnsel, en waarom zal men onnoodig aanstoot geven aan zijn medeburgers? Men is eenerzijds bang voor de minachting der gecultiveerde stedelingen en zoekt anderzijds den spot van zijn kornuiten te ontgaan. Tusschen deze beide polen beweegt zich veelal de taalontwikkeling. Toch moet men daarnaast wel degelijk rekening houden met de weinige individuen, die de nieuwe ontwikkelingstendentie serieus en soms zelfs à outrance willen doorzetten. Dat zijn òf de gewichtigdoeners, die zich zelf tot harlekijn maken en zich veelal aan klankoverdrijving, geaffecteerdheid en komieke hypercorrecte taalvormen te buiten gaan, òf de doelbewuste strevers (daarom nog geen 'Streber'), wien de meerwaardigheid van de cultuurtaal bewust is geworden en die bij het onafgebroken cultiveeren hunner geestelijke kwa-

1) Dezelfde gēne kent ook de jonge man, die voor het eerst met een hoogen hoed uitgaat.

liteiten ook naar een verzorging hunner taal streven. Ik noem hier voor 't gemak slechts de twee uiterste groepen van individuen, maar het spreekt van zelf, dat deze beide groepen in werkelijkheid onmerkbaar in elkaar overgaan. De onderscheiding van loffelijke nieuwigheid en gewilde aanstellerigheid is volkomen subjectief en de waardeering der nakomelingschap niet zelden juist tegenovergesteld aan die van den tijdgenoot.

De problemen, die ik hier te berde heb gebracht, zijn waarlijk van genoeg belang om ze even - zij het ook in 't voorbijgaan - te belichten vanuit andere wetenschappen, waarin de verhouding van 'Ober' - tot 'Unterschicht' en van individu tot massa een voorname rol speelt. Mijn onvoldoende competentie op zoo velerlei terrein is oorzaak, dat ik mij tot enkele algemeene opmerkingen omtrent verwante opvattingen op folkloristisch en historisch gebied moet bepalen.

Reeds in de *Hessische Blätter für Volkskunde*, Bd. II, blz. 57-76 voor het jaar 1903 vindt men een interessante controverse tusschen E. Hoffmann-Krayer en A. Strack, waarbij eenige belangrijke punten ter sprake komen, die men net zoo goed ook van linguistische zijde naar voren had kunnen brengen. Strack staat nog geheel op het romantische standpunt van Jakob Grimm. In de volkskunde kan volgens hem het individueele betrekkelijk worden uitgeschakeld, veeleer '[haben wir es] mit Massenerzeugnissen d.h. mit Produkten der V o l k s s e e l e in dem oben dargelegten Sinne zu tun'¹⁾. Het op den voorgrond treden van de individualiteit, aldus meent S., is een modern verschijnsel: 'In der sogenannten gebildeten Welt existiert, wirkt der Mensch viel mehr als Einzelner; der Bauer dagegen existiert und wirkt als Gruppe, als Gesamtheit des Standes' en verder: 'Bevor uns der Mensch als Individualität entgegentritt, treffen wir ihn als Gemeinschaftswesen an'.

Lijnrecht daartegenover staat Hoffmann-Krayer: 'Ein Volkslied, mag es auch von Tausenden gesungen werden, hat doch im Grunde nur einen einzigen Verfasser'²⁾. 'E i n bestimmtes Individuum war es, das diesen und jenen Reim, dieses und jenes Spiel erfunden hat, und die Erfindung dieses Einen hat Anklang gefunden bei dieser Umgebung, und die Einzelnen aus dieser Umgebung haben ihrerseits wieder Gruppen um sich gebildet, und so weiter, bis das Spiel, vielleicht von neuen Individualitäten modifiziert oder vervollkommnet, sich auf weite Schichten ausgebreitet hat. Kann man hier von etwas anderem sprechen, als von einer Assimilation schwacher Individualitäten an starke?'³⁾ Van de volksziel - waaronder H. natuurlijk

1) T.a.p. blz. 67.

2) T.a.p. blz. 58.

3) T.a.p. blz. 59.

iets anders verstaat dan S. - heet het: 'Die Volksseele produziert nicht, sie reproduziert'¹⁾. Het individu is dus het primaire en het gemeenschappelijke berust steeds op een assimilatie der zwakke, receptieve individuen aan de sterke, productieve.

Deze oude kwestie van de verhouding tusschen individu en massa - een question brûlante dus, ook op folkloristisch gebied - is in Duitschland vooral weer sterk naar voren gebracht in de boeken van Hans Naumann: *Primitive Gemeinschaftskultur* (1921) en *Grundzüge der deutschen Volkskunde* (1922). Daar N. in het laatste boekje van zijn principieele opvattingen grootendeels een herhaling en uitbreiding geeft, veroorloof ik mij, enkele karakteristieke uitingen daaruit weer te geven.

'Das Volk produziert nicht, es reproduziert'; 'das Volk ist stets rückständig, es nährt sich von den Überbleibseln, die von den Tischen der geistig Reichen fallen.' Deze gedachte wordt door Naumann verder uitgesponnen en getoetst aan verschillende folkloristische verschijnselen. Het resultaat is inderdaad verrassend: de kleederdrachten blijken een late echo van vroegere modische drachten te zijn. Ook zelfs de haar- en baarddracht: 'Zu Friesens Zeit trug der Bauer den Vollbart der Mode Karls V.; der deutsche Bauer von 1900, auch der altenburgische, trug meist das glattrasierte Gesicht Friedrichs des Grossen. Nur etwa die Männer des Hotzenlandes tragen noch den geschnittenen Vollbart Herzog Albas, dazu seinen Hut und Umlegekragen'²⁾. 'Der Stil jenes Hausrates der uns in den Bauernstuben des 19. Jahrhunderts so sehr entzückt.... ist der Stil der Renaissance und des Barock'³⁾. En wat de eigennamen betreft 'es ist interessant, zu beobachten, wie der Tracht und dem Mobiliar der Bauern entsprechend, unsere Dorffriedhöfe Vornamen aufweisen, die in der Stadt schon längst niemand mehr trägt (Thekla, Laura, Minna, Amalie, Christiane, Louis usw.)'⁴⁾.

Kortom al deze dingen kunnen verklaard worden als 'gesunkenes Kulturgut', in 't Hollandsch het best te vertalen door *c u l t u u r b e z i n k s e l*.

De boer is dan ook niet conservatief 'sondern besser rückständig im Essen, in der Mundart, in der Tracht, im Schmuck, in der Lektüre usw., oder in der Zeit - und Geldrechnung, indem er noch nach Festtagen, alten Zinsterminen, Märkten datiert, nach Groschen und Talern rechnet, nach Morgen misst'⁵⁾.

Dezelfde opvattingen gelden ook ten aanzien van de zoogenaamde volksliteratuur: 'Volksbücher sind nichts im Volke Entstandenes, je-

1) T.a.p. blz. 60.

2) T.a.p. blz. 10.

3) T.a.p. blz. 18.

4) T.a.p. blz. 40.

5) T.a.p. blz. 62.

denfalls besagt dies der Begriff Volksbuch für uns heute ebensowenig mehr wie etwa der Begriff 'Volkslied', sondern Volksbücher sind gesunkenes Kulturgut, vom Volke akzeptiert und eine Zeitlang beibehalten und mitgeführt'¹⁾. 'Der Ritterroman konnte, abgesehen von jenen äusseren Gründen des Buchdrucks und der Leselust, hauptsächlich deshalb alsbald zum Volksbuch werden, weil das Volk denselben Geschmack jetzt hatte wie der Adel von ehemals'²⁾. Verder weten we 'dass die beliebtesten Volkslieder der Zeit von 1900 herabgesunkene und zersungene Kunstlieder vom Ende des 18. und Anfang des 19. Jahrhunderts waren, wo sie, völlig nachgewiesen und belegt, die verschiedenen Musenalmanache zierten, oder dass sie doch mindestens im sentimental, Rührung erregenden und gern schon romantischen Stile des 18. Jahrhunderts gedichtet waren, niemals aber im Stile der Kunstdichtung von 1900'³⁾.

Op zeer gevaarlijk terrein begeeft Naumann zich, wanneer hij zijn principes ook wil trachten toe te passen op godsdienstige en ethische zaken. Op deze wijze b.v.: 'Auch die Geistesrichtung der Bauern hinkt um einen grossen Zeitraum hinter dem Geschmack der Oberschicht her, und es ist bekannt, wie die Bauern des württembergischen Schwarzwalds sich heute erst mitten im Pietismus befinden. Ihre Sonntagsblättchen, Gebete, Choräle, ihre frömmelnde Lebensweise zeigen diesen Stil, schliessen aber im übrigen die primitiven Charaktergrundzüge nicht aus'⁴⁾. De consequentie van een dergelijke opvatting zou meebrengen, dat van het standpunt van den uiterst-links staanden vrijdenker beschouwd, jodendom, katholicisme, calvinisme, liberalisme achtereenvolgens als cultuurbezinksel zouden moeten worden opgevat. Men gevoelt, hoe men hier elken objectieven maatstaf gaat verliezen.

In tegenspraak met de tot dusver ontwikkelde gedachten staat dunkt mij ook Naumann's opvatting omtrent den stilstand der massa: 'An eine wesentliche Änderung der Massen glauben wir nicht'⁵⁾. Wie denkt hier niet aan Schiller's woord: 'Weh denen, die dem Ewigblinden des Lichtes Himmelsfackel leihn?' Was N. omtrent den vooruitgang van de 'Oberschicht' optimistisch, ten opzichte van de 'Unterschicht' neigt hij tot het allerzwartste pessimisme: 'Nur Oberschichten zeigen Entwicklung und Fortschritt in ihren Grundelementen, aber die der Massen werden davon nur äusserlich berührt.' Vernunft ist

1) T.a.p. blz. 107.

2) T.a.p. blz. 108.

3) T.a.p. blz. 124.

4) T.a.p. blz. 65.

5) T.a.p. blz. 56.

stets bei wenigen nur gewesen; die Masse bleibt konstant primitiv, unpersönlich und bildet ein grosses Ganzes'¹⁾.

Dit nu is m.i. onvereinigbaar. Indien het werkelijk waar is, dat de 'Unterschicht' door de 'Oberschicht' op sleeptouw wordt genomen, dan brengt het geloof aan een vooruitgang der 'Oberschicht' m.i. noodzakelijk een vertrouwen op den vooruitgang der massa mee. Ik meen dat N.'s onlogische conclusie hoofdzakelijk is toe te schrijven aan zijn wat al te simplistisch systeem. Men moet er wel van doordrongen zijn, dat, zooals wij op blz. 18 zagen, in plaats van 'de' 'Oberschicht' en 'de' 'Unterschicht' heel wat meer lagen moeten worden aangenomen, die soms allergeilligst door en over elkaar loopen. Ook schijnt N. er geen rekening mede te houden, dat deze lagen zelf weer veranderlijke grootheden zijn en dat de individuen er zich aan kunnen ontworstelen of er weer onder kunnen verzinken. Ja, geheele lagen komen soms naar boven, terwijl andere van hun beheerschende en overheerschende plaats worden verdrongen. Bij de geestesgeschiedenis mag men niet uit het oog verliezen (ik denk hier aan N.'s opmerkingen omtrent het piëtisme), dat een bepaalde mentaliteit gedurende een zeker tijdvak als het ware latent in een volk aanwezig kan zijn, om later, wellicht onder wat anderen naam en 'mit ein bisschen andern Worten' weer naar boven te komen.

Bij de perspectieven, die Naumann's theorie biedt, mag men voor de gebreken, die haar aankleven, niet blind zijn. Ik wil nog op een zwakke plek wijzen, die N.'s opvatting, merkwaardig genoeg, met die der romantici gemeen heeft. Ik bedoel den eigenaardigen 'draai', dien N. in de geschiedenis der menschheid aanneemt, op betrekkelijk even losse gronden als de romantici. Immers we zagen boven, dat volgens romantische opvatting 'bevor uns der Mensch als Individualität entgegentritt, wir ihn als Gemeinschaftswesen antreffen.' Men kent de verdere gebruikelijke consequenties: vroeger alles in volle groei en bloei en couleur de rose, thans: ontaarding, verwording, afsterving, verval. Wellicht heeft deze romantische opvatting, nawerkend in de taalwetenschap, in den laatsten tijd - zij het ook indirect - tot die eigenaardige tegenspraak geleid, waarop Van Wijk in zijn opstel *Taalvergelijking en moderne Dialektkunde*²⁾ de aandacht heeft gevestigd: 'de moderne dialektkunde noopt tot een verwerping der stamboomtheorie en tot een zeer matige erkenning van klankwetten, die geen uitzonderingen toelaten; de vergelijkende taalwetenschap echter vindt elk ogenblik de juistheid harer methode, die wel met 'ausnahms-

1) T.a.p. blz. 56.

2) *Nieuwe Taalgids* XVII (1923), blz. 176-186.

lose Lautgesetze' en met stambomen werkt, bevestigd¹⁾. Wanneer Van Wijk ter verklaring van dit raadsel wil rekening houden met de 'tegenstelling tussen geïsoleerde taalgebieden en de naar allerlei kanten onderbroken continuïteit van reusachtige dialectcomplexen', dan valt daartegen voorshands weinig te zeggen. Ook mij wil het toeschijnen, dat b.v. de vorming der steden een nog niet gepeilden invloed op de taal- en dialectgroepeering heeft gehad. Maar toch kan ik de gedachte niet van mij afzetten, dat de geconstateerde discontinuïteit der taalontwikkeling ten deele ook aan inconsequenties in de taalwetenschappelijke methode of zeer groote leemten in de overlevering der oudere taal moet worden toegeschreven.

Geheel anders daarentegen Naumann. Evenals de romantici grijpt hij naar een psychologische verklaring, m.i. wel de allerlaatste, die in aanmerking zou mogen komen. Inplaats van één 'draai' neemt hij er feitelijk ook twee aan. Aan de 'Stufe des Individualismus' gaat 'die agrarische und die heroische Orientierung' vooraf. Op grond van deze opvatting komt hij dan tot een soort van ondergrond, waarin de 'Oberschicht' wortelt en die hij als 'primitive Gemeinschaftskultur' aanduidt. Hier doet N. m.i. een mislukte poging om de kloof tusschen zijn theorie van het 'gesunkene Kulturgut' en de romantische van de 'schaffende Volksseele' te overbruggen. De tweeslachtigheid zijner constructie valt al heel sterk in het oog, wanneer men b.v. de op blz. 26 door mij gecritiseerde, uiterst geringe, waardeering van de 'massa' vergelijkt met het loflied op de dialecten, dat hij in het Münchener *Jahrbuch für Philologie* I (1925), blz. 68-69 aanheft en waar hij, uitgaande van Goethe's bekend citaat, dat de dialecten 'eigentlich das Element sind, in welchem die Seele Atem schöpft' tot de - in dezen mond eenigszins opvallende - waardeering komt: 'wahrhafte Bildung wird diese Werte wohl zu schätzen wissen, wird die Mundarten wie Heilquellen hüten und wird jener falschen Erziehung steuern helfen, die dem Halbgebildeten seine Mundart verächtlich macht.'

Ook schijnt het mij toe, dat Naumann de homogeniteit van de door hem gepostuleerde 'primitive Gemeinschaftsgeist' nogal aandikt (men vergelijke zijn geestige beschrijving van de uniformiteit in gewoonten en gedachten der Litauische boeren, bij wie 'einem der Begriff der primitiven Gemeinschaft überwältigend aufgeht'²⁾). Hij beroept zich op de 'oft bis ins kleinste gehenden Parallelen zwischen den wilden Völkern der entlegensten Gebiete und unseren Primitiven'. Toevallig ben ik in de gelegenheid op een eigenaardige taalkundige

1) T.a.p. blz. 185.

2) H. Naumann, *Grundzüge der deutschen Volkskunde*, blz. 56.

ontwikkeling bij een primitief volk in een 'entlegenes Gebiet' te wijzen¹⁾, die juist weer een aardig bewijs is voor het doorsijpelen der taalcharacteristica van boven naar beneden. In de *Zeitschrift für Eingeborenen-Sprachen*, Dl. XI (1920/21), blz. 250vv. wijst Otto Scheerer erop, dat een bepaald spraakgebrek (veroorzaakt door een te sterke vergroeiing van het tongbandje met de tong) van het districtshoofd en zijn zoon overging op alle bewoners van het Philippijnsche district Aklán. Waarop hij laat volgen: 'Wir hätten es hier alsdann mit einem Fall von Vererbung oder Nachahmung einer ursprünglich mehr oder weniger individuellen Abnormität im Sprechen zu tun, wie er in der Sprachgeschichte ja nicht vereinzelt dastehen würde.'

Maar afgescheiden van mijn ernstige bezwaren tegen Naumann komt het mij voor, dat veel in de folklore en de dialecten als cultuurbezinksel kan worden opgevat. Juist voor het tijdperk 1500-heden, waarmede ik mij in dit boek hoofdzakelijk zal bezig houden, zal blijken, dat de dialectgeographische structuur inderdaad volgens dit principe in vele opzichten bevredigend verklaard kan worden.

Hoezeer trouwens op geheel ander gebied en door geleerden met zonder twijfel geheel anderen ontwikkelingsgang verwante meeningen als het ware tegelijkertijd kunnen worden verkondigd, moge blijken uit het boek van Huizinga, *Herfsttij der middeleeuwen*, tweede druk. Op blz. 92 doet H. het licht vallen op de democratisering der huidige geschiedvorschung, die tot onderschatting van de beteekenis van den adel geleid heeft, en gaat dan voort: 'De reden [van het feit, dat de verhalende bronnen aan den adel en zijn bedrijf een zooveel ruimer plaats geven, dan bij onze voorstelling past] is, dat de adellijke levensvorm zijn heerschappij over de samenleving heeft behouden lang nadat de adel als maatschappelijke structuur zijn overheerschende beteekenis verloren had. In den geest der vijftiende eeuw neemt de adel als maatschappelijk element nog onbetwist de eerste plaats in; zijn beteekenis wordt door den tijdgenoot veel te hoog, die van de burgerij veel te laag geschat.'

Ten opzichte van de taal brengt dit m.i. ook eenige consequenties mede: ook het milieu waarnaar men zich in taalkundig opzicht richtte was de stand, die toen volgens aller overtuiging nog den toon aangaf: de adel. Welnu, om de tendenties in de taalontwikkeling voor de verschillende tijdvakken te leeren kennen, moet men in de eerste plaats weten, hoe de maatschappelijke ladder er in de oogen van den tijdgenoot uitzag en welke milieus hij in de eerste plaats als superieur en navolgenswaardig beschouwde. 'Voor het kennen van het cultuurleven

1) Dr. W. Aichele was zoo vriendelijk mij daarop attent te maken.

behoudt de waan zelf, waarin de tijdgenooten leefden, de waarde van een waarheid¹⁾. Bij het historisch taalonderzoek hebben wij juist dezen waan tot richtsnoer te nemen. Nog in meerdere mate wellicht dan de cultuurhistoricus moet zich de taalvorscher hoeden, om daarvoor den waan van eigen tijd in de plaats te stellen. De taal is een afspiegeling van de geheele cultuurontwikkeling in den loop der eeuwen en juist die kringen, die door den tijdgenoot als superieur werden beschouwd, hebben den grootsten invloed op de taalontwikkeling gehad.

‘Alle hogere vormen van het burgerlijke leven van den nieuweren tijd berusten op navolging van adellijke levensvormen. Evengoed als het brood in het servet en het woord ‘serviette’ zelf hun herkomst hebben uit den middeleeuwschen hofstaat, zijn de burgerlijkste bruiloftsaardigheden afstammelingen van de grandioze ‘entremets’ van Rijsel. Om de cultuurhistorische beteekenis van het ridderideaal ten volle te begrijpen, zou men het moeten volgen in Shakespeare's en Molière's tijd tot aan den modernen gentleman²⁾. In Huizinga's boek vinden we terloops nog wel meer voorbeelden van dit omlaagzinken van zeden en gebruiken; soms in zuiver uiterlijke dingen, voor de beschaving van weinig gewicht, maar voor ons van symptomatisch belang, zoo in willekeurige modekwesties als b.v. de kleur van het meubilair. ‘Het groen [van de kraamkamer], dat nog in de 19de eeuw de geijkte kleur was van het burgerlijk ledikant en de vuurmand, was in de 15de het prerogatief van koningen en prinsessen³⁾. Tot zelfs het vloeken toe heeft dezen weg van boven naar beneden afgelegd, vgl. H. blz. 277: ‘In het laatst der middeleeuwen heeft het nog dien prikkel van dристheid en hoogmoed, die het maakt tot een adellijke sport. ‘Wat - zegt de edelman tot den boer -: je geeft je ziel aan den duivel, en je verloochent God, terwijl je geen edelman bent’. Deschamps constateert dat het vloeken reeds afdaalt tot de geringe lieden.’

Bij het onderzoek naar de verklaring van het taalkundig probleem, dat ons in dit boek meer in het bijzonder zal bezig houden, komen er allerlei dingen aan het licht, die er op wijzen, dat de dialectgeographische structuur der huidige Noord-Nederlandsche dialecten voor een groot deel nieuw, d.w.z. niet middeleeuwsch is. De gebruikelijke indeeling onzer dialecten in Friesche, Frankische, Saksische en hunne ‘mengingen’ lijkt mij van zeer problematisch nut, in menig opzicht zelfs gevaarlijk. Uit mijn boek zal blijken, dat onze Noord-Nederlandsche dialecten speciaal in de 16de eeuw in sterke mate gebouleverseerd zijn en dat de 16de en 17de eeuw er het sterkste cachet op hebben

1) T.a.p. blz. 93.

2) T.a.p. blz. 156.

3) T.a.p. blz. 86.

gedrukt. Al wil ik niet ontkennen, dat op den duur ook middeleeuwsche lagen, zullen kunnen worden blootgelegd - maar meer in 't zuiden dan in 't noorden -, het lijkt mij in het belang van onze nog zoo jonge wetenschap wenschelijk, om voorloopig nog niet al te veel in de ruimte te reconstrueeren, maar eerst de aanwas na 1500 voorzichtig 'af te pellen'. Het komt er dus thans allereerst op aan, om bij benadering een voorstelling te krijgen van de maatschappelijke groepeerings omstreeks 1500.

De milieus, die aan het begin van den nieuwen tijd in meerdere of mindere mate leiding gaven, laten zich over 't algemeen samenvatten tot drie groote groepen: adel, geestelijkheid, stedelijk patriciaat. Ook al zijn er onder de geestelijkheid velen van adel geweest en al bekleedt ook in het stedelijk patriciaat de adel niet zelden een voorname plaats, toch meen ik, dat de levensomstandigheden van deze groote groepen over 't geheel genomen wel zoodanig verschillend geweest moeten zijn, dat deze scheiding in drieën gerechtvaardigd mag heeten. Nu zal men m.i. moeten aannemen dat de taal dezer milieus ook vrij sterk uiteenliep, in dien exclusivistischen tijd allicht zelfs nog wat meer dan tegenwoordig.

De adel in uitspraak en woordenkeus conservatief als in al zijn zeden en gebruiken; de geestelijkheid - nog altijd de belangrijkste representant der geleerde cultuur - voornamelijk in woordenkeus een eigen cachet vertoonend; ten slotte het stedelijk patriciaat, waarin ongetwijfeld heel wat adellijke cultuur en taal is bezonken, maar dat toch al voldoende individualiteit, traditie en expansieve kracht bezit om er een eigen cultuur en dus ook een eigen taal op na te houden. Wanneer ik mij hier onthoud van het opsommen van nadere gegevens om ook de taalkundige groepeerings in drieën te motiveeren (wat men trouwens alleen voor den woordenschat met eenige kans op succes zou kunnen probeeren), dan berust dat voornamelijk op de overweging, dat de huidige taalkundige toestand een dergelijke reconstructie voor den vroegeren tijd alleszins rechtvaardigt; de m.i. onwaarschijnlijke veronderstelling, dat er in dien tijd nog geen milieu-uitspraak en -woordenkeus bestond, zou eerder nadrukkelijke staving behoeven dan het tegendeel.

Wanneer wij ons nu de vraag voorleggen, welke rol allereerst de adel omstreeks 1500 op geestelijk en maatschappelijk gebied speelde en in hoeverre bij andere milieus een neiging bestond, om adellijke kringen in cultureel en meer in 't bijzonder in taalkundig opzicht na te volgen, dan heeft Huizinga daarop reeds een algemeen antwoord gegeven, dat aan duidelijkheid niets te wenschen overlaat. Ik wil met enkele -

trouwens algemeen bekende - gegevens volstaan om deze kwestie nog even van taalkundige zijde te belichten. Men denke allereerst aan het trapsgewijze afdalen en langzame verbleeken van mnl. woorden als *here*, *vrouwe*, *joncfrouwe* tot *meneer*, *mevrouw*, *vrouw*, *juffrouw*, waarvan wij de daling nog voor onze oogen kunnen waarnemen. Het woord *edel*, dat in de - wellicht door adellijk spraakgebruik of door het schriftbeeld geretardeerde - vorm mèt *d* nog de beteekenis van 'adellijk, voornaam' ongerept heeft bewaard, is in de 'klankwettige' volksvorm tot *eel* ontwikkeld en daarbij in stand ettelijke treden gezonken, men vgl. uitdrukkingen als *eele visch*, *eel van smaak*, enz. Soortgelijk is de ontwikkeling van mnl. *hovesc* eenerzijds tot *hoofsch* met edeler, en *heusich* met verbleekte beteekenis. De weg van mnl. *castelein* 'slotvoogd' naar ons moderne *kastelein* gaat eveneens geleidelijk bergafwaarts.

Moet de taalvorschuer, zooals wij zagen, er wel terdege van doordrongen zijn, dat op het einde der middeleeuwen de adel nog onbetwist op den eersten rang stond, anderzijds blijkt uit de geschiedenis der volgende eeuwen, dat van groei, verjonging en expansie der adellijke kringen geen sprake meer kan zijn. Terwijl het patriciaat der steden ten onzent een periode van ongekenden bloei tegemoet gaat, kan men van den adel op zijn hoogst zeggen, dat hij zich handhaaft, wat eigenlijk, gezien in verband met de geheele cultuur, zooveel beteekent als langzame achteruitgang. Voet voor voet verliest de adel terrein, meer en meer specialiseert hij zich op bepaalde takken van staatsdienst: zoo zijn b.v. diplomatie en ten deele ook militaire dienst nog tot op onze dagen prerogatieven van den adel gebleven. Hoe weinig regenererende en expansieve kracht de adel echter reeds op het einde der middeleeuwen bezat, wordt aardig geïllustreerd door het volgende citaat, dat ik uit Huizinga¹⁾ overneem:

'De Engelsche heraut heeft den Franschen gevraagd, waarom zijn koning niet een groote scheepsmacht onderhoudt, gelijk die van Engeland. Wel, antwoordt de Fransche heraut, dat heeft hij niet noodig, en bovendien: de Fransche adel houdt meer van den oorlog te land dan ter zee, om verschillende redenen: 'car il y a danger et perdicion de vie, et Dieu scet quelle pitié quant il fait une tourmente (storm), et si est la maladie de la mer forte à endurer à plusieurs gens. Item, et la dure vie dont il fault vivre, qui n'est pas bien consonante à noblesse.'

Ziehier o.a. ook een verklaring voor het feit, dat in alles, wat met de historie van 'Nederland ter zee' samenhangt, de adel geene of een ondergeschikte rol vervult. Bedenkt men van welke eminente beteekenis handel en scheepvaart voor de geschiedenis onze 16de- en 17de-eeuw-

1) *Herfsttij der Middeleeuwen*, tweede druk, blz. 175.

sche beschaving is geweest, dan beseft men eerst ten volle, hoe de adel ook zonder bepaalde eigen achteruitgang toch als toonaangevende factor langzaam moet worden verdrongen. Is ons vermoeden juist, dat er een adellijke taal, of liever meerdere gewestelijke talen, met aparte uitspraak en woordenkeus hebben bestaan, dan moet men aannemen, dat deze in den loop der 16de eeuw zijn beginnen uit te sterven. Relicten ervan kunnen echter tot den huidigen dag zijn blijven leven, doordat nl. het stedelijk patriciaat voor een groot deel ook adellijke taalverschijnselen zal hebben overgenomen.

Dit tenondergaan van de adellijke milieutaal is m.i. mede een factor ter verklaring van het feit, dat nog altijd die merkwaardige kloof blijft gapen tusschen middeleeuwsche en 16de- en 17de-eeuwsche taal. Terwijl de taalhistorische lijn van de 16de en 17de eeuw naar onzen tijd meestal wel met eenige kans op succes is door te trekken, wil het nieuwe materiaal maar niet volledig 'passen' op het middeleeuwsche, zelfs al zoekt men zijn bronnen zooveel mogelijk naar dezelfde streek te localiseeren. Deze milieu-verdringing is trouwens lang niet de eenige factor, waarmede wij in onze taalgeschiedenis rekening moeten houden; we hebben daarnaast immers ook nog de verplaatsing van het cultuurcentrum van het zuiden naar het noorden - waarmee trouwens een tijdelijke superioriteitserkenning van vreemde door autochthone milieus ten nauwste samenhangt - en in de noordelijke cultuurcentra zelve weer een regeneratie van het patriciaat door toevloed van buitenaf. Voor den taalvorscher komt het er maar op aan, het middelpunt van den cultuurinvloed voor elke periode duidelijk te onderkennen. De lijn van de taalontwikkeling moet over deze cultuurcentra worden getrokken en het is duidelijk, dat het dus in verreweg de meeste gevallen een zig-zag-lijn zal zijn.

Indien wij willen pogen den invloed der g e e s t e l i j k h e i d op de beschaving van het einde der middeleeuwen in zijn grootste kracht te leeren kennen, zullen zich onze blikken allereerst richten naar de kloosters der Windesheimer congregatie en de plaats hunner ijverigste arbeidsontplooïing: de IJsselstreek. Het ligt natuurlijk niet op mijn weg om diep in te gaan op de ontwikkeling der 'moderne devotie' en den religieuzen invloed van Gerrit de Groote en zijne volgelingen. Acquoy geeft in zijn boek *Het klooster te Windesheim en zijn invloed* I-III (1875-'80) een helder overzicht van alles wat de Windesheimer congregatie door het in het leven roepen van fraterhuizen en kloosters en haar directen invloed op het maatschappelijk leven voor onze beschaving heeft beteekend. Volgens Acquoy II, blz. 55 omvatte de vereeniging reeds vóór 1500 of anders niet lang daarna 97 kloosters, 84 voor mannen, 13 voor vrou-

wen. In het copieeren van boeken hebben zoowel de broeders des gemeenschappelijken levens als de 'Wmdesheimer kloosterlingen een bijzondere vermaardheid gekregen¹⁾, na de uitvinding der boekdrukkunst zijn er van wege de kloosters ook boeken gedrukt²⁾.

Ofschoon de Broederschap des gemeenschappelijken levens en de Windesheimer congregatie takken van eenzelfde boom zijn, inzooverre zij beide uitingen van de door Gerrit de Groote gepropageerde moderne devotie zijn, zullen wij toch voor ons doel goed doen, een duidelijk onderscheid te maken. Immers 'de Broederschap was een vrije vereeniging, wel-is-waar met een kerkelijk karakter en eene kloosterachtige lucht, maar toch voor die dagen zeer liberaal, ja ergerlijk vrijzinnig ingericht'³⁾, terwijl het leven en de werkzaamheid der kloosterlingen uit den aard der zaak een veel exclusiever stempel droeg. Wanneer wij allereerst het leven van Gerrit de Groote zelf nagaan, dan blijkt daaruit, dat hij, meer wellicht dan eenig tijdgenoot, invloed heeft gehad op de breede schare. De oraties in de Dietsche taal, die hij in verschillende steden en dorpen hield, trokken heel wat publiek⁴⁾. Daar hij ook eenige Dietsche vertalingen heeft gemaakt en verder bij verschillende gelegenheden op de wenschelijkheid wees van godsdienstige onderwijzing van het volk en er door de broeders ook geschriften in de Dietsche taal zijn afgeschreven en verspreid, is men onwillekeurig geneigd, Deventer als een waren haard van Dietsch-religieuzen invloed te beschouwen. Men wijst daarbij op de collatiën der Broeders, de middagen van elken zon- en feestdag⁵⁾, waar ten aanhoore van een talrijke leekenschare preeken in de landstaal werden gehouden, maar men vergeet, dat Gerrit de Groote als dagelijksche taal der broeders slechts het Latijn duldde en dat door hem zelfs een boete was bepaald voor elk, die zich in het Deventer huis een Nederduitsch woord liet ontvallen; hij zelf moest die eenmaal voldoen⁶⁾. Ook het feit, dat hij werk van Ruysbroec in het Latijn vertaalde⁷⁾ geeft omtrent zijn appreciatie an het Dietsch tegenover het Latijn te denken. Verder kunnen wij - bij alle dankbaarheid voor het feit, dat door de werkzaamheid der Broeders verschillende geschriften in de landstaal tot ons zijn gekomen - niet ontkomen aan de constateering, dat toch het meerendeel der boeken, waarmede zij werkten en die zij vermenigvuldigden, in het Latijn geschreven waren.

1) De eersten schreven voor geld, van de laatsten is dat niet uitdrukkelijk gebleken. (Acquoy I, blz. 221).

2) T.a.p. II, blz. 141.

3) Acquoy II, blz. 373.

4) Delprat, *Verhandeling over de Broederschap van G. Groote*, tweede druk, blz. 19.

5) Delprat, blz. 256.

6) Delprat, blz. 262.

7) Vgl. W. Moll, *Geert Groote's Dietsche vertalingen* (*Verhandelingen d. Kon. Akad. Afd. Letterk.* Dl. XIII (1880), blz. 6 noot).

Ook omtrent den invloed op de jeugd komt men licht tot overschatting. We weten dat G., nadat hem het preeken belet was, zijn gansche kracht op de opvoeding der jeugd concentreerde. Hij vormde een kring van leerlingen om zich heen, die hij onderwees en die omgekeerd ook aan hem hun diensten bewezen door het overschrijven van stichtelijke geschriften. Uit dezen kring van s c h r i j v e r s is dan langzamerhand de Broederschap gegroeid. Maar zijn deze schrijvers ook tevens allen docenten geweest? Uit een opstel van Acquoy¹⁾ leert men, dat dit, althans te Zwolle, volstrekt niet het geval geweest is: 'Het was een gemeenschappelijk leven, een 'vita communis', een heilig communisme. Samen wonen, samen werken, van het verdiende samen gevoed en gekleed worden, doch bepaaldelijk met het doel, om, ieder voor zich en allen voor elkander, te arbeiden aan de vroomheid van het hart en de braafheid van het gemoed, dat was hetgeen de Broeders, uit vrees van door de wereld besmet en van hunne eeuwige belangen afgetrokken te worden, beoogden. Tot zulk een gemeenschappelijk leven zijn leeken, geestelijken en priesters evenzeer geschikt, en het is opmerkelijk, hoe sterk althans in de eerste tijden het leeken-element in deze vrije vergaderingen is vertegenwoordigd geweest'²⁾. Acquoy doet dan duidelijk zien, dat te Zwolle Fraterhuis en School, 'Rector fratrum' en 'Rector scholarium', fraterhuisleven en schoolondericht geheel verschillende zaken waren³⁾.

Vergelijken we daarmede nu wat de Deventer broeders zelf omtrent hun levensgewoonten zeggen, dan vinden wij b.v. dat zij in den uitvoerigen brief omtrent de organisatie hunner gemeenschap, dien zij aan verschillende rechtsgeleerden in het jaar 1398 voorlegden⁴⁾, met geen woord van scholen of onderwijs gewag maken. Uit het evengenoemde opstel van Acquoy⁵⁾ zien we, dat onder de fraters leeken van allerlei beroepen vertegenwoordigd waren. In Deventer zal dat eveneens het geval geweest zijn. Maar kan het verwonderen, dat in deze stad met haar groote geleerdenbevolking en haar buitengewoon bloeiende kapittelschool op den duur het docenten-element onder de broeders wat meer op den voorgrond is getreden? Dat neemt niet weg, dat we toch een duidelijk verschil moeten maken tusschen de Broederschap en de scholen. De broeders 'verschafften den leerlingen kost en inwoning, soms voor korten tijd bij zich zelven, doch meestal bij devote burgers der stad'⁶⁾. Bovendien voorzagen zij hen, zoo noodig, van boeken en schoolgeld en

1) In *Versl. en Meded. d. Akad. Afd. Letterk.* 2e reeks, IX (1880), blz. 4-42.

2) T.a.p. blz. 17.

3) T.a.p. blz. 39.

4) Delprat, blz. 51.

5) T.a.p. blz. 17.

6) Vgl. ook Delprat, blz. 34.

vooral: zij lieten hen meermalen bij zich komen om hen door omgang en toespraak te stichten en hunne godsdienstige ontwikkeling te leiden¹⁾. Al is het dus onloochenbaar, dat de Broeders des gemeenschappelijken levens aan het openbaar onderwijs te Deventer goede diensten hebben bewezen, 'in geen geval kan de school der Fraters, aangenomen al dat zij werkelijk heeft bestaan, het karakter van een publieke, voor elk toegankelijke, inrichting hebben gedragen. Zoo iets zou het machtige Kapittel als een verkorting van zijn rechten beschouwd en daarom nimmer gedoogd hebben²⁾.

De Broederschap en de scholen zijn door Delprat niet voldoende uiteengehouden. Zoo vermeldt hij wel, dat er velen onder de leeraren zijn 'van wie het onzeker is, of zij der Broederschap toebehoorden³⁾ en zegt elders: 'Al de onderwijzers behoorden echter niet tot de Broederschap⁴⁾, maar hij bemerkt niet, dat er tusschen zijn mededeeling van den opbouw in 1441 van een geheel nieuw huis 'geschikt voor 70 kostgangers en eerlang voorzien met een ruimen tuin voor de noodige moeskruiden tot den middagmaal der studerende jongelingschap⁵⁾, en de aanhaling eener mededeeling 'dat kort vóór het overlijden van Hegius in 1498 [zelf geen lid der broederschap] een getal van twee en twintig honderd toehoorders zijn lessen bijwoonde⁶⁾ een niet verklaarde kloof gaapt en dat de historische lijn hier wat zuiverder diende te worden getrokken.

Hier geldt dus bij nadere beschouwing de verzuchting van Acquoy⁷⁾: 'Ach, dat er alweder eene historische illusie moest vervallen, wat blijft er van den wijdstrekkenden invloed der Broeders, ik zeg niet op de godsdienstige opvoeding, maar op het verstandelijk onderwijs der jeugd, betrekkelijk weinig over' - om van invloed op de volkstaal nog te zwijgen. Wat de geschreven taal betreft, ook hier mag men hun invloed niet overschatten, al zal de onbeschoortheid, waarmede zij - tot veler ergernis - ook Dietsche vertalingen van stichtelijke geschriften vermenigvuldigden en onder de leeken verspreidden, hun hoog aangerekend moeten worden. Alles tezamen genomen hebben zij zich echter toch altijd nog wat meer verdienste ten opzichte van het gebruik der landstaal verworven dan de kapittelschool zelve, die immers nog door en door op Latijnsche leest geschoeid was.

1) W.J. Kühler, *Johannes Brinckerinck en zijn klooster te Diepenveen*, blz. 20.

2) J. de Hullu, *Bescheiden, betreffende de hervorming in Overijsel*, blz. 92.

3) Delprat, blz. 72.

4) Delprat, blz. 255.

5) Delprat, blz. 66.

6) Delprat, blz. 71.

7) In zijn academieopstel van 1880, blz. 6.

Kan men bij de fraters, die met vele banden aan het openbare leven verbonden waren, nog wel een directen invloed op het volk verwachten, bij de kloosterlingen kan aan de mogelijkheid daarvan nauwelijks gedacht worden. 'Wat de Windesheimers aan landbouw en veeteelt, aan cultuur van den grond en koophandel, aan ambachten en handwerken deden, geeft ons geen recht, om van invloed te spreken. Het onderwijs der jeugd hebben zij in hun bloeitijdperk nauwelijks ter hand genomen, en de later [d.w.z. in de 17de eeuw¹⁾] door hen opgerichte klooster- en zoogenaamde Latijnsche scholen droegen een te uitsluitend kerkelijk karakter, dan dat men er voor de algemeene volksontwikkeling veel nut van onderstellen mag²⁾. Het preeken voor het volk was in de 'Constitutiones' bepaald verboden³⁾. Acquoy komt dan ook tot de slotsom, 'dat de Windesheimsche vroomheid althans door middel van het levende woord geen noemenswaarden invloed naar buiten heeft gehad'⁴⁾. Ja zelfs hun invloed op de geschreven taal kan niet groot geweest zijn. De Windesheimers maakten niet als de broeders des gemeenschappelijken levens van het afschrijven een broodwinning [dit werd wel gedaan door sommige met Windesheim verbonden conventen 'om in de eerste tijden van hun bestaan in de meest dringende levensbehoeften te voorzien, doch dit geschiedde bij uitzondering'⁵⁾] 'Wat Windesheim zelf betreft, ons is geen bewijs voorgekomen, dat men er ooit voor geld geschreven of 'verlucht' heeft. Wat men er in dit opzicht deed, was bestemd voor eigen gebruik, d.i. voor eigen koor en eigen liberie'⁶⁾.

Geheel anders dus dan bij de broeders des gemeenschappelijken levens 'voor wie het afschrijven niet slechts de meest gewone werkzaamheid, maar ook het voornaamste middel van bestaan was'⁷⁾. Ook ontkent Acquoy, dat er in de kloosters boeken gedrukt zouden zijn: 'wij mogen niet anders verklaren, dan dat ons in geen enkel klooster, tot het kapittel van Windesheim behoorende, het minste spoor eener drukpers is voorgekomen'⁸⁾. Bij dit alles mag men echter niet vergeten, dat aan boeken voor 'eigen gebruik' heel wat noodig was. Dat de Dietsche literatuur in hun bibliotheken een niet geringe uitgebreidheid had 'blijkt uit nog bestaande catalogussen van Windesheimsche

1) Acquoy II, blz. 188.

2) Acquoy II, blz. 383.

3) Acquoy II, blz. 316.

4) Acquoy II, blz. 321.

5) Acquoy I, blz. 221.

6) Acquoy I, blz. 221.

7) Acquoy II, blz. 195.

8) Acquoy II, blz. 196; wel hadden enkele fraterhuizen (Gouda, Brussel) een pers (Acquoy in *Versl. en Meded. d. Akad., Afd. Letterk.* 2de reeks IX (1880), blz. 23).

kloosterbibliotheken, alsmede uit het feit dat men soms voor de Dietsche boeken ten behoeve der leeebroeders een afzonderlijken 'librarius' had'¹⁾. Al is dus de directe invloed der kloosters op het volk nog wat minder groot dan die der fraters, toch kan niet worden ontkend, 'dat zij tot de vestiging eener godsdienstige volksliteratuur het hare heeft bijgedragen' en 'dat hierdoor ongetwijfeld in ruimeren kring, dan anders het geval zou geweest zijn, haar invloed werd uitgestrekt'²⁾

Men moge dus de fraters om hun streven naar populariseering prijzen, men moge den Windesheimer kloosterlingen de uitgebreide kloosterreformatie hoog aanrekenen 'waardoor zij een onmiskenbaren invloed op duizenden hebben uitgeoefend'³⁾, invloed op de gesproken volkstaal hebben ze ten slotte geen van beiden gehad om de eenvoudige reden, dat ze toch nog te zeer door hun gelatiniseerde opvoeding bevangen waren. Wel ben ik van meening, dat de godsdienst van verstrekkenden invloed op de tendentie in de taalontwikkeling kan zijn, maar slechts op voorwaarde dat de volkstaal het belangrijkste medium zij. Aan die voorwaarde wordt echter eerst in den loop der 16de eeuw door de reformatie voldaan. Een zoo machtige cultuurbeweging als die van renaissance en humanisme is immers ook vrijwel aan onze volkstaal voorbijgegaan. Van invloed kan vroeger slechts bij die standen sprake geweest zijn, die zich in geschrifte zoowel van het Latijn als het Dietsch bedienden en het is de vraag of daarvan heel veel in de huidige volkstaal zal zijn bezonken. Erasmus is wel het meest krasse voorbeeld, hoe een cultureel voorganger van den eersten rang, Nederlander van geboorte en opvoeding (1475-84 leerling van de Kapittelschool te Deventer⁴⁾) zoo goed als geen sporen in onze speciaal-Dietsche cultuur kan achterlaten. Er is geen Nederlandsch geschrift van zijn hand tot ons gekomen. Slechts enkele losse Nederlandsche woorden vinden wij ter vergelijking aangehaald in zijn verhandeling van 1528: *De recta latini graecique sermonis pronunciatione dialogus* waarover K. Kooiman in zijn diss. over de *Twe-spraak van de Nederduitsche Letterkunst*, blz. 53 vv. uitvoerig heeft gesproken⁵⁾.

Alles bijeengenomen komen we tot de conclusie, dat ondanks den hoogen trap van cultuur, dien sommige geleerde geestelijke kringen in de IJsselstreek hebben bereikt, deze kringen geen noemenswaardigen invloed op de tendentie in de ontwikkeling der volkstaal hebben gehad.

1) Acquoy II, blz. 300.

2) Acquoy II, blz. 300.

3) Acquoy II, blz. 385.

4) J. Huizinga, *Erasmus*, blz. 9.

5) Vgl. ook Kooiman's opstel *Erasmus en de volkstaal* (*Nieuwe Taalgids* XVI (1922), blz. 161-167).

Het is dus duidelijk, dat de invloeden op de volkstaal op het einde der 15de eeuw niet van geestelijke maar veeleer hoofdzakelijk van wereldlijke milieus moeten zijn uitgegaan en we zullen thans, logisch voortgaande, moeten gaan onderzoeken, welke rol de invloedrijke stedelijke milieus, d.w.z. de stedelijke patriciaten bij de taalontwikkeling kunnen hebben gespeeld en in het bijzonder, in hoeverre deze patriciaten hunne sporen in de taal hebben achtergelaten.

Welnu, de stedelijke schrijftalen op het eind der 15de eeuw zijn te beschouwen als pogingen, door de patriciërs of hun ambtenaren met meer of minder succes ondernomen, om die taal te schrijven, welke in patricische kringen als de edelste en voornaamste beschouwd werd. Ook al was die taal niet de algemeen-beschaafde taal van de plaats hunner inwoning, dan was zij toch voorbestemd het op den duur te worden. Indien men dus de kanselarijtaal van een bepaalde stad wil bestudeeren en hare ontwikkelingstendenties in bijzonderheden nagaan, dan zal men zeer nauwkeurig op de hoogte moeten zijn van de geschiedenis van het patriciaat; in 't bijzonder dienen we te weten, vanwaar de patriciërs gekomen zijn, waar en van wien ze hun opleiding genoten en vooral: naar welk land of welke stad hun geheele habitus, hun beschaving, en dus ook hun taal, het meest was georiënteerd.

Dat is nl. een les, die de geschiedenis van elke kanselarijtaal ons m.i. telkens weer leert: veranderingen eener kanselarijtaal zijn een gevolg van anders-gerichte recruteering van het patriciaat. Wat in de kern van de zaak een standsverschil is, is voor ons nakomelingen slechts nog als geographisch verschil waar te nemen, maar daarvan kunnen we ons overtuigd houden: wanneer in een kanselarijtaal een bepaalde taalvorm door een daarmee corresponderende andere wordt verdrongen, dan werd deze andere ook als superieur beschouwd en we hebben dus slechts na te gaan, vanwaar hij afkomstig is en het geval aan andere voorbeelden te toetsen, om te kunnen concluderen, welke naburige stad of welk land aan de winnende hand is. We zien hieruit, dat de historische beschrijving van de kanselarijtaal eener bepaalde stad onmogelijk is zonder voortdurende vergelijking met de kanselarijtalén der omringende steden of landen. Zulk een schrijftaal balanceert vrijwel altijd tusschen twee of drie andere heen en weer. Wil men dus de geschiedenis eener plaatselijke taal nagaan, dan zal men zich voor elk tijdvak steeds weer opnieuw de vraag moeten stellen, uit welken hoek de wind op dat oogenblik waait.

Het streven naar het superieure, dat ik boven als een der voornaamste oorzaken van de stands- en taaldifferentieering beschouwde, vindt dus ook in geographisch opzicht zijn duidelijken reflex. Zien we de 15de-eeuwsche kaart met verschillende cultuurcentra bedekt, dan

interesseert ons allereerst de kracht die deze cultuurcentra kunnen ontwikkelen. Hoe staan de toekomstkansen der verschillende kernen? Zullen de plaatsen hare eigen individualiteit kunnen handhaven, of zullen ze door machtiger naburen onder den voet worden gelopen? Welke stad of welke steden beheerschen in hoofdzaak de situatie in het Nederlandsche taalgebied? Kortom van waaruit wordt de grootste expansieve kracht ontwikkeld?

Het probleem, dat we ons dus allereerst hebben voor te leggen is dit: hoe meten we de expansieve kracht der verschillende cultuurcentra? Een vraag, die op het eerste gezicht onmogelijk schijnt te beantwoorden, omdat er voor iets zoo abstracts en ondefinieerbaars als het complex van krachten, dat men expansie noemt, nauwelijks een maatstaf zal zijn te vinden. Welnu, ik meen dat er wel een maatstaf is en wel een zeer gevoelige: de taal. In de volgende hoofdstukken hoop ik dat meer in 't bijzonder te demonstreeren. Vóór we echter daartoe overgaan, zullen we ons toch op andere wijze een algemeenen kijk op het 15de-eeuwsche Nederlandsche expansie-complex moeten verschaffen, zij het dan ook minder door deze krachten zelve nauwkeurig te ontleden dan wel door haar meest in 't oog springende gevolgen te demonstreeren. Nu komt het mij voor, dat toenemende expansie eener stad zich over 't algemeen ook kenmerkt door een sterker wordende aantrekkingskracht op de bevolking van buiten-af. Over 't algemeen kan men zelfs zeggen, dat er tusschen expansieve kracht en zielenaantal een zekere evenredigheid bestaat. Men versta mij wel! Hiermede bedoel ik geen appreciatie der expansie volgens kwantiteit; men onderscheide oorzaak en gevolg! Ik geef hier ook in geen deele mijn opvatting prijs, dat de *tendencie* in de taalontwikkeling door een minderheid wordt bepaald en ik moet nadrukkelijk onderstrepen, dat ik het wassend bevolkingsaantal als een secundair uitvloeisel van een expansieve kracht beschouw, die al sinds ettelijke decennien bij de oudere generaties werkzaam is geweest. Die oudere generaties hebben ook reeds lang de *tendencie* in de taalontwikkeling bepaald, waarnaar zich de nieuwelingen, altoos met meer of minder succes, zullen gaan richten (tenzij deze nieuwelingen door zich zelve of door de anderen als superieur boven de autochthonen worden beschouwd).

Het was sinds lang mijn overtuiging, dat de bevolkingsstatistieken en met name de opgaven omtrent aanwas en afnemning der bevolking van eminent belang zijn voor het historisch verdiept dialectonderzoek. Buitengewoon aangenaam was het mij dan ook, te ontdekken, dat Ramaer in een belangrijke bijdrage tot de oudere bevolkingsstatistiek, mij bouwstoffen aan de hand heeft gedaan, zooals men die voor het dialectgeographisch onderzoek nauwelijks beter zou kunnen wen-

schen¹⁾. Uit dit opstel neem ik allereerst het geschatte zielental voor enkele plaatsen voor het jaar 1564 over:

Utrecht	36.700
Amsterdam	30.900
Leiden	22.600
Groningen	19.400
Maastricht	17.900
Haarlem	14.700
's-Hertogenbosch	14.500
Delft	14.000
Nijmegen	13.100
Dordrecht	12.700
Leeuwarden	12.500
Rotterdam	12.500
Arnhem	12.500
Gouda	12.500
Zwolle	11.100
Deventer	10.900
's-Gravenhage	9.300
Kampen	9.300
Amersfoort	7.600
Zutphen	7.100
Roermond	6.200
Gorinchem	5.700
Breda	5.700
Alkmaar	5.500
Middelburg	5.500
Sneek	5.000

Helaas (voor ons onderzoek dubbel jammer) beschikte Ramaer niet over voldoende gegevens om tot een betrouwbare schatting van het zielenaantal in het begin der 16de eeuw te komen, behalve dan voor Holland. Ik geef hieronder de Hollandsche plaatsen met het zielenaantal, dat zij volgens Ramaer vermoedelijk in 1514 hadden:

Leiden	14.300
--------	--------

1) J.C. Ramaer, *De middelpunten van bewoning in Nederland, voorheen en thans* (Tijdschr. Aardr. Gen. 2de S. XXXVIII (1921), blz. 1-38; 174-215).

Haarlem	13.500
Amsterdam	13.500
Delft	11.700
Dordrecht	11.200
Gouda	9.000
's-Gravenhage	5.500
Hoorn	5.400
Rotterdam	5.300

Het is wel te betreuren, dat R. alleen een schatting der Hollandsche plaatsen heeft kunnen geven, immers juist sinds het begin der 16e eeuw dateert de sterkere bloei der Hollandsche plaatsen en daarmee de gestadige cumulatie van inwoners in het westen. Bij herleiding van alle getallen tot 1514 zou dus vermoedelijk, sterker dan voor 1564, een zeker evenwicht tusschen oost en west zijn te constateeren.

Toch vallen er voor ons doel wel enkele conclusies te trekken. In de eerste plaats dan deze, dat de grootte van nagenoeg geen enkele onzer steden in het begin der 16de eeuw die van een bescheiden provinciestedje te boven ging. De aantrekkingskracht dezer steden op den omtrek zal die van gewone landstadjes geweest zijn, markt- en havenplaatsjes, waar koopwaren verzameld en gedistribueerd werden. Een uitzondering hierop vormt Utrecht en in mindere mate Groningen en Maastricht. 'Van de 11de tot de 16de eeuw (nauwkeuriger tot omstreeks 1585) was Utrecht de meest volkrijke stad van ons vaderland.

Het bloeide vooral als bisschopsstad, zijne beteekenis als handelsplaats, die van de 10de tot in de 13de eeuw vrij groot geweest was, ging omstreeks 1300 vrijwel te niet¹⁾. 'Als zetel van den bisschop, tot wiens diocees bijna het geheele Noorden behoorde, bleef zij echter nog steeds het middelpunt der geestelijke belangen zoowel voor Holland en Gelre als voor Friesland, en daardoor van beteekenis ook voor kunst en wetenschap, voorzoover daarvan in deze streken sprake was²⁾.

Het springt in het oog, dat Utrecht dus nog het eerst aanspraak kan maken op den naam van cultuurcentrum in dien zin, dat er vanuit dit middelpunt reeds in de middeleeuwen een expansieve kracht kon uitgaan, die de cultuur - en daarmee ook de taal - der omliggende plaatsen beïnvloedde. Daarbij moeten we ook in aanmerking nemen de zeer bijzondere ligging van Utrecht met betrekking tot de IJselsteden. Beschrijft men met Utrecht als middelpunt een cirkelboog vanuit Kampen naar Arnhem, dan gaat deze boog vrijwel door het IJselgebied. Bedenkt men nu, dat juist de steden, die in de historie vóór 1500 wel het meest op den voorgrond treden als Kampen, Zwolle en Deventer tot het Stichtsche gebied behoorden, dan zou men wel geneigd zijn hier cultuurgolven van haast mathematische structuur te verwachten. Nu komt inderdaad de loop der huidige isoglossen daarmee wonderwel overeen. Wanneer ik op mijn taalkaarten de sector Utrecht - Hardenberg - Winterswijk bekijk, dan komen daarop de isoglossen naar voren als evenzoo vele concentrische cirkelbogen, waarvan Utrecht het middelpunt vormt; en of die isoglossen nu over de Veluwe dan wel door Overijssel lopen, steeds weer treft ons de evenwijdigheid met den IJsel. Met dat al zou men m.i. een groote vergissing begaan, wanneer men nu maar eenvoudigweg alle isoglossen aan middeleeuwsch-Utrechtschen invloed zou willen toeschrijven. Immers men vergete niet, dat dat, wat op de Utrechtsche cultuur van vóór 1500 van toepassing is, zeker in niet mindere mate geldt voor de specifiek-Hollandsche cultuur der 16de, 17de en volgende eeuwen. Immers ook deze latere maar veel expansievere beschaving moet allereerst in Utrecht hebben post gevat, om dan steunend op het gecombineerd Hollandsch-Utrechtsch achterland in meerdere of mindere mate naar de IJsel-barrière over te springen. Inderdaad kan men hier in zekeren zin van een verhollandschte IJselbarrière spreken (waarbij ik natuurlijk de allernieuwste sterke verhollandsching onder invloed van het 19de-eeuwsch verkeer buiten beschouwing laat). Dit is zelfs zoo sterk, dat de eenige stad, die niet aan den IJsel ligt - Zwolle - ook in haar dialect het minst Hollandsch (dus het meest 'Saksisch') gekleurd is. Ik voor mij meen, dat verreweg de meeste dezer isoglossen van den boven-

1) Ramaer, t.a.p. blz. 19.

2) P.J. Blok, *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk*, I, derde druk, blz. 382.

genoemden sector na 1500 zijn ontstaan, maar ik geef toe, dat dat in sommige gevallen voorlopig nog niet met stelligheid zal zijn aan te toonen. Wel houde men het volgende beeld goed in het oog: beschouwt men Twente als den top van een berg van 'Oostersch' of 'Saksisch' dialect, dan beduidt elke isoglosse, die men op zijn weg van den top naar het Hollandsche vlakke land ontmoet, weer een nieuwe trede naar beneden, een toenemend afbrokkelen. Al deze isoglossen zijn m.i. evenzoovele loopgraven in den strijd tusschen west en oost, Hollandsch en Oostersch, zoo men wil zelfs 'Dietsch' en [Neder-]Duitsch. Voor dit gebied zal men dus over 't algemeen van dezen stelregel uit kunnen gaan dat, hoe meer wij in den tijd teruggaan en hoe verder wij ons van het Hollandsch-Utrechtsche centrum verwijderen, hoe sterker de Oostersche kleur van het dialect zal zijn. Ook voor het onderzoek der oudere schrijftaal is deze waarneming van groot belang.

Wat nu de andere op blz. 40 genoemde centra betreft: in het noorden is Groningen ongetwijfeld een stad, die op het omliggende platteland een sterk cachet gedrukt heeft, maar niemand zal wel willen beweren - nòch voor de middeleeuwen, nòch voor den nieuweren tijd - dat die invloedssfeer ooit duurzaam verder heeft gereikt dan de grenzen der provinciën Groningen en Drente. Voor Maastricht gelden weer heel andere problemen - in 't bijzonder de vraag in hoeverre deze stad als vóór-barrière van Keulschen invloed is te beschouwen -, die echter buiten het bestek van dit boek vallen.

Kunnen we dus voor de noordelijke Nederlanden omstreeks 1500 niet met stelligheid een werkelijk overheerschend expansief cultuurcentrum aannemen, voor de zuidelijke Nederlanden is dat wel het geval. In allen gevalle zijn daar op het einde der middeleeuwen op zijn minst zes Dietsche centra: Brugge, Gent, Brussel, Antwerpen, Mechelen en Leuven, wier zielenaantal dat van de grootste noordelijke steden grootendeels verre overtreft. Van de vroegere overdrijving ten opzichte der zielentallen is men wat teruggekomen, maar toch wil J.F. Willems¹⁾ - die juist tegen deze overdrijving front maakt - voor de stad Gent in de 14de eeuw een schatting van 'tout au plus de 80 à 90.000 habitans' laten gelden. Het zielenaantal van Brussel, wordt voor 1480 op 54 680 geschat²⁾. Antwerpen moet in 1526 volgens vroegere taxatie³⁾ ongeveer 87 850 inwoners gehad hebben, wat vrij goed overeen komt met de 100.000 die Pirenne⁴⁾ voor de 16de eeuw wil laten gelden. In Rijsel

1) *Bulletins de l'académie Royale des sciences*, Tome VI, 2 (1839), blz. 162-169.

2) *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*, hrsg. v. Conrad, Elster u.s.w. Bd. II, 3. Aufl. blz. 892.

3) T.a.p. blz. 892.

4) H. Pirenne. *Histoire de Belgique* IV, (1911), blz. 435.

woonden in 1617 32.604 inwoners¹⁾. In 1526 had Leuven 3017 haardsteden²⁾, wat - gemeten naar denzelfden maatstaf als Antwerpen - een inwoneraantal van 30.170 doet vermoeden. Voor Mechelen wordt voor het jaar 1526 een aantal van 17.656 opgegeven³⁾. Een opgave voor Brugge - trouwens reeds sterk en *décadence* - ontbreekt, maar het staat wel vast, dat ook Brugge tot de grootste steden behoorde, immers in 1292 telde het reeds $\pm$ 50.000 inwoners, waarmede het steden als Lübeck, Neurenberg, Straatsburg, Keulen verre overtrof⁴⁾. Pirenne vestigt er de aandacht op, dat in Brabant de dichtheid der bevolking het grootst was en schat het aantal inwoners dezer provincie b.v. in 1435 op 449.750⁵⁾. Dat waren daar in het zuiden dus inderdaad een aantal rijk bevolkte centra, waartegenover de noordelijke landsteden slechts een zeer bescheiden rol speelden.

Maar waartoe nog met getallen illustreeren, wat uit de kunst-, literatuur- en cultuurgeschiedenis reed lang bekend is. Ieder weet immers, dat Vlaanderen en Brabant - met Frankrijk (Parijs)⁶⁾ als achterland - in schier elk opzicht den toon aangaven. Op welk gebied wij ook onderzoekingen verrichten, de draden der ontwikkeling lopen altijd weer naar het zuiden. 'De Noordelijke Nederlanden droegen in bijna elk opzicht het karakter van een buitenkant'. 'Geen van die steden in Holland en Zeeland, noch Dordrecht, noch Leiden, Haarlem, Middelburg, Amsterdam, kon zich ook maar in de verte meten met Gent, Brugge, Rijsel, Antwerpen of Brussel'. 'Gezien van uit de rijke steden van Vlaanderen en Brabant, nu het hart der Bourgondische macht, waren Holland en Zeeland een armzalig landje van schippers en boeren'⁷⁾.

In dit armzalige landje sluimerden echter reeds de krachten, die het zouden doen opklimmen tot een mogendheid van den eersten rang. Dit historisch gebeuren, zonder weerga in de geschiedenis, heeft ook in de taal een zeer bijzonderen reflex gevonden - wat wij in de volgende hoofdstukken hopen aan te toonen.

1) H. Pirenne *Histoire de Belgique IV* (1911), blz. 435.

2) Willems, t.a.p. blz. 167.

3) In het evengenoemde *Hwb.* blz. 892.

4) Vgl. R. Häpke, *Brüggens Entwicklung zum mittelalterlichen Weltmarkt* (= *Abh. zur Verkehrs- und Seegeschichte*, I, Berlin 1908).

5) Pirenne, *Histoire de Belgique*, II, 2de druk, blz. 442.

6) Parijs had in het laatst der 16de eeuw 200.000 inwoners (Ramaer, t.a.p. blz. 23).

7) J. Huizinga, *Erasmus*, blz. 1-3.

Eerste hoofdstuk

Beschrijving der kaart

De wordingsgeschiedenis van de ongekleurde kaart heb ik in de *Handleiding*¹⁾ uitvoerig beschreven en ik heb mij dus thans te verantwoorden aangaande het aanbrengen der kleuren. Strikt genomen zou men op een zuiver objectieve dialectkaart nòch met lijnen nòch met vlakke tinten mogen werken, maar de stippen der plaatsen uitsluitend moeten voorzien van een teeken, voor elk individueel verschijnsel of elke aparte uitspraak van bijzondere kleur of vorm²⁾. Immers slechts wanneer men op deze wijze te werk gaat, geeft men den toestand volkomen objectief weer: alleen in die en die plaatsen is men geweest of beschikt er over zegslieden en alleen dáárvor is men dus in staat mededeelingen te doen. De technische taak van den cartograaf is aldus ook streng afgebakend en de lezer kan niet al bij voorbaat door het cartographisch beeld subjectief beïnvloed zijn. De ervaring leert echter, dat de beschouwer der kaart, zoodra zijn belangstelling wakker wordt, bij het bekijken van dergelijke geheimzinnige en problematische kaarten, nogal eens gaarne gaat groepeeren en generaliseeren - juist wat de objectieve cartograaf had willen voorkomen. Dan is het dunkt me oneindig beter, dat de enquêteur zelve, die het terrein kent en door wiens handen al het materiaal gegaan is, bij voorbaat de lijnen trekt, waarbinnen de interpretatie zich kan bewegen. Voor het overige kan hij immers in den tekst zooveel verantwoorden als hij wil en den gebruiker zelfs in de gelegenheid stellen om desgewenscht op grond van deze gegevens een eigen kaart zonder isoglossen te vervaardigen.

Een enkel woord over de wijze, waarop mijn lijnen getrokken zijn. Over 't algemeen volgde ik daarbij de grenzen der gemeenten. In verreweg de meeste gevallen zijn zij van zeer ouden datum en bij normale ontwikkeling zal zich binnen deze grenzen vanzelf een uniforme taal ontwikkelen. Indien er tusschen de dorpen of gehuchten van één ge-

1) L. Grootaers en G.G. Kloeke, *Handleiding bij het Noord- en Zuid-Nederlandsch Dialectonderzoek* (= Noord- en Zuid-Nederlandsche Dialectbibliotheek, Dl. I).

2) Zooals Bernard Martin doet op de kaartjes die hij ter illustratie van zijn '*Deutsche Wortgeographie*' in *Teuthonista* I en II heeft gepubliceerd.

meente - tengevolge van grens- of verkeers-wijzigingen, toevloed van nieuwe bevolking en dgl. - verschillen bestaan, dan zal men daarop door de bewoners steeds attent gemaakt worden, ook veelal zelfs zonder dat men er opzettelijk naar vraagt. Men ziet op de kaart, dat zich inderdaad verschillende malen zulke gevallen hebben voorgedaan. Ik heb dan de lijnen eenvoudig volgens het liniaal midden tusschen de kommen der dorpen door laten lopen. Indien in sommige dorpen twee vormen naast elkaar voorkwamen, heb ik de lijn door de kom getrokken, bij het aangeven van enclaves heb ik mij doorgaans eenvoudig van den passer bediend.

Om mijn kaart zooveel mogelijk tot in finesses te kunnen afwerken, heb ik slechts één woord ter bewerking gekozen, nl. *muus*; de aanvullende isoglossen van *huis* in het oosten verwarren het cartographisch beeld geenszins, maar maken het m.i. juist nog wat sprekender.

Het materiaal waarover ik beschik is tamelijk omvangrijk. Immers het bestaat niet alleen uit notities, die ik sinds 10 jaren zelf op vacantiereizen door het oosten heb gemaakt, maar bovendien werd mij nog heel wat materiaal uit een schriftelijke enquête, waaromtrent ik *Handleiding* blz. 20 vv. nadere mededeelingen heb gedaan. Voor Noord-Nederland alleen kwamen ruim duizend inzendingen binnen. Ik voor mij acht wel-is-waar mondelinge enquête in de meeste gevallen de beste, maar zoodra ze zich moet uitstrekken over het geheele Nederlandsche taalgebied, is ze onuitvoerbaar vanwege de niet meer te dragen opofferingen aan moeite, tijd en geld. In zulke gevallen doet men het beste om van zijn principes maar wat prijs te geven; men moet maar zoeken omtrent een bepaald verschijnsel achter de waarheid te komen, hoe doet minder ter zake, als het materiaal maar betrouwbaar is.

De ontworpen lijnen in het Friesche taalgebied berusten hoofdzakelijk op schriftelijke enquête. Het overige gebied van de noord-oostelijke provinciën is echter grootendeels persoonlijk door mij bereisd, hier kon het binnengekomen schriftelijk materiaal slechts dienen om de resultaten der mondelinge enquête te bevestigen. Bijzonder veel zorg heb ik aan de vaststelling der *muus/moes*-grens besteed; ik ben deze grens in de provinciën Groningen, Overijssel en Gelderland nog eens extra langs gefietst en zou inderdaad geen kans zien, hier nog tot grooter volledigheid tegeraken. Op de grenzen in Brabant en Limburg was ik door de schriftelijke enquête eenigszins voorbereid en zoo kon ik het beloop dus in betrekkelijk korten tijd door mondeling onderzoek ter plaatse vaststellen.

Ook van den toestand in Belgisch-Limburg had ik - dank zij de liberaliteit van Dr. Grootaers, die mij welwillend zijn materiaal afstond - reeds een voorstelling. Ik dacht het voor het zuiden oorspronkelijk hierbij te laten, maar waar ik in het noorden zoo gedetailleerd te werk ge-

gaan was, zag ik met zekeren spijt de schetsmatige isoglosse in Belgisch-Limburg, en ik besloot het beloop door persoonlijk bezoek nog wat nauwkeuriger vast te stellen. Hierbij bleek niet alleen dat de diphthongering ook nog oostelijk van het groote heidegebied der Kempen was doorgedrongen (ik had oorspronkelijk de grens door de hei getrokken), maar bovendien leverde de reis nog twee *uu*-enclaves op, waarover hieronder nader. Men leert hieruit, dat mondelinge enquête toch nog altijd boven schriftelijke te verkiezen is, daar zulke enclaves bij schriftelijke enquête maar al te licht verborgen kunnen blijven, wat voor de interpretatie der dialectgrenzen de noodlottigste gevolgen kan hebben.

De roode *huus/hoes*-lijnen een oogenblik buiten beschouwing latende (zie daarover blz. 57 vv.) zien we dus uitsluitend de dialectgeographische verspreiding van één enkel woord in kaart gebracht. Ik spreek dan ook in mijn boek nauwkeurigheidshalve telkens alleen van dit eene woord *muus*, maar wil er hier bij voorbaat aan toevoegen dat de grenzen over 't geheel genomen ook gelden voor een groote groep andere woorden met oude *û*. Wanneer men dus zegt: in het *moes*-gebied wordt oude *û* door *oe* gerepresenteerd, in het *muus*-gebied door *uu*, dan is de onnauwkeurigheid die men daarbij begaat niet zoo heel groot. De meeste speelruimte is er naar het oosten toe. Daarvoor is de aangebrachte *huus/hoes*-grens bij uitstek instructief, immers binnen deze grens zien we de *û>uu*-ontwikkeling in haar grootste geographische uitgestrektheid¹⁾, het *muus*-gebied daarentegen heeft de *û>uu*-ontwikkeling op zijn smalst, in den meest geconcentreerden vorm als het ware, d.w.z. nagenoeg geregeld in alle *û*-woorden.

Naar het westen toe is er haast geen speelruimte voor de grenzen der verschillende woorden, alleen in *R e n k u m* L 14 ontbreekt alle regelmaat (zie blz. 51). Ja men kan verder gaan en zeggen dat de *uu/ui*-grens (zuidelijk van *Meerseloo* L 209 de *oe/ui*-grens) samenvalt met de *ie/ij*-grens²⁾; men vergelijke slechts de kaart van de schakeering der Germaansche lange *i* bij J. te Winkel³⁾, en bedenke dat deze zijn grenzen wat meer moest afronden, doordat hij nog niet over zooveel materiaal beschikte. Mijn oppervlakkige indruk is, dat in het diphthongeeringsgebied alléén vóór *k* verschillende *uu*'s en *ie*'s zich aan diphthongering hebben onttrokken⁴⁾. Hieruit blijkt dus, dat we de lijn *E e m* -

- 1) Blijkens de kaart *aus* van Wenker's Atlas heeft het Nederrijnsche *üt*-gebied ten oosten van *W e z e l* en *R h e i n b e r g* een uitlooper, die het *hüss*-gebied overschrijdt. Mijn bestek liet niet toe, om na te gaan of er wellicht op Hollandsch gebied ook dergelijke kleine protuberanten zijn.
- 2) Behoudens de isoglosse van den tweeklank, die zich in de oostelijke provinciën aan 't wordeind en vóór klinker ontwikkelt (zie te Winkel's kaart).
- 3) J. te Winkel, *De Noordnederlandsche Tongvallen*, afl. 2.
- 4) De latere monophthongering van blijkbaar eerst gediphthongeed geweest zijnde klanken blijve hier buiten beschouwing.

nes-Buiten E 130-Meerseloo L 209-Soerendonk L 283 met volle recht als diphthongeeringslijn mogen bestempelen. Voor de lijn Soerendonk - Hees Q 94 kan men dat niet met dezelfde overtuiging verklaren, daar westelijk van de lijn - vooral in het uiterste zuiden - ook nog andere monophthongische klanken dan de *oe* voorkomen, waarvan niet met zekerheid valt te zeggen of ze wel ooit tweeklanken geweest zijn.

Uit de onder de kaart gedrukte verklaring blijkt, dat ik het op de kaart ongekleurd gebleven gedeelte als 'gebied met *ui*- of in 't algemeen gediphthongeerde uitspraak' bestempel. Het ware wellicht beter geweest, als ik gezegd had: 'gebied, waar in 't woord *muis* géén *oe*- of *uu*-uitspraak heerscht'. Ik ben van meening dat dit gebied buiten het bestek van mijn boek valt, omdat we daar voor geheel andere en nieuwe problemen komen te staan, die niet kunnen worden aangevat zonder een grondige algemeene kennis der Zuid-Nederlandsche dialecten. Ik heb voor eigen gebruik ook dit gebied in kaart gebracht, maar wie de moeite wil doen die kaart te komen bezien, zal tot de overtuiging moeten komen, dat ze onmogelijk met de in haar tegenwoordigen vorm gedrukte kaart gecombineerd zou kunnen worden, omdat het goed weergeven van dezen chaos door middel van vlakke tinten onmogelijk is.

Ten slotte nog de opmerking, dat ik mij bij deze kaart met opzet uitsluitend tot het weergeven der grove, voor iederen leek waarneembare verschillen beperkt heb. Zoo is dus de quantiteit en ook de 'verscherping' op de kaart geheel verwaarloosd, wel geef ik er in den commentaar vrij geregeld rekenschap van. Van phonetisch schrift heb ik mij ook slechts nu en dan bediend¹⁾. Daarbij koos ik in mijn manuscript voorloopig het systeem der '*Deutsche Dialektgeographie*', maar moest ten slotte, wegens het ontbreken van verschillende teekens in de drukkerij, vaak tot het gewone alfabet mijn toevlucht nemen. De 'verscherping' kon ook niet door een bijzonder teeken worden aangegeven, zoodat ik telkens apart op dit verschijnsel heb moeten wijzen.

Met het weglaten van de *h* in *huis* is geen rekening gehouden, omdat dit verschijnsel met het hier door mij behandelde niets heeft uit te staan.

Thans moge de gedetailleerde beschrijving volgens provincies volgen:

1) Ik heb dit aangeduid, door de phonetische teekens tusschen || te zetten.

Friesland

Voor deze provincie beschik ik, wat het Friesch-sprekend gedeelte aangaat, in hoofdzaak over schriftelijk materiaal van mijn enquête; de inzendingen zijn echter zoo talrijk en zoo gelijkmatig over het geheele gebied verdeeld, dat de betrouwbaarheid van het cartographisch beeld m.i. nauwelijks voor dat van de andere oostelijke provinciën behoeft onder te doen¹⁾. Voor den zuidhoek dank ik talrijke aanvullende gegevens aan mijn vader, die dit gebied voor mij heeft doorkruist en materiaal uit den mond van autochthone bewoners heeft opgeteekend.

De Boerenfriesche vorm luidt over 't algemeen *moes*, de meeste inzenders geven te kennen, dat de *oe* iets langer uitgesproken wordt dan in 't Hollandsch.

De gebieden met *uu*-uitspraak kunnen aldus gegroepeerd worden:

1. Schiermonnikoog B4 met *uu*.
2. Ameland met gegevens voor Ballum B1, Nes B2 en Buren B3, alle overeenstemmend *ūū*.
3. De gemeente Het Bilt met talrijke inzendingen voor St. Jacobi-Parochie B18 en St. Anna-Parochie B19 overeenstemmend *ūū*.
4. De steden: Dokkum B30, Harlingen B45, Franeker B48, Leeuwarden B56, Bolsward B110, Sneek B112, Workum F1, Hindeloopen F2, Stavoren F26 'eenigszins gerekt', Balk F34 *ūū*, Sloten F35 *ūū*. Bovendien hebben Koudum F28 en Molkwerum F27 *ūū*.
5. De geheele streek, gelegen tusschen Fluesen, Sloter Meer, Tjeuke Meer eenerzijds en Zuiderzee anderzijds. Opgaven voor Hemelum F29 *ūū*, Bakhuizen F29a *ūū*, Oudega F31, Nijega F32 '*uu* van *huur*', Harich F33 *ūū*, Balk F34, Wijkel F34a, Sondel F36a *ūū*, Lemmer F38 *ūū*, Oosterzee F39 *ūū*, Echten F40, Scherpenzeel F53.
6. Heerenveen F13 en de veengebieden in de onmiddellijke omgeving daarvan. De grens is getrokken op grond van de volgende gegevens: St. Nicolaasga F5 '*uu* iets langer dan in *huus*', Joure F7 'naast *uu* ook *oe*', Westermeer F7^a *uu*, Hasker horne F8 *oe*, Haskerdijken F10^a *uu*, Tjalleberd F10 *uu*, Luinjeberd F11 *uu*, Terband F11^a *uu*, De Knijpe F12 *ōē*, Rotsterhaule, F15 *uu*, St. Johannesga F14 '*uu*, sommigen *oe*', Rottum F14^a *uu*, Rotstergaast F41 *uu*, Delfstrahuizen F41^a '*uu*, iets langer dan in *paraplu*', Scherpenzeel F53 *uu*, Spanga F54 *uu*.

1) Voor Wierum, Pesens en Moddergat vgl. blz. 59.

7. Kollum B35 en het oostelijk daarvan gelegen gedeelte der gemeente Kollumerland, dat persoonlijk door mij bezocht is. Ook een klein, niet-Friesch sprekend strookje van Achtkarspelen behoort nog tot het *uu*-gebied (vgl. mijn beschrijving der Friesche taalgrens in *Tschr.* XXXIX (1920), blz. 243 v.).

Groningen

Bij mondelinge enquête is mij gebleken, dat in het grootste deel der provincie de *oe* heerscht, die over 't algemeen kort wordt uitgesproken. In vier gemeenten van het Westerkwartier heerscht echter korte *uu*, nl. in:

1. Gemeente Grijpskerk, met materiaal voor Pieterzijl B39, Middenwaard B39a, Grijpskerk B42, Niezijl C66.
2. Het westelijk gedeelte van Oldehove, met name Kommerzijl B40.
3. Gemeente Grootegast met materiaal voor *Stroobos* B69a, Lutjegast B70, Sebaldeburen B71, Grootegast B72, Doesum B73, Op-Einde B74 (het Frieschsprekend gedeelte van Op-Einde zegt *oe*).
4. Niekerk C100 waar *uu* en *oe* werd opgegeven.
Daar het van algemeene bekendheid is, dat het Westerkwartier in een westelijk en een oostelijk dialectgebied wordt gescheiden, plegen de bewoners van het oostelijk gedeelte de taal van het westen wel eens oven één kam te scheren. Volledigheidshalve zij daarom nog uitdrukkelijk vermeld, dat de gemeenten De Leek en Marum *oe* hebben, met opgaven voor Oostwilde C103, Lettelberd C104, Tolberd C106 (twee zeer goede zegslieden gaven *oe*, één wilde daarnaast ook *uu* laten gelden), De Leek C144, Zevenhuizen C145, Marum B101.

Drente

In geheel Drente heerscht *oe*.

Overijssel

In verreweg het grootste gedeelte van Overijssel heerscht de korte *oe*; enkele gevallen van lange *ōē* in de oostelijke strook van Twente. Alleen in het westelijkste gedeelte van het land van Vollenhove en verder in Genemuiden, Staphorst, Nieuw-Leuzen wordt korte *uu* gezegd, met materiaal voor de volgende plaatsen:

Kuinre F52, Ossenzijl F55, Blankenham F57, Wetering F58, Muggenbeet F64, Blokzijl F65, Vollenhove F66, St. Jansklooster F68 (het nummer ontbreekt op de kaart), Giethoorn F70, Genemuiden F84, Rouveen F86, Staphorst F87, Nieuw-Leuzen F97.

Ter rechtvaardiging van de getrokken grens deel ik mede, dat de volgende plaatsen reeds *oe* hebben:

Oldemarkt F56, Steenwijkerwold F59, Steenwijk F60, Wanneperveen F71, Zwartsluis F83, Hasselt F85, Yhorst F88.

In het dialect van het vroeger op Schokland gelegen Emmeloord F78 wordt *muus* gesproken; het Noord-Hollandsche Urk F 77 heeft *meus*.

Verder hebben alle Overijselsche gemeenten, die ik zonder uitzondering persoonlijk bezocht heb, de *oe*-klank.

Gelderland en Utrecht

De Veluwe heeft over 't algemeen korte *uu* (met eenigszins open l y.l-klank¹⁾). De plaatsen, die onmiddellijk ten westen van den IJssel liggen, vereischen nadere specificatie: Kampenieuwstad F91 *uu*, Oosterwolde F101 *uu*, Wezep F102a *uu*, Hattem F103 *oe*, Wapenvelde F104 *oe*, Epe F112 *uu*, Heerde F113 *uu*, Veesen F114 *oe*, Oene F115 *uu*, Beneden-Welsum F116 *oe*, Welsum F117 *oe*, Nijbroek F130 *uu*, Terwolde F131 *oe*, Teuge F154 *uu* of *oe*, Twelloo F155 *oe*, Wilp F156 *oe*, Gietel F157 *uu*, Voorst F158 *oe* of *uu*, Brummen F178 *uu*.

Zuidelijk van Brummen strekt zich het *muus*-gebied ook ten oosten van den IJssel uit; de uiterste *muus*-plaatsen zijn: Doesburg F204, Latum L28, Giesbeek L29, Zevenaar L33, Aard L78, Herwen L79, Lobit L80; de eerste *moes*-plaatsen zijn: Dremt F207, Angerloo L30, Didam L34, Weel L36.

De uiterste *muus*-plaatsen naar het westen toe zijn: Eemnes-Buiten) E130, Eemnes-Binnen E162, Eembrugge E162a, Soestdijk E163^a, Soest E164, Amersfoort F165, Oud-Leusden F167, Nieuw-Leusden F168, Woudenberg F169, Maarn F185 (de opgave geldt eigenlijk voor Maarsbergen, dat ouder is dan het tegenwoordige dorp Maarn).

1) Vgl. ook: W. van Schothorst, *Het dialect der Noord-West-Veluwe*, blz. 35.

Dan buigt de grens plotseling naar het oosten met als zuidelijkste *muus*-plaatsen Scherpenzeel F186 en Renswoude F190; in de gemeente Ede heeft Bennekom F194 reeds de tweeklank.

Uit mijn notities blijkt, dat Renkum L14 zich ten opzichte van de diphthongering in een overgangsstadium bevindt; men zegt thans wel-is-waar *muīs*, maar gevoelt *muus* als 'heel ouderwetsch'.

De diphthongeeringsgrens zet zich dan zuidwaarts voort, langs de volgende *muus*-plaatsen: Driel L22, Homoet L20a, Valburg L62, Slijk-Ewijk L62a, Weurt L65a, Oosterhout L63, Hatert L107 en Over-Asselt L111 (in de laatste drie wordt de *uu* duidelijk langer uitgesproken dan noordelijk daarvan). De volgende plaatsen hebben een *euw*-achtigen tweeklank:

Heteren L21, Zetten L20, Herveld L61, Beuningen L65, Wichen L106, Neder-Asselt L110a.

Noord-Brabant

De uiterste *muus*-plaatsen zijn: Grave L110, Escharen L154, Mil L158, Wanrooi L184, Oploo L186, Overloon L209a en Maashees L212.

Dit Brabantsche *muus*-gebied wordt omlijst door de volgende plaatsen: Velp L109 *euw*, Reek L153 *euw*, Zeeland L157 *euw*, Volkel L181 *euw*, Boekel L183 *ou*, Gemert L207 *oi*, Meerseloo L209 *oe* (kort), Venraai L210 *oe* (kort), Wansum L214 *ōē*.

Ik had den indruk dat in Brabant *muus* geregeld met 'verscherping' wordt gesproken. Over deze verscherping, ook circumflexie en sleeptoon genoemd, vgl. Jos. Schrijnen, *De Isoglossen van Ramisch in Nederland*, blz. 39 v., waar tevens naar de publicaties van Kern, Maurmann, Frings, enz. wordt verwezen. Terecht wijst S. erop, dat de verscherpingslinie moeilijk met zekerheid valt te trekken (blz. 42). Persoonlijk ben ik geneigd de grens niet noordelijk van Grave te trekken, zuidelijker dus dan op S.'s kaartje, maar S. heeft als geboren Limburger wellicht een scherper oor voor het verschijnsel dan ik.

Uit talrijke schriftelijke opgaven ter weerszijden van de Brabantsch-Limburgsche grens (ik heb het materiaal door uitzending van briefkaarten van plaats tot plaats trachten te completeeren) valt op te maken, dat deze provinciale grens samenvalt met de grens tusschen *moes*-gebied (de *oe* overal als lang opgegeven) en diphthongeeringsgebied. De eenige uitzondering vormt Meiel L265 met *meusj* (lang). 'Meijel houdt er een eigenaardig dialect op na, geheel verschillend van dat der omliggende dorpen', werd mij per briefkaart medegedeeld.

Inderdaad verdient de *eu*-uitspraak in dezen hoek onze volle aandacht, te meer, daar in *Nederwêrd* L288 dezelfde uitspraak schijnt voor te komen (één zegsman schreef *mōēs*, één *meusj* en een derde ‘*meusj*, sommigen *moes*’). Laat ons veiligheidshalve de omgeving eens in vogelvlucht beschouwen en het materiaal, dat ik voor den zuid-oosthoek van Brabant bezuiden *Gemert* (zie boven) heb verzameld, de revue laten passeeren: *Beek* L204 *mo’s*, *Aarle* L205 *mo’s*, *Rikstel* L206 *mo’s*, *Bakel* L208 *muīs*, *Milheez* L208a *meus*, *Helmond* L237 *mois*, *Geldrop* L240 *maus*, *Vlierden* L243 *muīs*, *Deurne* L244 *muī’s* (sterk *j*-geluid), *Liesel* L244a *mois*, *Heeze* L261 *mus* [toch denkelijk korte *ly*.], *Leende* L262 *muus* (open *uu*), *Asten* L263 *meus*, *Someren* L264 *mòis*, *mo’s* (Eng. *boy*), *Soerendonk* L283 *l mūs*, *Maarheez* L284 *l mÿsl*, *Budel* L285 *l mūs* (in de laatste drie plaatsen bleek mij bij persoonlijk ondervragen, dat de uitspraak zeer lang is en met ‘verscherping’ gepaard gaat).

Het westelijk daarbij aansluitend gedeelte van Brabant biedt voor ons doel geen cartographische moeilijkheden, daar het voor zoover ik kan overzien, geheel tot het diphthongeerings-, resp. *ui*-gebied behoort.

Wat ons bij de beschouwing van dezen zuid-oosthoek het meest opvalt is wel de *uu*-enclave *Heeze-Leende-Maarheez*, L261-262-284. Daarnaast trekken ook de *eu*-schrijfwijzen van *Milheez* L208a en *Asten* L263 de aandacht. Even heb ik overwogen of ik deze beide *eu*-plaatsen met de twee bovengenoemde Limburgsche, *Meiel* en *Nederwêrd*, nog bijzonder op de kaart zou kenmerken, daar de *eu* immers de secundaire ontwikkeling eener oorspronkelijke *uu* kan zijn. Ik heb daar echter van afgezien, in de eerste plaats, omdat ik hier uitsluitend over schriftelijk materiaal beschik en de phonetische waarde der klanken dus niet voldoende nauwkeurig kan vaststellen, in de tweede plaats omdat ik den beschouwer der kaart niet reeds bij voorbaat mijn oordeel zou willen suggereeren: de kaart blijve een objectieve weergave van het feitelijke taallandschap, op blz. 193 vv. zal ik echter mijn persoonlijke interpretatie geven.

Limburg

Tot en met *Maashees* L212 viel de *muus/moes*-grens samen met de Brabantsch-Limburgsche grens. Aan de Maas gekomen buigt de taalgrens naar het noorden:

Afferden L191 heeft nog *uu*, maar *Bergen* L192 zegt *oe* (kort). Bij mijn bezoek aan *Siebingewald* L192a werd mij *oe* opgegeven, maar ‘op de hei’ [= *Kreftenheije*] zegt men reeds de *uu*.

Duitsch gebied

De Duitse *muus/moes*-grens is getrokken op grond van de volgende gegevens, die ik persoonlijk uit den mond van autochthonen heb opgeteekend:

Hommersum L168 *uu*, Hassum L169 *oe*, Kessel L166 (de oudere generatie spreekt *uu*, de jongens op school *oe*), Frasselt L128a *uu*, Materborn L131 *oe*, Kleef L130 *uu*, Kellen L137 *oe*, Rindern L126 *uu*, Griethausen L132 *uu*, en verder materiaal dat ik in meerdere plaatsen links en rechts van deze grens verzamelde. Vermelding verdient, dat in alle genoemde plaatsen de *uu* en *oe* kort is.

Holland

De Noord-Hollandsche eilanden aan de Noordzee hebben alle de *uu* bewaard. Voor West-Terschelling A2 gaf men mij op *muus* 'lang uitgesproken.' Voor Midland Alen Oosterend B6 vgl. Winkler, *Algemeen Nederduitsch en Friesch Dialecticon*, II, 15 v. Voor Vlieland A3 heb ik geen inzending gekregen, maar de tekst in Winkler's *Dialecticon*, II, 22 v. wettigt de conclusie dat de oude *û* in het Vlielandsch wordt vertegenwoordigd door *uu* of *ii*. Het woord *huis* b.v. wordt uitgesproken als *iis* met 'een zeer eigenaardigen klank, tusschen *iis* en *us* in'. Hier is dunkt me sprake van een secundaire geringe ontronding voor *s* en ik heb me dus verantwoord geacht, ook Vlieland rood in te vullen. Blijkens opgaven voor De Burg A8, Waal A9, Oosterend A6 wordt op Texel algemeen *muus* 'met korte *uu*' gesproken.

Wieringen E3, 4 en 5 heeft blijkens mondelinge en schriftelijke mededeelingen korte *uu*. Urk F77 heeft *eu*. Voor Marken E92 valt uit de woorden *buik*, [*h*]*uis*, *uit* in Winkler's *Dialecticon*, II, blz. 58 vv. de conclusie der *ui*-uitspraak te trekken. Interessant en alleszins waarschijnlijk is W's mededeeling dat 'de klanken *ui* en *ij* [in de vorige eeuw] daar nog grootendeels haar zuivere uitspraak als *u* en *i* behouden' hadden. (*Dialecticon*, II, blz. 57). Dat blijkt m.i. ook uit de relictten *buultje* (kerkezakje) en *kuul* (soort van net), die men door Tinholt in *Taalgids*, IV (1862), blz. 198 en 200 voor Marken vindt opgegeven. De oude uitspraak van het woord *muus* is tot op onzen tijd blijven leven in de eigennamen *Jan Muussen* (= Jan, de zoon van Muus) en *ouwe Muus*.

De schriftelijke opgaven voor het vasteland van Noord- en Zuid-Holland wijzen alle op een *ui*-klank, waarvan de uitspraak echter sterk

uiteen kan lopen. Zoo wordt b.v. de bekende monophthongische *l̥* der groote steden evengoed met de letters *ui* weergegeven als de uitgesproken diphthong *oi*, die men veelal op het platteland, o.a. in de Zaanstreek, hoort. Het is duidelijk, dat in dit geval de schriftelijke enquête niet voldoende is, om een volkomen betrouwbare klank-kaart te ontwerpen. Hier zou alleen een phoneticus met uiterst fijn gehoor bij persoonlijk bezoek de tallooze nuances uiteen kunnen houden. Ik geloof echter, dat de tijd en moeite aan een dergelijke geperfectioneerde klankgeographische beschrijving van Holland besteed - daargelaten nog de vraag of phonetische objectiviteit ten opzichte van zulke subtiele klankverschillen bereikbaar is - nauwelijks op zou wegen tegen de resultaten. In allen gevalle staat m.i. wel vast, dat het geheele vasteland van Noord- en Zuid-Holland de bovenbedoelde rijk-gevarieerde *ui*-klank heeft, met uitzondering alleen van *E n k h u i z e n* E40, waarvoor *muus* wordt opgegeven¹⁾. Van de Zuid-Hollandsche eilanden heeft alleen *G o e r e e* en *O v e r f l a k k e* de *uu*-uitspraak, met opgaven voor: *G o e d e r e e* I 20 (mondeline mededeeling) korte *uu*, *M e l i s z a n d* I 22 *uu*, *S o m m e l s d i j k* I 24 *uu*, *M i d d e l h a r n i s* I 25 *uu*.

Zeeland

Alle Zeeuwsche eilanden hebben *muus*; de talrijke opgaven, vrij homogeen over het geheele eilandengebied verspreid, zijn te dien opzichte ondubbelzinnig. De inzenders geven over 't algemeen - als blijkbaar overbodig - geen nadere aanwijzing omtrent de uitspraak. Op *W a l c h e r e n* tweemaal de toevoeging 'kort', voor *K o r t g e n e* I 67 '*uu* als in *Truus*, maar verkort uit tespreken'. De onmiddellijk aansluitende westelijke strook van Noord-Brabant geeft voor alle dorpen overeenstemmend *ui* (omtrekt welker uitspraak vgl. de bovengemaakte opmerkingen omtrent Holland).

De inzenders voor Zeeuwsch-Vlaanderen bewesten de Braakman geven zonder uitzondering de *uu*-klank, een enkele maal met de toevoeging 'kort' of 'de *uu* van *minuut*'. Voor *E d e* I 152a en *H e i l l e* I 125a heb ik tot mijn spijt geen inzending ontvangen, maar, afgaande op *Dialecticon*, II, blz. 215 (vgl. 225 v.) heb ik mij verantwoord geacht, een smal stookje gebieds, ook binnen onze grenspalen wit te laten.

Uit de zeer talrijke inzendingen voor het gebied beoosten de Braakman valt het volgende dialectgeographische beeld te construeeren: *muus* heeft het gebied, dat de gemeenten *T e r n e u z e n* I 112, *H o e k* I 137,

1) Vgl. ook Winkler's *Dialecticon*, II, blz. 43 vv.

Axel I 140 (twee inzenders geven *muus*, één schrijft *muusel*), Zamslag I 138 omvat (voor Zamslag ontbreekt toevallig een opgave, maar de mededeelingen *Dialecticon*, II, blz. 211 vv. wijzen ten duidelijkste op *muus*-uitspraak). Het nog resteerende gedeelte van Zeeuwsch-Vlaanderen (ik bezit hiervoor niet minder dan 45 opgaven, geldende voor bijkans alle dorpen) schrijft doorgaans *muīs*, daarnaast echter ook *meus*, *mös*, *mùīs*, *meuis*, *meûs*, *muys*, *muī's*, *muī'us*. We zullen wel niet ver van de waarheid zijn, wanneer we aannemen, dat hier grootendeels de Oost-Vlaamsche (speciaal uit het Land van Waas welbekende) monophthongische *l̥*-uitspraak reeds heerscht; zuidelijk getint is ook de vorm *muīze* uit Koewach I 168. Deze *e* komt ook in Oost-Vlaanderen herhaaldelijk voor (vgl. bovendien de bovengenoemde opgave voor Axel).

Belgisch gebied

Uit de opgaven, die mij door Dr. Grootaers voor 59 West-Vlaamsche plaatsen zijn verstrekt, valt op te maken, dat in West-Vlaanderen de *uu*-uitspraak heerscht, één uitzondering vormt Oedele I 153 met *l̥m̥jz̥l̥*. Ten oosten van Kortrijk N 141 schijnt de uitspraak echter opener en wellicht ook diphthongisch te worden. De afbakening van het *muus*-gebied in het arrondissement Kortrijk is - dank zij de naderhand nog welwillend aan mij verstrekte opgaven van Dr. Grootaers - vrijwel van plaats tot plaats gefundeerd.

De uiterste grens van het *moes*-gebied in Belgisch-Limburg heb ik - nadat ik op grond van Dr. Grootaers' materiaal reeds bij benadering een voorstelling van het beloop had kunnen krijgen - per fiets in bijzonderheden kunnen vastleggen. Het valt op, dat dit blauwe gebied zich in België aanmerkelijk verder westwaarts uitstrekt dan in Noord-Brabant. Achel L 282, Neerpelt L 312 en Overpelt L 314 hebben *l̥m̥s̥l̥* met verscherping. Merkwaardig is het, dat het diminutief in Neerpelt *l̥m̥sk̥n̥l̥* in Overpelt *l̥m̥jysk̥n̥l̥* luidt. Voor Lommel K 278 wordt schriftelijk *muīs* opgegeven, de *ui* wordt blijkens inlichtingen van personen die Lommel kenden als *l̥j̥l̥* uitgesproken. Eksel¹⁾ L 353, Ellikom L 363, Wijshagen L 365, Gruitrode L 366 spreken *l̥m̥s̥l̥* met verscherping; daarentegen Hechtel L 352 *l̥m̥j̥sl̥*, Wijchmaal L 354 *l̥m̥j̥us̥l̥* Peer L 355 *l̥m̥j̥äus̥l̥*, Meeuwen L 364 *l̥m̥j̥s̥l̥*; Linde zegt *l̥m̥j̥us̥l̥*. Zuidelijk van Gruitrode ontdekte ik tot mijn verbazing in Oplab-

1) Maar voor *duim* zegt men te Eksel *l̥d̥uml̥*

beek L 416 een *l̥m̥ysl*-enclave. (Al deze plaatsen, te beginnen bij Eksel, hebben verscherping).

Voor *Asch* L 417 luidde de schriftelijke opgave *moes*. Bij nauwlettend luisteren kon ik echter dezen klank niet voor een *l̥ū* verslijten, maar eerder voor een *l̥ō*. Het dialect van *Niel* L 418 wijkt volgens mijn zegsman niet van dat van *Asch* af.

Zu t e n d a e l Q 5 heb ik niet persoonlijk bezocht, maar elders gaven twee alleszins betrouwbare zegslieden een vorm *mows* (lang en met verscherping) voor deze plaats op. Uit schriftelijke opgaven voor *Lanklaar* L 422 *mūs*, *Op-Grimbi* Q 10 en *Rekheim* Q 12 *mūs*, *mū.s* mogen we dunkt me wel concluderen, dat langs de Maas de *l̥ū* heerscht.

Een fietstocht vanuit Maastricht leverde het volgende materiaal op: *Lanaken* Q 88 *l̥m̥ūsl*, *Gellik* Q 87 *l̥m̥ūsl*, *Eigenbilsen* Q 86 *l̥m̥ōsl*, *Mopertingen* Q 90 *l̥m̥ōsl*, *Rosmeer* Q 93 *l̥m̥ōsl*, *Groot-Spauwen* Q 170 *l̥m̥ōsl*, *Klein-Spauwen* Q 92 *l̥m̥ōsl*, *Hees* Q 94 *l̥m̥ysl*, *Vlijtingen* Q 171 *l̥m̥ōsl*, *Riempst* Q 175 *l̥m̥ōsl*, *Vroenhoven* Q 172 *l̥m̥ūsl*. Ik heb deze klanken naar mijn beste vermogen trachten te beluisteren en weer te geven en geloof in allen gevalle dat de lijn, zooals ik die op de kaart getrokken heb, wel juist zal zijn. In *Hees*, *Vlijtingen* en *Riempst* heb ik geen ‘verscherping’ meenen te hooren; aan geboren Limburgers is het, te beoordeelen, of deze mijn gehoorsindruk juist geweest is. Bijzonder verrassend was voor mij de ontdekking eener tweede *l̥yl*-enclave in *Hees*.

Fransch gebied

Voor Fransch-Vlaanderen staan mij opgaven ten dienste voor:

Millam b 14 *mus*, *Merckegem* b 14a *muīs*, *Bollezeele* b 15 *mös* (*ö* = *eu* comme dans ‘oeufs’), *Ghyvelde* H 81 *l̥mysl*, *Wormhoudt* N 53 *möss*, dim. *muchē* (*u* français), *Bambecque* N 57 *muss*, *Eecke* N 106 1 × *mus*, 1 × *møss*, *Sercus* N 151 *meus*, *Morbecque* N 154 1 × *méuss*, 1 × *meus*, *Hazebrouck* N 155 1 × *muīs*, 1 × *meuss*, *Belle (Bailleul)* N 162 *meuss* (*eu* = *ö*).

Het noordelijkste tipje met H 81 kon dus nog zonder bezwaar tot het *muus*-gebied gerekend worden. Hetzelfde geldt, zooals dadelijk blijken zal, voor *Belle* en omstreken en voor *Hondschoote*. Maar het overige gebied heb ik veiligheidshalve gearceerd, ook al zijn er eenige aanwijzingen voor een zeer gesloten *l̥ø*-uitspraak. Zoo kan ik me zeer goed voorstellen, dat voor personen, die gewoon zijn Fransch te spreken, de *uu* in Vlaamschen mond eerder aan de vocaal van *oeufs* kan

doen denken, dan aan de zeer gesloten *u* van b.v. een woord als *puce*. Moet men verder bij de uitspraak voor *M i l l a m mus* en *B a m b e c q u e muss* denken aan de Fransche uitspraak van Latijnsche woorden als *Brutus, Brittannicus*? Men vgl. ook het dim. *muché* voor *W o r m h o u d t*.

In mijn vermoeden, dat er in verschillende deelen van het Fransch-Vlaamsche gebied een *uu* met lichte secundaire verwijding wordt gesproken word ik versterkt door de lectuur der teksten in Winkler's *Dialecticon* voor *K a a s t e r e n* (*C a e s t r e*) N 109 met vormen als *duvel* en *uut*, voor *St. Winoks Bergen* met *uus* (huis) en *buten* en voor *D u i n k e r k e n* H 74 met *uuten* *uus*. De *u*yen *ui-schrijfwijzen* bij Van Ginneken, *Handboek, I*, blz. 118-119 geven dan ook vermoedelijk de *uu*-uitspraak weer (vgl. o.a. *bluiven* = blijven).

Zeer positief is de mededeeling omtrent de uitspraak voor Belle en omstreken, zooals wij die vinden bij Carnel¹⁾. De oude *û* blijkt zich in twee klanken gesplitst te hebben: '*ú* c'est l'u aigu français de vertu, musc, butte, all. müde, bühne' en anderzijds *ü*: 'Ce son est intermédiaire entre *ú* et *eu*; moins aigu et plus sourd par conséquent que le précédent. C'est un u très faible qui se laisse entendre dans l'all. schützen. Sweet le définit "mid-front-wide-round"'. Als voorbeelden van dezen laatsten klank vindt men o.a.: *küppe* (kuip), *tün* (tuin), *bük* (buik), *züver* (zuiver), *hüs* (huis). Daarentegen zegt men *dúvel*, maar 'dans les autres endroits du pays fl. Fr. on dit *düvel* "diable" et non *dúvel* (avec *úú* très aigu) comme on prononce à Bailleul, quand on veut donner de l'expression à ce mot'.

Ik meende dus zonder bezwaar de omstreken van Bailleul (men vgl. het kaartje bij Carnel) effen rood te kunnen kleuren en houd rekening met de mogelijkheid, dat ook in verdere gedeelten van het Fransch-Vlaamsche gebied de arceering achterwege had kunnen blijven.

Voor Hondschoote N 13 kan men een open *uu*- uitspraak aannemen blijkens de vorm *l ys l* = *huis* bij Frings, *Die südniederländischen Mundarten, I*, blz. 85.

Gedurende den loop van mijn onderzoek bleek mij, dat het voor een goede interpretatie der *muis*-kaart gewenscht zou zijn om ook omtrent de geographische verbreiding van het woord *huis* in bijzonderheden te worden ingelicht. Ook aan de vaststelling dezer *huis*-kaart heb ik de

1) D. Carnel, *Le dialecte Flamand de France. Etude phonétique et morphologique de ce dialecte tel qu'il est parlé spécialement à Bailleul et ses environs (Nord)*. Paris 1891.

grootst mogelijke zorg besteed. Wel-is-waar heb ik niet opzettelijk een contrôle-tocht ondernomen om alle oostelijke grenzen nog eens extra te verifieeren - aan de opoffering van tijd en geld komt eens een eind - maar in alle gevallen, waar het mondeling door mij verzamelde materiaal leemten vertoonde, heb ik mij door uitzending van briefkaarten van het nauwkeurig beloop trachten te vergewissen. Laat mij vooraf even verzekeren, dat de westelijke grens, de *huis/huus*-grens dus, wèl geheel persoonlijk door mij is bereisd en dat daarbij gebleken is, dat deze grens met de *muus/muus*-grens samenvalt. Alleen de oostelijke grenzen zijn dus voor ons doel van belang. Nu blijkt het dat overal het *huus*-gebied belangrijk groter is dan het *muus*-gebied (over de drie *muus-huus*-enclaves in Brabant en Limburg zie beneden). Het *muus*-gebied zegt eo ipso *huus*, maar over groote uitgestrektheden van het geheel zuivere *moes*-gebied heerscht daarnaast toch vast en zonder uitzondering de *uu*-uitspraak in *huus*. De Groningsch-Drentsche Veenkoloniën vormen zelfs een aparte *huus*-enclave (omgekeerd vormt D e n H a m G 139 een *hoes*-enclave in het *huus*-gebied door de toevallige omstandigheid, dat V r o o m s h o o p G 140 en F r i e z e n v e e n G 171, beide Veenkoloniën, reeds tot de *uu*-uitspraak zijn bekeerd).

Voor de cartographische voorstelling biedt deze stand van zaken het groote voordeel, dat de *huis*-kaart zeer gemakkelijk met de *muus*-kaart te combineeren is. Ik meen me de moeite te kunnen sparen om de *hoes/huus*-grenzen weer in bijzonderheden te beschrijven, te meer omdat zal blijken dat het voor het doel, dat wij in dit boek voor oogen hebben, niet van heel veel gewicht is, of de grens wellicht op een enkele plaats een kilometer of vijf meer naar links of naar rechts verloopt. Daarom slechts enkele opmerkingen; in de eerste plaats ten aanzien van het Friesche taalgebied. Het Friesche wb. geeft *hûs*, Zuidh. *hús*, maar vermeldt talrijke composita waarin de vorm *hús* gebruikt wordt. Dit eigenaardige naast-elkaar-voorkomen van *hûs*- en *hús*-uitspraak is natuurlijk niet in kaart te brengen. Een andere kwestie is, of er in Friesland behalve in de *muus*-enclaves ook nog middenin het zuivere *hoes-moes*-gebied *huus*-enclaves zouden zijn aan te treffen. Wel-is-waar is mij onder de ± 100 inzendingen, die mij uit Friesland geworden zijn, geen enkel dergelijk geval onder de oogen gekomen, maar niettemin acht ik het niet geheel onwaarschijnlijk, dat een systematisch onderzoek toch nog van dergelijke enclaves aan het licht zou kunnen brengen. Jammer genoeg heb ik het Friesche taalgebied niet bereisd, daar ik oorspronkelijk van plan was het van mijn onderzoek uit te sluiten en ziehier nu weer een stellig nadeel van de schriftelijke enquête: enclaves die bij persoonlijk bezoek aan het licht m o e t e n komen, kunnen door de toevallige omstandigheid, dat er

geen correspondent zich voor deze plaatsen aanmeldt, geheel verborgen blijven. Het is vooral een mededeeling van Winkler die mij met de mogelijkheid rekening doet houden dat mijn kaart, voor zoover het 't Friesche gebied betreft, wellicht nog voor een enkele aanvulling vatbaar zal zijn.

In *Dialecticon*, I, blz. 429 vinden we nl. de opmerking: 'De tongval der bewoners van dit laatstgenoemde visschersdorp [W i e r u m B 14a] en van de visscherlui van Moddergat en Peasens [B 14] in Dongeradeel wijkt over 't geheel nogal van den *dialectus communis* der friesche taal af; de friesche en de hollandsche *u* (oe of hoogduitsche *u* en *ü*) worden er minder dan in andere friesche tongvallen gehoord; men spreekt er van *iit* en *t'hiis* voor *uit* en *t'huis*, van *stiit* voor 't friesche *stûte*, enz.' Ik volsta met de vermelding van dit eene bijzondere geval zonder het in kaart te brengen (wat dan ook weer een bepaalde kleur of teeken zou vereischen). Immers daaruit zou weer de plicht voortvloeien, om het geheele Friesche gebied systematisch te doorvorschen en in 't bijzonder mijn aandacht te wijden aan de kwestie, of er wellicht ook nog kleine *miis*-enclaves zouden zijn op te sporen. Nòch voor mijn bewijsvoering nòch voor mijn eindconclusie hebben dergelijke kleine aanvullingen eenige beteekenis en ik laat het dus gaarne aan een Friesch dialectgeograaf over om in dit opzicht de Friesche kaart, zoo noodig, op hetzelfde peil te brengen als die van de overige oostelijke provinciën.

Ten slotte een opmerking omtrent de *huus/hoes*-lijn op Duitsch gebied en tevens een woord van dank aan Prof. Wrede, die mij de kaarten van Wenker's Atlas met groote bereidwilligheid ter beschikking heeft gesteld.

Laat mij hier uitdrukkelijk constateeren, dat ik aan de vaststelling der isoglosse part noch deel heb (wel heb ik door persoonlijk bezoek kunnen vaststellen, dat in verren kring om K l e e f heen werkelijk de vorm *huus* heerscht, terwijl A n h o l t M 45, S ü d e r w i c k M 47, I s s e l b u r g en R i n g e n b e r g *huus* hebben en D i n g d e n *hoes* - wat met de lijn van Wenker's Atlas volkomen klopt), maar dat ik de lijn mechanisch van den Atlas heb overgenomen. Bedenkt men nu, dat ik mijn isoglossen, wanneer geen bijzondere redenen ertegen pleiten, langs de gemeentegrenzen pleeg te trekken, terwijl de lijnen van den Atlas over 't algemeen langs de kommen der dorpen worden getrokken, dan is daarmee het hoekig karakter van mijn lijnen tegenover het afgeronde van die van den Atlas voldoende verklaard en men zal werkelijk verbaasd moeten staan over het volkomen organisch aaneenpassen der Nederlandsche en Duitsche lijnen. Wanneer men een

berg van twee zijden heeft aangeboord en de toeschouwer op een goeden dag tot de ontdekking komt, dat beide tunnels elkaar in het middelpunt hebben ontmoet en tot één gang zijn vereenigd, kan de verrassing nauwelijks grooter zijn. Tevens ziet men hier wel heel mooi geïllustreerd, van hoeveel belang juist het onderzoek der grensgebieden is en hoe noodzakelijk de samenwerking van Nederlandsche en Duitsche taalvorschers - waarbij mij de opmerking van het hart moet, dat wij nog een aanzienlijken achterstand hebben in te halen.

Tweede hoofdstuk

De *uu*-uitspraak in het Bilt en de Friesche steden als sleutel ter verklaring der *muis*-kaart

A. *Afstamming en taal der bewoners van het Bilt*¹⁾

De definitieve bedijking van het Bilt is onder het bestuur van hertog George van Saksen tot stand gekomen. Ze had plaats van 1505-1508 onder leiding van Thomas Boekelaer en de edelen Jacob, Floris en Dirick uit het Hollandsche geslacht Van Wijngaarden. Er werd in den beginne met 800 arbeiders gewerkt, welk getal tot 1500 zou worden opgevoerd²⁾. Waaruit zijn die arbeiders gerecruteerd? Hebben ze zich ook blijvend daar gevestigd, of zijn ze na afloop der werkzaamheden weer naar hun oorspronkelijke woonplaatsen teruggekeerd? Het feit, dat de leiding in handen van Hollanders was en dat o.a. met den 'allerbesten meyster, der in Hollandt und Sehelandt seyn sall'³⁾ omtrent het maken van sluizen wordt geaccordeerd, wettigt het vermoeden, dat bij dit geheele werk het Hollandsche element, waarschijnlijk vooral onder de opzichters en hogere rangen, sterk vertegenwoordigd was.

Dat is alles, wat we ervan kunnen zeggen. Dat dat echter van doorslaande beteekenis is geweest voor de zoogenaamde 'kolonisatie' van het Bilt, lijkt mij nog niet bij voorbaat vast te staan. Het beroep van polderjongen is een ander dan dat van boer en, indien we mogen afgaan op den gang van zaken bij huidige dijk- en waterwerken, zou men zoo zeggen, dat verreweg het grootste deel der van buitenaf gekomen polderjongens na afloop der werkzaamheden naar hun haardsteden zijn teruggekeerd (waar waren hun vrouwen en hun familie?) of een ander 'karwei' hebben gevonden. De veronderstelling dat ze 'hun' Hollandsch dialect (spraken ze één dialect?) naar het Bilt zouden hebben 'gebracht', hangt - wanneer niet andere positieve gegevens worden aangevoerd - in de lucht.

1) Men vgl. vooral: J.S. Theissen, *Centraal gezag en Friesche vrijheid*, blz. 57-61; 222-232.

2) J.L. Berns, *Verslag aangaande een onderzoek naar archiefstukken, belangrijk voor de geschiedenis van Friesland, uit het tijdperk der Saksische hertogen*, No. 290, 7 April 1505.

3) Berns, No. 292, 18 April 1505.

Wat in het bijzonder het constateeren van 'Westfriesche kolonisatie' betreft¹⁾, of de veronderstelling, dat de oudste bewoners uit Zuid-Holland en wel uit de omstreken van Leiden afkomstig zouden zijn²⁾, ik heb nòch voor het een nòch voor het ander voldoende historische aanknoopingspunten kunnen vinden en was hier, eerlijk gezegd, a priori tot eenige skepsis geneigd. Het zou niet de eerste maal zijn, dat men, ten einde de onaangename leemten van het eigenlijke bronnenmateriaal eenigszins te kunnen aanvullen, gretig een verleidelijke conclusie der taalkundigen aanvaardt, terwijl dan latere taalvorschers weer met voldoening komen constateeren, dat hun opvattingen zoo prachtig met de resultaten der historici kloppen. Inderdaad is dit een, geenszins denkbeeldig, gevaar, waarop ook F. Wrede³⁾ reeds heeft gewezen: 'Kaum je ist daran Anstoss genommen worden, dass z.B. Menke gelegentlich seine alten Grenzen nach modernen Dialekten zog⁴⁾ - selbst auf die Gefahr hin, dass einmal spätere Mundartenforscher sich des Zusammenfallens ihrer festgestellten Sprachlinien mit Menkes Stammesgrenzen freuen würden.' Deze vicieuze cirkel staat aan een gezonde taalbeschouwing in den weg en er kan niet nadrukkelijk genoeg op gewezen worden, bij dergelijke onderzoeken toch vooral een zuivere scheiding te maken tusschen dat wat van den kant der exacte geschiedvorsching komt en de conclusies, die uit taal- of dialectkundige gegevens getrokken zijn.

Het zij mij veroorloofd, hier enkele beschouwingen aan vast te knopen over het dialect van dergelijke 'kolonisatiegebieden.' Ik wil daartoe eenige zinnen van Winkler citeeren, niet om juist de verdiensten van dezen onderzoeker-met-hart-en-ziel, die ons zoo onmisbaar materiaal heeft verzameld, te kleineeren, maar omdat zijn woorden zoo typisch zijn voor de school van onderzoekers, in wier handen het dialectonderzoek tot nog toe haast uitsluitend heeft berust. Men leze *Dialecticon*, I, blz. 488: 'Het Bildt, ter plaatse liggende waar in oude tijden de mond van de Middellzee was, die Friesland in Oostergo en Westergo splitste, werd in het laatst van de vijftiende en in het begin der zestiende eeuw op de zee veroverd, bedijkt en ingepolderd door hollandsche edellieden. De nieuwe en zeer vruchtbare grond werd ook door hollandsche landbouwers het eerst bewoond en ontgonnen; de afstammelingen van deze Hollanders zijn tot op dezen dag aldaar blijven wonen. De eerste bewoners van het Bildt brachten natuurlijk hun boersch-hollandsche spraak mede en hun afstammelingen hebben

- 1) Brugmans in *Geschiedkundige Atlas, De 17 prov. in 1555*, I, blz. 20.
- 2) J. Winkler, *Algemeen Nederduitsch en Friesch Dialecticon* I, blz. 489.
- 3) *Historische Zeitschrift*, LXXXVIII (1902), blz. 22.
- 4) v. Spruner-Menke, *Handatlas* 3. Aufl., Vorbemerkungen S. 21.

dien tongval tot op heden bewaard en gebruiken dien onderling, zich daardoor van de echte Friezen scherp onderscheidende. De tongval van de Bildtbewoners of Bilkers, zooals men hen in Friesland noemt, is dus een echt hollandsche, en wel een oud hollandsche, uit de vijftiende eeuw. In verloop van tijd evenwel zijn er ook veel friesche woorden en klanken in opgenomen en heeft deze tongval een min of meer friesche tint aangenomen.'

Ziehier de 'kolonisatie' en de verdringing van de eene taal door de andere, weergegeven in bijna tot gemeenplaats geworden bewoordingen, waarvan men o.a. ook in menig hand- leer- of schoolboek nog parallellen zou kunnen aanwijzen.

Laat ons hier slechts dit eene geval aan een nadere kritiek onderwerpen! Behoorlijk gestaafd zijn de 'Hollandsche edellieden' onder wier leiding het land werd bedijkt; 'op de zee veroverd' is hier vermoedelijk meer als epitheton ornans te beschouwen, maar toch niet geheel ongevaarlijk, want deze uitdrukking leidt allicht tot de voorstelling, dat het Bilt vóór de komst dier Hollandsche edellieden nog geregeld onder water stond - wat vrijwel als uitgesloten moet worden be schouwd - en dat er nog in het geheel geen bewoners aanwezig waren - wat volstrekt niet zeker is.

Dan volgt de sprong van de Hollandsche edellieden op de Hollandsche landbouwers zonder vermelding van eenige historische mededeeling waarop die conclusie berust. We voelen echter al, waar het heen moet: 'de eerste bewoners van het Bilt [hebben deze edellieden inderdaad allen blijvend hun domicilie in het Bilt gehad?] brachten natuurlijk hun boersch-hollandsche spraak mede' en nu - quod erat demonstrandum -: zóó komt het, dat de Bilkers 'nu nog' 15de-eeuwsch-Hollandsch spreken.

Beschouwen we de kern van het betoog, dan is die eenvoudig deze: de taal van het Bilt is vrijwel Hollandsch, althans niet Boerenfriesch, dus bestaat ook de bevolking uit niet-Friezen d.w.z. Hollanders. Het axioma, dat verschillende ras- of stam-elementen in een bepaalde volksgemeenschap altijd een evenredige hoeveelheid taalelementen moeten te voorschijn roepen, resp. achterlaten, wordt trouwens niet alleen door Johan Winkler, maar ook door de academisch geschoolde taalgeleerden van zijn tijd grif aanvaard. Zoo weet men, dat in de provincie Groningen tot in de 15de eeuw Friesch is gesproken en dat er toen een sterke toevloed van Saksische elementen heeft plaats gehad¹⁾. Resultaat der dialectologen: thans spreken de Groningers een zoogenaamd 'Frisosaksisch mengdialect'; maar vraagt men om opsomming van de

1) Vgl. daarover: J. Huizinga, *Hoe verloren de Groningsche Ommelanden hun oorspronkelijk Friesch karakter* (*Driem. Bladen*, XIV (1914), blz. 1-77).

Friesche kenmerken in het Groningsche dialect (ik zonder dat van het Westerkwartier uit), dan is er nauwelijks één verschijnsel te noemen, dat onbedenklijk door elk als Friesch zal worden beschouwd. Op dezelfde wijze gaan de nakomelingen van Franken en Saksen, die zich 'met elkaar vermengen', Franco-saksisch spreken en op school leerden we, dat wij Hollanders Friso-frankisch praten. Ik zou tegen het gebruik van deze woorden geen bezwaren willen maken, wanneer ze niet tot bedenkelijk gevolg hadden, dat geheel verkeerde begrippen omtrent 'taalvermenging' ingang vonden in de hoofden onzer studenten, onderwijzers en scholieren. De taal is een product der geesten en niet der lichamen. Niet steeds zij, die het grootst in aantal zijn, dringen hun taal aan volgende geslachten op, maar zij, die een leidende positie innemen. Dat geldt voor de familiale en sociale, maar niet minder voor de locale taalkringen. Of hebben niet geheele rassen en stammen hun eigen taal prijs gegeven, terwijl toch van een uitsterven of verdwijnen dezer rassen of stammen geen sprake is? Een krachtige zelfbewuste cultuur heeft altijd expansieve tendenties. Tegen deze cultureele expansie biedt nòch een eventueele superioriteit in lichaamsbouw nòch een rijker bevolkings- of kindertal een gelijkwaardig tegenwicht. Zoo gaat b.v. het Nederlandsch in België een wissen ondergang tegemoet, wanneer niet òf een expansieve Vlaamsche cultuur, een eigen geestelijke aristocratie (de beteekenis eener Vlaamsche Universiteit kan nauwelijks hoog genoeg worden aangeslagen) zich ontwikkelt, die aan het geheele Vlaamsche volk voldoende elasticiteit tegen de Fransche expansie verleent, òf meer Nederlandsch tegenwicht wordt gegeven, doordat in Noord-Nederland een even krachtig nationaal besef en gevoel van eigenwaarde ontwaakt als in Frankrijk.

De 'taalvermenging' gaat niet aldus in haar werk: 40% Friezen + 60% Hollanders geven in de taal van volgende geslachten 40% Friesche en 60% Hollandsche taalelementen. We hebben hier in werkelijkheid te doen met een hoogst gecompliceerd proces, waarvan de wetten nog niet geheel zijn nagespeurd. Volgens mijn opvatting is de normale gang van zaken deze, dat we steeds een actieve en een passieve taal moeten onderscheiden. De verschijnselen der actieve taal hebben de neiging - geographisch gesproken - om eigenaardig, waaivormig als het ware, uit te zwermen en over het gebied der passieve taal heen te schuiven. Hoe verder we naar de peripherie komen, hoe meer de expansieve kracht van de actieve taal afneemt. Evenwel kunnen geographische en andere voorwaarden ertoe meewerken, dat overigens passieve talen in sommige zones actief worden. Historische omwentelingen kunnen tengevolge hebben, dat de activiteit eener bepaalde taal tot staan wordt gebracht en dat de passieve taal weer

tot het offensief overgaat. Aan de historische dialectgeographie de taak, om de groeven, die deze frontverplaatsingen in het dialectgeographische terrein hebben achtergelaten, weer te vinden. Met de beschouwingen in dit boek heb ik gepoogd, eenig licht te werpen op de kwestie dezer 'taalvermenging' of liever 'overelkaarschuiving' van twee talen. Maar nog eens, bij al dergelijke onderzoeken moet er degelijk op worden gelet, dat de resultaten van taalonderzoek en geschiedvorsching (resp. plaatsnamenonderzoek, folklore, enz.) zoo lang mogelijk gescheiden worden gehouden. De taalkundige redeneering zij in zich zelf sluitend en evenzoo neme de geschiedvorsching de resultaten der taalwetenschap eerst dan over, wanneer ze kloppen met het zuiver historisch betoog. Ik acht een woord van waarschuwing op zijn plaats tegen een methode, waarbij maar steeds weer taalkundige conclusies van verstrekkenden aard worden getrokken uit weinig losse historische, toponymische of in 't algemeen niet-linguistische gegevens. Men doet, alsof men een probleem reeds heeft opgelost, dat in werkelijkheid nog niet eens zuiver is gesteld. Men meent de dialecten in volgelvlucht te kunnen overzien en ze als schaakstukken op het dialectgeographische schaakbord te kunnen hanteeren en men beseft daarbij in de verste verte niet, hoeveel we van de dialecten n i e t weten. We bezitten nog niet eens een zuiver objectieve dialectkaart van één enkel verschijnsel over het geheele Nederlandsche taalgebied (in deze studie is daarmede althans een begin gemaakt) en toch meent men te weten, hoe 'de dialecten' zich verplaatsen, uitbreiden en 'vermengen.'

We keeren tot het Bilt terug en zullen thans een blik werpen uitsluitend op de historische gegevens, die ons omtrent dit gebied ten dienste staan, ons daarbij zoo veel mogelijk losmakende van de gedachte aan het hedendaagsche 'Bilkersch'. We zijn hier in de gelukkige omstandigheid, dat het bronnenmateriaal juist omtrent de jeugdgeschiedenis van het Bilt nogal rijk vloeit. Van groot belang zijn daarbij vooral de rekeningen met zeer uitvoerige pachterlijsten.

De eerste rekening, waarin alle verbruikers naar het schijnt volledig gespecificeerd worden, loopt over den tijd van 1 Oct. 1527- ult. Sept. 1528¹⁾. Ziet men deze lijst van personen eens door, dan krijgt men geenszins den indruk, dat het gros van deze menschen uit Hollanders bestond. Ik wil hier een reeks namen 'ruig en rouw' geven, zonder opzettelijke pogingen om de personen nader te identificeren; het gaat hier immers ook slechts om globale schattingen. Wanneer ik

1) Vgl. het *Extract uit de I X e Reeckeninghe Johans Rattaler*; door mij is geraadpleegd de copie in de portefeuille-Buma, Nr. 14. (vgl. Theissen, t.a.p. blz. 222, noot 3). Aan de lijst 1527-28 heb ik voor mijn onderzoek de voorkeur gegeven boven die van den oogst 1527, omdat de laatste minder volledig is.

toevallig met nadere personalia bekend werd, heb ik die in een noot even vermeld. Ik houd mij overtuigd, dat na een systematisch personen-onderzoek nog heel wat retouches zouden zijn aan te brengen - wat echter, naar ik vermoed, aan het hoofdresultaat van het onderzoek nauwelijks afbreuk zou doen. Al te veel tijd kon ik voor dit heel speciale doel ook niet besteden; aan anderen de taak om de scheidingslijn tusschen Friesche en Hollandsche Bilkers nog wat nauwkeuriger te bepalen.

Allereerst blijkt dan, dat talrijke namen behooren tot de meest gewone Friesche eigennamen, zooals ze grootendeels thans nog dagelijks in de provincie Friesland gebruikt worden. Men hoore slechts:

Aenwoud Doenssz
 Abba Binartsz
 Aelleff Auckesz
 Aeske Somësz
 Anna Luwasz
 Boota Sintesz
 Bouwe Douwes
 Dijura Taeckensz
 Dirck Goessen
 Dirck Rinckgesz
 Doctor Hector [Henēma¹⁾]
 Douwe Douwes
 Douwe Claessz
 Douwe Wybbesz
 Egge Tapper
 Feicke Lieuwasz
 Folcart Foppesz
 Fop Jansz
 Frans Mymā
 Frerick Suiertsz
 Galla Syckesz
 Gapke Elckesz
 Gerrolt Heerma
 Harman Koenen
 Harman Romārtz
 Haert Claessz
 Hessel Martin²⁾
 Hessel Molenaer
 Hessel Rinckges
 Hette Hemā
 Ydde Meytge
 Ieldart Sypkesz
 Iouwe Elckesz
 Jan Goessen
 Jan Yngels de blindeman
 Janke Douwes
 Jelle Sybesz
 Jaspar Sytssz

1) Aldus genoemd in de *Ve Reeckeninghe Jans Rottalder*. Hij woonde niet in het Bilt vgl. Baerdt van Sminia, *Nieuwe naamlijst van grietmannen*, blz. 173.

2) Wiens dochter gehuwd was met Fritz van Grombach (zie beneden).

Kempo Syrcksz
Claes Siuertsz
Claes Suiertsz
Claes Vrericksz
Cornelis Harrensz
Cornelis Pierssz
Lambart Tsalinck wedue
Law Aeresz
Lenart Harman Koenen
Lenart Piersz
Lyeuwa Annasz
Lijuwa Tyepkesz
Mintge Lieuwasz
Naña Yetskesz
Nyesgen Jan Heinrichsz Wedwy
Oentgen Mynē
Ockar
Pybbe Bottassen

Pier Jansz
 Pieter Broerssen
 Pieter Harrensz
 Pieter Luijtgesz
 Pieter Sijtssz
 Robbe Heinrichsz
 Romart Pietersz
 Saker Jansz
 Selke Gelassen
 Sem Ysbrantsz
 Sijbe Hayesz
 Sybbe Romart
 Syerp Broerssz
 Sypke Sypkesz
 Syrck Seltesz
 Syts Jansz
 Scelte Rieuwartsz
 Suiert Heinrichssz
 Suiert Wybbesz
 Taedo Claessz
 Taecke Pietersz
 Tyaert Aellemsz
 Tyepke Sypkesz
 Tyerck Douwes
 Tyotsche Haerre
 Tsalinck Rieuwartsz
 Ulbe Ottosz
 Walinck Symōsz
 Wybbe Claessz
 Wybbe Wybbesz
 Willem Bouwensz
 Willem Tyllensz
 Wopke Piersz

Keert men de proef om en telt men het aantal positief-Hollandsche namen, dan komt men tot een zeer mager resultaat. Men dient daarbij echter niet te vergeten, dat het juist bij voornamen gemakkelijker is een eigenaardig Friesch, dan een specifiek Hollandsch cachet te ontdekken. Daarmee rekening houdende is het wellicht het beste, even alle namen van eenigszins afwijkend type hier op te sommen:

Aerrent Bockum
 Aerryaen van Gelre
 Aerryaen Kuicken
 Baerrent Boucho¹⁾
 Bouckhorst
 Bruxslager²⁾

1) Pastoor te Leeuwarden, later woonachtig in Den Haag; vgl. *Vrije Fries*, XIX (1900), blz. 210.

2) De Duitsche veldoverste Frederick Brucsleger was in 1519 'maerscalck van den Huyse van Leeuwarden', in 1523 Drost op het Blokhuis te Dokkum (vgl. Andreae, *Nalezing op de nieuwe naamlijst van Grietmannen*, blz. 58 en 147).

Dirck van Wingarden
Den Engelsman
Floris van Wingarden
Fritz van Grombach³⁾
Geerijt Phīlssz
Gerijt Verlaen
Gerijt van Scoeten
Gysbart vā Suieten
Hayman Sceijff⁴⁾
Harman in de Winckel
Harman Robbrech
Heer Ot van Eegmond
Heer Scijffart
Heinrick Vogel
Huich van den Briel
Jacob van Wingarden
Jan Bouman
Jan van Baerrendrecht
Jan van Groniñgen
Jan Jacobsz Steckepaert
Jan Kuicken
Jan Maertsz van Berch Horren⁵⁾
Jan van der May
Jan de Vlamīck
Claes Beck
Claes van Eess⁶⁾

3) Drost van Harlingen; vgl. Baerdts van Sminia, *Nieuwe naamlijst van grietmannen*, blz. 202.

4) Schout van het Bilt.

5) In de pachterslijst van den oogst 1527 genoemd: Jan Maertsz van Barningerhoorn.

6) Later Van Essche of Van Esschen genoemd.

Claes Kuip
 Cornelis Damessz van Doort
 Cornelis Kuicken
 Cornelis Spronck
 Cornelis Voordewinde
 Cornelis de Wyt
 Maertin Ketelboeter
 Matijs Beck
 Meester Marscelis¹⁾.
 Phils Hayman Sceijff
 Phils Screijbar
 Phils Verdoes
 Pieter Scaert
 Renick van Kambur
 Rottaler²⁾
 de scout van Delft
 Spänenburgar
 Tomas Bockelaer
 Willem Jansz de Luct
 Witgen Kambur

In het geheel zijn dit 52 namen, waarvan men op zijn hoogst kan zeggen, dat er wel een aantal Hollandsche onder kunnen zijn; ik wil daarbij nog maar niet al te veel gewicht hechten aan het feit, dat juist van de 6 personen, die ik toevallig identificeerde³⁾, 5 vrij zeker niet in het Bilt woonden (vgl. bovendien nog: 'den Engelsman', 'de scout van Delft').

Onder de thans nog overschietende 70 namen van de geheele lijst zijn o.a. 10 Jannen, 5 Jacobs, 6 Claessen, 6 Cornelissen, 3 Pieters en verder nog talrijke Bijbelsche en andere niet-localiseerbare namen.

Het eigennamenonderzoek kan bijna nooit anders dan tot globale resultaten leiden. Wil men echter het bovenstaande door een kleine waarschijnlijkheidsrekening aanvullen, dan kan men - uitgaande van het groote aantal positieve Friezen, ruim 40% van het geheel bedragende - nimmer tot het resultaat komen, dat het percentage Hollanders dat der Friezen overtroffen heeft. Integendeel, het is m.i. heel wat waarschijnlijker dat de Friezen ver in de meerderheid zijn geweest

Met opzet heb ik de bovenstaande 'vreemde' namen ook weer zonder verder commentaar gegeven; beter dan statistieken en cijfers is het, de namen zelve te laten spreken, of eigenlijk.... zeggen ze nog niet zoo heel veel. Ten slotte is slechts bij 9 personen de 'Hollandsche' komaf duidelijk kenbaar:

Gerijt van Scoeten
 Heer Ot van Eegmond
 Huich van den Briel
 Jan van Baerrendrecht
 Jan Maertsz van Berch Horren

- 1) In een Franschen brief aan den keizer van 23 Febr. 1527 genoemd: Marchelijs van Zegherscapple, in een acte van 14 Juni 1527 ook: Mr. Mercelis van Zegerscappelle. In een sententie van het hof van Friesland van 31 Maart 1528 wordt hij genoemd: 'meester Marcelis van Segerschappele Secretarius in den Houe van Hollant.'
- 2) Rentmeester-generaal van den keizer in Friesland.
- 3) Vgl. mijn opm. op blz. 66.

Claes van Eess
Cornelis Damessz van Doort
Marscelis van Zegherscapple
de scout van Delft

Ziet men alle verder bewaarde rekeningen nog door, dan vindt men alleen in de '*Ville Rekeninge Gerrits van Loo*' over de periode Oct. 1536-Sept. 1537 nog de volgende 'Hollandsche' namen:

Jan Jans van IJsselmonde
 Claes Jans van IJsselmonde
 Jan Jansz uuyt Roen¹⁾
 Harman Rommerts van Borŋel
 Claes van Scheyden
 Jonge Adriaen van Doern
 Jacob van Haerlem, 'exchijsmeester upte Leye' (bij zijn dood in 1540 opgevolgd door Aelbrecht van Campen).

In een alphabetisch namenregister, dat vermoedelijk tusschen de jaren 1622 en 1639 opgemaakt is - een afschrift bevindt zich in de portefeuille-Buma - zijn nauwelijks nog positief-Hollandsch gekleurde namen te ontdekken. Een willekeurige 17de-eeuwsche naamlijst van een willekeurige Friesche boerenstreek zou dunkt mij eenzelfde naamtype dragen.

Geven bovenstaande lijstjes nu aanleiding, om van een West-Friesche, Zuid-Hollandsche of Rijnlandsche 'kolonisatie' te spreken? En toch, ondanks alles moet het Hollandsche element een grootere cultureele expansie hebben bezeten dan het Friesche, hoe zou anders de verdringing van het Friesch te verklaren zijn? Het antwoord moet luiden: meer nog dan de kwantiteit moet hier de kwaliteit den doorslag hebben gegeven. Voor deze bewering meen ik in de rekeningen ook eenig houvast te hebben gevonden.

In de bovengenoemde lijst zijn de pachters gerangschikt volgens de drie dorpen, het grondgebied van elk dorp is weer onderverdeeld in 'cavels' en deze cavels weer in perceelen, waarvan de pachters dan met name worden genoemd. Ziet men de namen daarvan eens door, dan komt men tot opmerkelijke resultaten; ik laat hier, ter juiste beoordeeling, alle met name genoemde cavels der drie dorpen volgen:

Sinct Jacobs Prochij
 Symon Claesz cavel
 Claes Becks c.
 Dirck van Wingarden c.
 Floris van Wingardens c.
 Bouckhorst c.
 Gysbart vā Swietens c.
 Heer Jacob van Wingarden c.
 Gerijt van Scoetens c.
 Jan Pietersz c.
 Gerijt Verlaens c.

Sint Annen prochij
 Noch Geryt Verlaens cavel
 Heer Scijffart off bruxslagers c.
 Cansseliers off Mr. Baerrent Boucho c.
 Harman Koenen c.

1) Daar Roen op IJsselmonde ligt, is deze persoon vermoedelijk dezelfde als Jan Jans van IJsselmonde.

Tomas Bockelaers c.
 Frans Myrña c.
 Pieter Scaerts c.
 Oude maerscalk off Heer Scijffart c.
 Cornelis Dañessz van Doort c.
 Rentmeesters c.

Onsse Vrouw Prochij
 Matijs Becks cavel
 Jan van Barrendrechts c.
 De scout van Delft c.
 Philš Verdoes c.
 Claes van Esseze off Philš Verdoes c.
 Rottalers c.
 Matijs Becks c.
 Tomas Bockelaer c.
 Renick van Kambur c.
 Philš Screijbar c.
 Spañenburger c.
 Heer Ot van Eegmond c.
 Den Engelsmans c.
 Tyerck Douwes c.

Het type DouweWybbesz, TyepkeSypkesz en consorten ontbreekt zoo goed als geheel. De eenige namen, die een Frieschen indruk maken, zijn: Frans Mymā, Harman Koenen (misschien) en Tyerck Douwes, 3 op de 34, dus nog niet geheel 10% - een opvallend verschil met het bovenvermelde percentage van 40 %. Wat de overig namen betreft, ze spreken meen ik voor zich zelf. Het type wijkt van de doorsnede af. Blijkbaar hebben we hier te doen met de 'groote heeren' en - hier is de conclusie dunkt me niet te gewaagd - van de 'groote heeren' was een aanzienlijk percentage, zeer waarschijnlijk de groote meerderheid Hollanders¹⁾. We vinden dus den indruk bevestigd, die zich m.i. bij elk onbevooroordeeld lezer dezer naamlijsten al dadelijk zal opdringen, dat de meerderheid der bewoners van het Bilt vermoedelijk uit Friezen heeft bestaan, terwijl voornamelijk de kapitaalkrachten van Hollandschen of althans niet-Frieschen bloede zijn geweest.

Deze indruk wordt m.i. nog op andere wijze bevestigd. In het *Extract uit de VIIe Reeckeninghe Jans Rattaller van den Rentmeesterscippe generael van Vrieslant* loopende van 1 Oct. 1525 tot Sept. 1526²⁾ vinden we uitvoerige opgaven omtrent de propaganda, die er voor de verpachting van het Bilt werd gemaakt. Er werd een circulaire opgesteld en vermenigvuldigd, 'zeeckere groote menichte van billetten gescreven, die gesonden sijn geweest over all Hollandt, Zeelandt ende Vrieslant die aldaer gestelt sijn geweest voor alle kercken ende cloesterdueren mitsgaders voor alle stadthuysen ende poorten van den steden inhoudende de verpachtinge van der bilt die men up die tijt

- 1) Het zou me te ver voeren, nog in bijzonderheden na te gaan. - zoo dit al moge lijk is - wie van hen wèl, en wie vermoedelijk niet hun domicilie in het Bilt hadden, vgl. ook blz. 68.
- 2) Afschrift in portefeuille-Buma.

doen zoude te Leeuwaarden inder cancelrijen.' De plaatsen, waar al deze circulaire worden aangeplakt, worden zorgvuldig opgesomd. In Westfriesland bereist een bode in 18 dagen 30 met name genoemde plaatsen. In het overige N.-Holland worden dan nog 13 plaatsen in 10 dagen bezocht, in Zuid-Holland 13 in 8 dagen, in Zeeland 11 in 18 dagen, verder worden nog Dordrecht, Geertruidenberg, Heusden, Gorinchem en Schoonhoven in 8 dagen bereisd. Friesland zelf wordt ook over de geheele uitgestrektheid bewerkt.

Wanneer we ons afvragen, wat de drijfveer tot zulk een, haast op moderne leest geschoeide, propaganda geweest kan zijn, dan komen we dunkt me tot de slotsom, dat het niet in de eerste plaats om mensen te doen was, maar om kapitaal. Menschen waren er denkkelijk in Friesland zelf wel genoeg te vinden, maar het kwam er vermoedelijk veel meer op aan, een kapitaalkrachtig consortium zoodanig voor de zaak te interesseeren, dat de onderneming op een blijvende basis kon worden gesteld. Uit den brief van *Verpachtinge van 't Bilt gedaen bij Willem Goudt cum socijs, ingaende anno XXVI*¹⁾ blijkt inderdaad, dat men ongaarne verpachtte in kleine perceelen, daar men vreesde, dat 'veele ende diversche arme luyden' zich zouden aanmelden, die zich aan de betaling van pacht op een of andere wijze zouden kunnen onttrekken. Men kwam tot de conclusie, dat het 'prouffijtelijcker waere 't selve land in 't geheel in een masse te doen verpachten bij zekeren goeden machtigen persoonen dien denzelven landt zouden mogen in weerden brengen ende restitueren ende ons van hueren jaerlicxe pacht verzekeren'. Nu zoowel als bij de bedijking 1505-1508 richtte men in de eerste plaats de oogen naar Holland. Maar voor toen zoomin als voor nu valt daaruit de consequentie te trekken, dat de Hollanders in drommen tegelijk kwamen opdagen en zich in een volmaakt onbewoond gebied clubsgewijs kwamen vestigen. Den 24en October 1525 werd namens den Keizer door den Raad van Financiën een contract afgesloten met Julius van Botnia, Raad in Friesland, Arend Boot, Baljuw van den Haag, later drost van Franeker, Willem Goudt, 'Ontvanger van den Beden' en Nicolaas Cobel, Rentmeester van Zuid-Holland, waarbij hun ongeveer het geheele Bilt in pacht werd afgestaan²⁾. We leeren daaruit, dat het Bilt alweer grootendeels in Hollandsche handen kwam, maar we zien tevens in dit geval wel bijzonder duidelijk, dat dit feit op zich zelf nog geen vèrgaande consequenties ten opzichte van de herkomst der eigenlijke Biltb
e w o n e r s behoeft mee te brengen.

Deze verbintenis is trouwens slechts van zeer korten duur geweest.

1) Afschrift in portefeuille-Buma.

2) Theissen, t.a.p. blz. 224.

In de marge van het pachtcontract vindt men de opmerking: 'Dese pacht is zedert te nijete gedaen ende de Key. Mat. heeft 't Bilt geheel weder an hem genomen, blijckende bij de Rekeningen die jaerlicx daeroff gedaen worden.' Hoe en waarom ze eigenlijk is verbroken, is niet meer na te gaan¹⁾. Mij komt het voor, dat men door de omstandigheden (o.a. een ernstig geschil tusschen de pachters van 1505 resp. 1515 en die van 1525) eenvoudig is gedwongen, om den - in staathuishoudkundig en politiek opzicht zeer belangrijken - sprong naar 'taatsexploitatie' en 'eigen beheer' te wagen. De Rentmeester trad nu in de twintiger jaren in de plaats van de pachters en gros²⁾, zoodat het administratief beheer van nu af aan uitsluitend vanuit Friesland geschiedt en het Hollandsche tusschen-consortium voor goed wordt uitgeschakeld.

In het voorafgaande hebben wij, uitgaande van de eigennamen en dan, deels op verdere gegevens voortbouwende, deels door redeneering, een voorstelling trachten te krijgen omtrent de verhouding van Friezen en niet-Friezen. Ik zou onvolledig zijn, wanneer ik daaraan niet een uitlating van de bewoners zelve toetste, waaruit ook nog het een en ander te destilleeren valt. We vinden deze uitlating in het *Extract uit de IXe Reeckeninghe Johans Rattaler*, fol. XIII vso³⁾, waar klaarblijkelijk een geheele passage uit een verzoekschrift der Biltbewoners wordt geciteerd. Deze hadden om nieuwe kerken gevraagd en om behoorlijke salarissen voor hun geestelijken en dit verzoek o.a. gemotiveerd als volgt: 'duer de vruchtbaerheijt ende groote derselver landen zoe zijn daerop comen woenen vele ende diverssche persoenen vuint Hollant Zeel Brabant ende ander diversche nacen die nu altsamen die voorsz. landen van zijnder voorsz. M. in pachte houdende zijn.'

In de eerste plaats blijkt hieruit, dat de streek van herkomst der kolonisten geenszins tot West-Friesland of de omstreken van Leiden beperkt was, maar dat ook Zeeland, Brabant en 'ander diversche nacen' kolonisten hadden opgeleverd en dat dus van een uniform 'Hollandsch' dialect, dat met huid en haar naar het Bilt zou zijn 'overgebracht', geen sprake kan zijn. Omtrent het aantal kan men al weer slechts vermoedens uiten; 'vele ende diversche persoenen' heet het, evenals men elders⁴⁾ sprak van 'veele ende diversche arme luijden' die mogelijkerwijze zouden kunnen komen opdagen, indien men het land in het klein verpachtte. Zijn dit de woorden, waarmede men spreekt, wanneer men zelf 'kolonist' is en dus tot die 'vele ende

1) Theissen, t.a.p. blz. 227.

2) Theissen, t.a.p. blz. 227.

3) Afschrift in portefeuille-Buma.

4) Zie boven blz. 71.

diversche personen' behoort? Mij dunkt van neen. In hedendaagsche taal zou het ongeveer heeten: wij hebben hier heel wat vreemdelingen bijgekregen, nu komen we ruimte te kort in de kerken. Denkelijk neemt men den mond wat vol; voor mij tenminste werkt de toevoeging 'ende ander diversche nacen' eer verzwakkend dan versterkend. Het was den requestanten ook niet te doen om een objectieve telling der vreemdelingen, maar om geld voor nieuwe kerken en pastoorssalarissen en dan pleegt men alle belastende factoren extra scherp te doen uitkomen. Zoo worden de oude kerken beschreven als 'simplen huijssen mit stroe gedeckt en niet borderen geschut zoe zeer armelicken dat deselve nauwe bequaeme en zijn om beesten daerinne te logieren.' De bevolking wordt geschilderd als niet in staat zijnde eenig geld te geven 'mits dat zij oick bij den voirdeden oirloge geheel berooft en verbrant zijn geweest.' Indien men geen geld geeft, zullen de gevolgen verschrikkelijk zijn: 'Waerom te besorgen en te beduchten is datter veel kinderen voertaen sonder doepsel steruen mochten en oick vele persoenen zonder huer sacramenten twelcke wel verhoet worden soude, waert dat die voorsz prochie kercken bedient en onderhouden worden.' Deze brief, met het 'Leitmotiv': geeft geld! kan voor het onderzoek alleen gebruikt worden, wanneer we hem toetsen aan de meer objectieve uitkomsten van de nuchtere telling der eigenamen. Aan den uit deze telling gewonnen indruk kan hij m.i. niet veel meer wijzen.

Het scheen mij niet van belang ontbloot, dit alles in het midden te brengen, daar het ons zonder deze gegevens niet mogelijk zou zijn, een objectieven grondslag voor onze taalkundige conclusies te krijgen. Begint men met uit de hedendaagsche taal gevolgtrekkingen te maken, dan loopt men gevaar, de historische aanduidingen (die immers vooral ten opzichte van taalkundige zaken doorgaans een vrij groote mate van elasticiteit vertoonen) te kneden naar de linguïstische hypothesen en het kost de grootste moeite, ons uit dezen vicieuzen cirkel los te maken. Nu ben ik volstrekt niet van meening, dat het niet mogelijk of geoorloofd zou zijn, historische gegevens aan te vullen door reconstructies uit de huidige taal - ik meen integendeel, dat hier nog een ruim veld voor de toekomstige linguïsten open ligt - maar wel ben ik wat huiverig, om daarbij te bouwen op de resultaten van de dialectbeschouwing der vorige generatie.

We zagen dus omstreeks 1530 een vermoedelijke meerderheid van Friesche tegenover een minderheid van Hollandsche pachters. Tot nu toe hebben we nog geen woord gerept over de herkomst der arbeiders. Daarom trent bezitten we geen gegevens en er is dus plaats, zoowel voor de veronderstelling, dat de Hollanders een evenredig percentage

arbeiders zullen hebben meegenomen (zij behoorden dan wellicht ook tot de 'vele ende diversche personen' waarvan boven sprake was), als voor het vermoeden, dat er in Friesland zelf voldoende 'volk' beschikbaar was, ook voor het boerenbedrijf in het Bilt. Hoe de schatting van het percentage Friezen en niet-Friezen onder de arbeiders ook uitvalt, persoonlijk ben ik van gevoelen, dat de taal van dezen derden stand geen doorslaand gewicht in de schaal legt voor de bepaling van de richting, waarin de ontwikkeling van het Biltse dialect nà 1530 zal gaan. Van oneindig meer gewicht is m.i. het feit, dat onder den eersten stand van het Bilt - de 'kapitaalkrachten', de 'aristocratie', de 'groote lui', de 'dikke boeren', mijnentwege ook de 'intellectueelen'¹⁾ - het Hollandsche element sterk vertegenwoordigd was. De erkenning van superioriteit is de eerste schrede tot navolging in zeden en gewoonten, navolging ook in de taal. Op deze wijze is m.i. dan ook de - in meerderheid Friesche - bevolking van het Bilt in taal verhollandscht.

Het zal wellicht eenige verwondering wekken, dat ik, terwijl het einddoel van mijn betoog blijkt te zijn, de verhollandsching van de taal, van het Bilt aan te toonen, mij als het ware in voortdurende oppositie heb bevonden tegen hen, die meenen dat de 'Bilkers' van zuiver Hollandschen oorsprong zijn. Ik werd tot deze houding genoopt door de negatieve ervaringen, die ik steeds weer heb opgedaan, wanneer ik dergelijke 'kolonisaties' eens los van de oudere taalkundige axioma's en uitsluitend aan de hand van de historische overlevering op den keper beschouwde. De telling der eigennamen stijfde mij in mijn opvatting, dat ook deze kolonisatie er weer een cum grano salis was en dat althans de voorstelling, alsof de eerste bewoners van het Bilt 'hun boersch-hollandsche spraak' medegebracht en 'tot op heden bewaard' hadden, onjuist moest zijn.

Maar of de Bilkers nu meerendeels Hollanders of Friezen zijn, dit staat voor alle partijen wel vast, dat hun dialect sterk verhollandscht is en dat dus over 't algemeen de karakteristieke taalafwijkingen, waardoor ze zich van hun Friesch-sprekende naburen onderscheiden, door Hollandsche invloeden zullen zijn veroorzaakt. In casu moet de geregelde uitspraak der oud-germ. *û* als *uu* - bij de omwonende Boerenfriezen een zeer ongewoon verschijnsel - uit Holland geïmporteerd zijn.

Willen we na de bovenstaande uiteenzettingen het Bilkersch kort

1) Men vergeve mij de heterogene taxatie. Het komt er trouwens minder op aan, hoe wij twintigste-eeuwers deze 'eerste' standen apprecieeren dan wel of het gros der bevolking deze menschen - om welke reden dan ook - als machtiger of superieur aanzag.

karacteriseeren, dan zouden we komen tot de formule: Hollandsch in Frieschen mond. In principe wijkt het dus niet af van het Stadsfriesch, dat, zooals we thans zullen zien, eveneens is te beschouwen als een poging van aristocratische of aristocratisch-doende Friezen, om Nederlandsch resp. Hollandsch te spreken.

B. Algemeene opmerkingen omtrent de taal der Friesche stedelingen in de 15de en 16de eeuw.

Een groote watervloed in 1288 is waarschijnlijk de oorzaak geweest, dat er tusschen West-Friesland en het gebied, dat de tegenwoordige provincie Friesland omvat, een breede scheiding kwam. De West-Friezen konden nu door Floris V voor goed aan het Hollandsche gezag onderworpen worden¹⁾. De Friezen tusschen Flie en Lauwers echter wisten hun vrijheid tegenover de herhaalde aanvallen en zelfs tijdelijke veroveringen der Hollanders te verdedigen. Zeer bescheiden zijn de rechten geweest, die de Hollandsche graven in Friesland hebben kunnen handhaven²⁾. In de 15de eeuw bereiken de twisten tusschen Schieringers en Vetkoopers hun hoogtepunt. De beschouwing van deze periode geeft Blok aanleiding tot de opmerking dat de Friesche vrijheid 'eigenlijk friesche anarchie moest heeten.'³⁾ Bij al deze oneenigheden groepeeren zich de Friezen om hun adellijke leiders⁴⁾, deze geven overal den toon aan, zoodat ze 'bijna als monarchen over hunne onderdanen heerschten'⁵⁾. Alles wijst erop, dat deze adel nog onvermengd is. Men bladere in de *Nieuwe naamlijst van Grietmannen van de vroegste tijden af tot het jaar 1795*, samengesteld door Baerdts van Sminia, en men zal getroffen worden door het nagenoeg uitsluitend-Friesche naamtype dezer aristocraten, in een zuiverheid van karakter, zooals men die nauwelijks in eenige naamlijst voor andere streken zal kunnen vinden. De vele twisten sluiten een sterk ontwikkeld nationaal gevoel - en daarmee gehechtheid aan de taal - niet uit, integendeel ze vloeien juist veelal voort uit de verschillende gezindheid der partijen tegenover den westelijken of 'Oosterschen' vijand, zooals Theissen dat o.a. voor de 16de eeuw aantoonst: 'Friesland voor de Friezen! is hier de leuze; maar voor allen samen, zonder scheiding naar standen, opdat de enkelen, die kunnen en durven voorgaan, vrij hun vollen invloed kunnen doen gelden op de massa,

1) P.J. Blok, *Geschiedenis van het Nederlandsche volk*, derde druk, I, blz. 163.

2) Blok, I³, blz. 431vv.

3) T.a.p. blz. 442.

4) J.S. Theissen, *Centraal gezag en Friesche vrijheid*, blz. 5.

5) A. Telting, *Het oud-Friesche stadrecht*, blz. 130.

die, materieel en intellectueel de mindere, slechts weet te volgen'¹⁾. De huns inziens anti-nationale - tot op zekere hoogte inter-nationale - tendenties, die de edelen in de stedelijke ontwikkeling meenden waar te nemen, zijn hun een doorn in het oog: 'Alleen in de steden en de stedelingen ziet de adel om hun samengaan, en dat wel tot een bepaald doel vijandig aan het zijne, gevaarlijke concurrenten. Tegen hun emancipatie wordt dan ook geijverd met inspanning van alle krachten'²⁾. Inderdaad gingen de steden tegen de oud-Friesche traditie in - ook in taalkundig opzicht, zooals we beneden zullen zien.

Reeds in de inleiding heb ik er op gewezen, dat verschillende dialectkaarten voor onze oostelijke provinciën duidelijk wijzen op een antithese tusschen oost en west, gevolg van een strijd om de oppermacht van het Hollandsch en in wijderen zin het Nederlandsch aan de eene zijde en het Oostersch of Nederduitsch aan de andere zijde. Juist in het verlengde van de isoglossen, die onze oostelijke (of zoogenaamd Saksische) provinciën doorsnijden - en die veelal sterk naar de IJsellinie tendeerden - ligt Friesland, als een soort van 'niemandsland' tusschen twee machtige legers. De gebeurtenissen van de 14de en de eerste helft der 15de eeuw doen zien, dat de Friezen van een Hollandsche penetratie niet al te zeer gediend waren en dat zij zich meestal met succes daartegen hebben verzet. In den loop der 15de eeuw begint echter het 'Oostersch' gevaar sterker dan ooit te dreigen. Tot nu toe waren de Groningsche Ommelanden nog Friesch van taal geweest en hadden als zoodanig een bolwerk tegen den Oosterschen vloed gevormd, maar de machtige stad begint meer en meer haar stempel op het omliggende gebied te drukken en in den loop der 15de eeuw zien we dat de Friesche taal hier definitief wordt verdrongen³⁾. Op het einde der 15de eeuw ziet het er naar uit, of Groningen voor goed de oppermacht ook in het Westerlauwersche Friesland zal krijgen⁴⁾; in werkelijkheid draait het echter vrij onverwacht uit op een Duitsche suprematie: na een voorspoedige beoorloging der Friezen wordt Albrecht van Saksen in 1498 door keizer Maximiliaan I tot 'gubernator ende potestaet' van Friesland aangesteld⁵⁾. Tot het jaar 1514 is dit Saksische bestuur intact gebleven. In dezen tijd leerden de Friezen voor het eerst weer een vaste bestuursorganisatie kennen, die het land ten zegen is geweest en de zoo hoog noodige orde en centralisatie gebracht heeft in plaats van de tot dusverre heerschende anarchie. Het kan

1) Theissen, t.a.p. blz. 360.

2) Theissen, t.a.p. blz. 361.

3) Vgl. J. Huizinga, *Hoe verloren de Groningsche Ommelanden hun oorspronkelijk Friesch karakter?* (*Driem. Bladen* XIV (1914), blz. 1-77).

4) Blok, I³, blz. 508 v.

5) Blok, I³, blz. 513.

niet anders of deze nieuwe regeering moet op de taalverhoudingen van invloed zijn geweest. Men voelt, wat het beteekent, wanneer een staf van 'Duitsche' - denkelijk veelal Nederduitsche, wellicht 'Oostersche', maar vermoedelijk géén Hollandsche - ambtenaren de nieuwe administratie van dit gewest opbouwt. Het is geen toeval dat George van Saksen juist in dezen tijd de Leeuwarder Kanselarij liet bouwen¹⁾. Men zal moeten aannemen, dat de leiding der algemeene zaken in 'overlandsche' handen berustte²⁾ en dat in deze jaren dus 'Oostersch' den boventoon had.

Het is een merkwaardige en toch, van algemeen historisch standpunt, niet geheel toevallige speling der geschiedenis geweest, dat op deze sterk 'Oostersche' oriëntering van Friesland niet onmiddellijk een zwenking naar Hollandschen kant gevolgd is, maar dat er, vóór het verschieten van het Noord-Nederlandsche zwaartepunt van oost naar west, nog een tusschenperiode is geweest, waarin Friesland tot het befaamde tusschenrijk van Karel van Gelre heeft behoord: historisch en geographisch een overgang. Toen Friesland dan eindelijk in 1524 voorgoed Bourgondisch werd, beteekende dit een definitieve afwending van het oosten en oriëntering naar Dietschen en aldra uitsluitend-Hollandschen kant. Mèt de Bourgondische regeering doen ook de voortreffelijke³⁾ Bourgondische ambtenaren hun intree en men mag aannemen, dat in deze jaren de periode van verdietsching en welhaast dat langzaam maar zeker verloopende proces van verhollandsching is begonnen, dat - met name voor zoover het 't platteland aangaat - zelfs in onze dagen nog bij lange na niet is voltrokken. Wel is de taal der Friesche steden sterk verhollandscht, maar het Boerenfriesch is nog altijd in hoofdzaak gaaf gebleven. Voor het verloop van dit proces zijn m.i. allereerst de gebeurtenissen van de 16de eeuw van beslissende beteekenis geweest en het zou dus op onzen weg liggen, om thans na te gaan, in hoeverre de tendentie in de taalontwikkeling door den 16de-eeuwschen gang van zaken kan zijn bepaald.

Vóór we echter tot in verdere bijzonderheden afdalen, zal het gewenscht zijn te controleeren, of de door ons veronderstelde taalstrijd ook in de schriftelijke bronnen haar reflex heeft gevonden en of de kiemen van dezen strijd inderdaad in het begin der 16de eeuw zijn te zoeken. Helaas heeft men ten onzent nog weinig taal-historische ontginningen van dien aard verricht en in de meeste gevallen zullen we ons dus voorzichtig tastend een eigen weg moeten banen. Ten opzichte van Friesland stuiten we nog op de bijzondere moeilijkheid,

1) Blok, I³, blz. 518.

2) Theissen, t.a.p. blz. 33.

3) Blok, I³, blz. 543 v.

dat het middeleeuwsche Friesch voor elken niet-Fries een vrijwel onverstaanbare taal was en dat men dus voor elke correspondentie of administratie, waarbij het 'buitenland' maar even betrokken was, zijn toevlucht tot het Nederduitsch of het Nederlandsch moest nemen - uit welke handelwijze echter evenmin al te radicale conclusies ten opzichte van den gewestelijken taalstrijd vallen te trekken als b.v. uit het feit, dat de correspondentie der hoogere ambtenaren met het Brusselsche hof in het Fransch geschiedde. Daar komt nog bij, dat de Friesche taalbeoefenaren uit den aard der zaak in de eerste plaats hun aandacht hebben besteed aan de in het Friesch geschreven bronnen en dat we dus ten opzichte van originaliteit, dateering en localiseering der niet-Friesche geschriften veelal in het duister tasten; men vgl. ook Huizinga's klacht over de onmogelijkheid tot dateering der verduitschte handschriften van Ommelander landrechten¹⁾.

Kunnen we dus voorloopig nog niet aan de hand van talrijke bronnen en met behulp van zorgvuldig aangelegde statistieken van jaar tot jaar een beeld van den taalstrijd ontwerpen, aan den anderen kant bezitten we een zeer belangrijke verzameling van oorkonden, waaruit toch wel vrij stellige conclusies vallen te trekken. Ik bedoel de *Oorkonden der Geschiedenis van het Sint-Anthony-Gasthuis te Leeuwarden uit de 15e en 16e eeuw*²⁾. Deze verzameling van oorkonden is eenig in haar soort, doordat ze betrekking hebben op een eng Leeuwarder milieu, waarvan ze de geschiedenis gedurende twee eeuwen weerspiegelen. Me dunkt, het is niet al te stoutmoedig, wanneer we uit de taal dezer oorkonden eenige algemeene conclusies trekken aangaande de taal, waarvan 'men' zich in den loop dezer twee eeuwen te Leeuwarden³⁾ in werkelijkheid heeft bediend. Wanneer ik spreek van 'men' dan bedoel ik daarmede natuurlijk de kringen, waartoe de voogden van het gasthuis behoorden. Het ligt voor de hand om aan te nemen, dat dit over 't algemeen oud-ingezetenen Friezen van aanzienlijken huize geweest zijn.

Gaan we nu de bovengenoemde oorkonden na, dan blijkt het, dat in de periode 1406-1450 van de 16 oorkonden slechts één (Nr. 11 van 1442) niet in het Friesch is opgesteld.

Van 1450-1500 zijn van de 74 oorkonden nog altijd 66 in het Friesch gesteld; één (brief aan bisschop David van Bourgondië van 1493) is in het Latijn, terwijl de zeven volgende niet Friesch zijn:

- 1) *Driem. Bladen*, XIV (1914), blz. 29.
- 2) Door de voogden dezer stichting naar de oorspronkelijke bescheiden uitgegeven, Deel I (1406-1562), Deel II (1562-1600).
- 3) De stad, die in 1504 feitelijk hoofdstad van Friesland was geworden (Eekhoff, *Geschiedkundige Beschrijving van Leeuwarden*, I, blz. 116).

- 25 (a^o 1459) testament van Arnt van Suerhusum (op den rug aangeduid als Aernd fan Swol),
- 32 (a^o 1466) verkoopacte aan Aerend van Zwolle,
- 42 (a^o 1471) acte van overdracht door Nicolaas, Kelner van Floorkamp, Heer Albertus, Procurator van Thabor en Tzummo Wyarda,
- 52 (a^o 1476) overdracht aan Arent van Zwol,
- 53 (a^o 1477) verklaring van Henrick van Zwol, Johan Ghertzoen en Johan Myddeler,
- 54 (a^o 1478) fundatiebrief van Hille fan Zwolle, weduwe van Aernt fan Swrhusin,
- 83a (a^o 1499) testament van Gheryt Midlerkerck.

Het valt op, dat deze zeven oorkonden blijkbaar geen van alle betrekking hebben op transacties, verhandelingen of correspondentie van Friezen met Friezen: blijkbaar zijn er steeds 'Buitenlanders' bij betrokken.

In de periode 1500-1525 zijn van de 36 oorkonden twee (een brief van den graaf Hendrik van Stolberg en Wernigerode van 1507 en een testament van Petrus Nicolaas zoon te Grootebroek van 1517) in het Latijn en nog altijd slechts zes in het Nederlandsch opgesteld, nl.:

- 93 (a^o 1505) testament van Anscke, Johan Sybrands zoens dochter
- 104 (a^o 1510) verklaring van Bernardus Bucho (Aytta), pastoor te Oldehove
- 105 (a^o 1511) contract tusschen Bernardus Bucho c.s. en Hans van Grombach, ambtman van Harlingen.
- 108 (a^o 1512?) losse aantekeningen.
- 118 (a^o 1520) verkoopacte der oversten en broeders des Kloosters van der Predikheeren orde te Leeuwarden.
- 121 (a^o 1525) Testament van Albert Wilcke zoon.

Men zal wellicht verwachten, dat het Nederlandsch dezer oorkonden wat sterker Oostersch gekleurd is; die verwachting wordt echter niet door de nadere inzage bevestigd, er zijn wel eenige, maar niet zeer sterk geprononceerde Oostersche reminiscenties.

Na 1525 (Friesland is thans Bourgondisch) daalt het percentage der Friesch geschreven oorkonden aanzienlijk. Van 1526-1550 zijn van de 39 oorkonden nog slechts zes: 124 (a^o 1530), 126 (a^o 1530), 128 (a^o 1531), 134 (a^o 1532), 140 (a^o 1535), 152 (a^o 1541) in het Friesch gesteld. Die van 1541 is tevens de laatste, die in het Friesch geschreven is; de schrijfwijze: *solde, wolde, golden gulden, holt, olt, holden, solt*, enz., een der langstlevende 'Oostersche' relicten, begint eerst tegen het einde der 16de eeuw te verdwijnen.

Uit dezen stand van zaken mag men dus gevoegelijk besluiten, dat het Friesch als administratieve verkeerstaal in het midden der 16de

eeuw voorgoed heeft afgedaan en plaats heeft gemaakt voor een lichtelijk Oostersch gekleurd Nederlandsch. Van grooten invloed moet hierbij ook het geweldige toenemen der boekenproductie geweest zijn, terwijl zich geen Friesche drukkerstaal kon ontwikkelen, daar er vermoedelijk vóór 1570 in Friesland geen drukkerij heeft bestaan¹⁾.

Bladert men ter contrôle Bd. I en II van het Friesche Placaat- en Charterboek door²⁾, dan kan dit slechts dienen tot bevestiging onzer conclusie. Het aantal van niet uitsluitend op intiem-Friesche aangelegenheden betrekking hebbende of door niet-Friesch-sprekende personen opgestelde oorkonden is natuurlijk aanmerkelijk grooter, maar zuiver Friesche testamenten vindt men b.v. nog in deel II, blz. 270 (a^o 1510), 410 (a^o 1520), 424 (a^o 1521), 668 (a^o 1535), zoodat de laatste Friesche oorkonde slechts 6 jaar ouder is dan die uit het Anthony-Gasthuis. De Friesche oorkonden, die T.J. de Boer uit het Familie-Archief Van Sminia publiceerd³⁾, loopen eveneens tot 1535.

Wellicht zal men geneigd zijn te vragen, of de taal der Friesche stadboeken niet op een veel vroeger triomf van het Nederlandsch wijst. Immers, indien men de uitgave van Telting⁴⁾ raadpleegt, zal men daarin slechts weinig Friesch vinden. Bij nader toezien bemerkt men echter, dat de 15de-eeuwsche stadrechten slechts voor twee steden naar origineelen zijn afgedrukt. Daarvan is één tekst (de Franeker Buurbrief van 1417) wel degelijk Friesch, terwijl het stadrecht van Bolsward van 1479⁵⁾ in het Nederlandsch is opgesteld⁶⁾. Dit is wellicht aldus te verklaren, dat een dergelijk stadboek zich niet uitsluitend tot het intiem-stedelijke beperkt, maar toch ook veel bevat, wat onder 'Buitenlandsche Zaken' ressorteert. Dat bovendien de bepalingen in Bolsward geenszins aan een Friesch onder-onsje zijn te danken, blijkt wel uit den aanhef van het Bolswarder stadboek van 1455, waar wordt medegedeeld, dat de codificatie is 'ghemaect by raede ende consente des Eerbaren Vaders Johannis Brugman, ende der Priesteren, der Schepenen, ende der Raedsluyden, ende by consente der Ses ende dertich ende der gemene Meente van Boelswaert'⁷⁾. Hier heeft dus o.a. de geboren Rijnlander Johannes Brugman de hand in het spel gehad.

1) W. Eekhoff, *Beknopte Geschiedenis van Friesland*, blz. 159.

2) G.F. Baron thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg, *Groot Placaat en Charterboek van Friesland*, I-V, Leeuwarden 1768-1793.

3) *De Vrije Fries*, XIX (1900), blz. 295-316.

4) A. Telting, *De Friesche Stadrechten*.

5) Waarvan Telting t.a.p. blz. 143 de originaliteit althans waarschijnlijk acht.

6) De tekst van het Sneeker stadrecht voorkomende in het Ms. *Jus Municipale Frisonum* van 1464 is in 't Friesch geschreven (A.S. Miedema, *Sneek en het Sneeker stadrecht*, blz. 3).

7) Telting, *De Friesche Stadrechten*, blz. 11; *Het Oud-Friesche Stadrecht*, blz. 13.

Merkwaardig is het feit, dat in het 16de-eeuwsche afschrift van het Sneeksche stadrecht van 1464 de eedsformulieren nog zuiver Friesch zijn gebleven¹⁾.

Hielden wij tot nog toe uitsluitend ons oog gevestigd op de geschreven teksten, in nog hoogere mate interesseert ons de levendige achtergrond van dezen strijd in de schrijftaal, in het bijzonder de kwestie, hoe het mondeling gesproken Friesch uit de steden is teruggedrongen, waarmede weer ten nauwste samenhangt de ontstaansgeschiedenis van het zoogenaamde Stadsfriesch.

Wat is eigenlijk het Stadsfriesch? Het antwoord, dat elk rechtgeaarde Fries op deze vraag zal geven, zal niet bepaald gunstig luiden: een sterk met Friesche woorden en klanken doorspekt en 'verbasterd' Hollandsch, een 'mengelmoes', waarin wellicht ook heel wat 'Saksisch' voorkomt, een taaltje in elk geval zonder orde en regelmaat. Deze geringe appreciatie is wel de hoofdoorzaak geweest, dat nimmer een poging is gedaan, om het Stadsfriesch aan een nader wetenschappelijk onderzoek te onderwerpen, of de geschiedenis van zijn ontstaan in bijzonderheden na te gaan²⁾. Dit is te betreuren, want van taalwetenschappelijk standpunt bekeken, zal deze 'mengtaal' heel wat hoger moeten worden geapprecieerd. Ze is evenals het Bilkersch een taal, die haar ontstaan te danken heeft aan de vermenging eener eigenaardige autochthone cultuur met een vreemde van buitenaf. Ook het Stadsfriesch is Hollandsch in Frieschen mond en wanneer we ons afvragen, sinds wanneer de factoren van zijn ontstaan aanwezig waren, dan kunnen we, na ons bovenstaand relaas over de schrijftaal, tot geen ander antwoord komen dan: sinds het einde der 15de eeuw. Alweer een 'mengdialect', waarvan de terminus a quo vrijwel bepaald is en, wat het mooiste is: waarvan de componenten, het Hollandsch en het Friesch, beide bekende grootheden zijn en zeer karakteristiek van elkaar afwijken. Van het Bilkersch en het Stadsfriesch kan men dus de ontstaansperiode - van het eene zelfs tot op een kwart eeuw nauwkeurig - bepalen, beide dialecten hebben hun wording te danken aan het opeenbotsen van de Hollandsche en de Friesche cultuur en toch zijn beide vrijwel niet onderzocht. Het heeft toch waarlijk aan belangstelling voor de Friesche cultuur en de Friesche taal nimmer ontbroken. Velen hebben zich afgevraagd, hoe het toch mogelijk is geworden, dat de Friezen - in velerlei opzicht het voortreffelijkste element in ons Nederlandsche volk - die zich toch vroeger

1) Telting, *De Friesche Stadrechten*, blz. 45, vgl. blz. VIII; *Het Oud-Friesche Stadrecht*, blz. 139.

2) Opmerkingen van waarde vindt men bij J. Winkler in *De Taalgids*, IX (1867), blz. 210-226 en *Algemeen Nederduitsch en Friesch Dialecticon*, I, blz. 461 vv.

over een aanmerkelijk grooter gebied dan thans uitstrekten, zich over verreweg het grootste gedeelte van hun gebied in cultureel en taalkundig opzicht onder den voet hebben laten loopen. Ik wil niet zeggen, dat wij dat raadsel ooit zullen kunnen oplossen, maar wel is het mijn overtuiging, dat men nauwelijks een stap nader bij de oplossing komt, wanneer men overal, waar maar eenige historische of toponymische 'Friesche' aanduiding kan worden opgespoord, met zoogenaamde 'Frisismen' komt aandragen. Er is in ons vaderland haast geen landstreek - met uitzondering van Brabant en Limburg wellicht - of men heeft er 'Friesche' taalresten of 'invloeden' willen aantoonen. De aanhoudende teleurstelling, die ik bij de nadere beschouwing dezer 'Frisismen' ondervond, heeft mijn skepsis ten opzichte van de z e methode zeer groot gemaakt. Als we het wat verder gebracht hebben in de Nederlandsche dialectgeographie, zal het ons denklijk nog wel gelukken, nader uitsluitsel omtrent een Friesche onderlaag van thans Hollandsch sprekende gebieden te krijgen, maar het is het veiligst, wanneer we ons niet bij voorbaat in onze resultaten laten beïnvloeden door de - toch ook nog zeer vage - resultaten der geschiedvorsching. Wanneer men de voorzichtig wikkende artikelen van C.B. van Haeringen doorleest¹⁾, dan wordt men getroffen, hoe weinig stelligs er van al deze Frisismen - zelfs in Noord-Holland - overblijft.

Haast de eenige niet-Friesche dialecten, waarin nu eens wel Frisismen kunnen worden aangetoond, zijn het Stadsfriesch en het Bilkerssch. Zou het nu niet verstandig zijn, indien men eerst eens aan deze twee dialecten begon met zich te oefenen in het opsporen, onderkennen en omschrijven van Frisismen? Indien men de oorzaken van het verval van de Friesche taal wil naspeuren, lijkt het me toch van groot belang, wanneer het stadium van 'verval', waarin deze beide dialecten zich ten opzichte van het Friesch bevinden, nauwkeurig wordt gepeild.

C. De verdringing van oe door uu getoetst aan 16de-eeuwsche Friesche geschriften.

Als we de vraag stellen, hoe het komt, dat in het Stadsfriesch de oude *oe*-uitspraak der oudgerm. *û* heeft plaats gemaakt voor een *uu*-uitspraak en wanneer deze verandering heeft plaats gegrepen, dan moeten we na de voorafgaande uiteenzettingen tot de conclusie komen, dat deze 'Umlaut' door het veldwinnen eener vreemde cultuur is veroorzaakt, m.a.w. aan Dietschen en meer in 't bijzonder Hol-

1) *Friese elementen in het Hollands* (Nieuwe Taalgids, XVII (1923), blz. 1-16; *Sporen van Fries buiten Friesland* (Tijdschr. XL (1921), blz. 269-300; XLII (1923), blz. 266-291).

landschen invloed te danken is, en dat we het begin der *oe > uu-* ontwikkeling in de 16de eeuw hebben te zoeken. Daarbij moeten we echter uitgaan van de veronderstelling dat het Friesch van vóór den tachtigjarigen oorlog over 't algemeen nog niet aan dien sterken en duurzamen invloed van het Hollandsch kan hebben bloot gestaan, die zich tegen het einde der 16de eeuw zoo buitengewoon krachtig heeft doen gevoelen - wat dus inhoudt, dat de *uu*-uitspraak in de eerste helft der 16de eeuw in Friesland nog niet algemeen gebruikelijk geweest kan zijn.

Dat deze veronderstelling juist is, bleek mij reeds uit een kleine steekproef. We zijn in het gelukkige bezit van twee verzamelingen Friesche Rijmspreuken door Reyner Bogerman vóór 1542, resp. 1551 vervaardigd¹⁾, waaruit interessante gevolgtrekkingen zijn te maken met betrekking tot de toenmalige uitspraak der oude *û*. We zien deze *û* geregeld als *u* weergegeven, wat geheel klopt met de schrijfwijze in het Friesche wb. (die ik er, niet-gecursiveerd, tusschen haakjes achtervoeg)

biglurie (glûrje), *brucke* (brûke), *bulle* (bûl), *bute* (bûte), *durie* (dûrje), *lucke* (lûke), *mulle* of *mule* (mûle), *schulle* (skûlje), *strucke* (strûk, strûke), *sughe* (sûgje), *pulle* (pûlje).

Daarnaast zien we echter het woord *ruter*, *rutter*²⁾, dat thans in het Friesch *ruter* met *l y l* luidt; blijkens het Friesche wb. bestaat de oude *û* nog in *rûtersêd* 'matig verzadigd, zóó, dat men dadelijk na den maaltijd zonder hinder te paard kan rijden.' Verder gebruikt Bogerman *tule* (= spotten), waarvoor thans *tule* met *l y l* gebruikt wordt, terwijl *tûle* verouderd is.

We kunnen uit deze voorbeelden m.i. als zeker aannemen dat de *u* bij Bogerman als *l u l* werd uitgesproken. Bewijzend is hier ook de schrijfwijze *urmete* (= overmatig), waar de Friezen thans *oer*-schrijven. De vorm *cuccuc* (= koekoek) op blz. 243 doet hier trouwens de deur dicht.

Wanneer Bogerman dus *us* (= ons), *ut* of *uth*, *uterlike*, *uterste*, *uthleen* schrijft dan zijn deze *u*'s, als *l u l* op te vatten (het Friesche wb. geeft voor de huidige taal: *ús*, *út*, *uterlijk*, *uterst*, *útliene*, alle met *l y l*).

Ook de *uy* wordt bij B. als *l u l* gesproken, blijkens *buyck* (bûk), *guyl* (gûl), *cruyd* of *cruyt* (krûd), *onkruyt* (onkrûd). Hierbij hoort dus ook *huys*, dat thans ook als *hûs* met *l u l* wordt uitgesproken, maar dat in talrijke composita (zie Friesch wb.) reeds door het Hollandsche *hús* met *l y l* verdrongen is.

1) T.J. de Boer, *Reyner Bogerman's Friesche Rijmspreuken* (*De Vrije Fries* XIX (1900), blz. 207-279).

2) Op blz. 226 geeft De Boer éénmaal *rûtter*, de eenige keer dat een dergelijk accent in den tekst voorkomt.

De woorden *buuck* (bûk), *luud* (lûd) bewijzen, dat ook de *uu* als | u | is op te vatten. Daarop wijst trouwens ook het herhaalde *wr*, nieuwfri. *oer* (= over). De conclusie ligt dus voor de hand, dat ook *ws*, gen. *wzer* (ús) en *wth* (út) met | u | werden uitgesproken. Van belang is hier m.i. het rijm op blz. 245 van *wth* met *drutht* (= trouw vriend, vgl. ohd. *trût*).

Wanneer we trouwens in de *Oorkonden van het St. Anthony Gasthuis*, I, blz. 121 (voor het jaar 1491) in één tekst naast elkaar vinden: *kwghers* (= koegrazing), *hws*, *wr*, *wts*, *ws* dan is dat mede een aanwijzing dat *wt* (= uit) en *ws* (ons) met | u | werden uitgesproken.

De schrijfwijzen *u* en *ui* in oorkonden verbergen veelal de uitspraak | u |. Het zou me te ver voeren daarover thans in nadere bijzonderheden te treden. Slechts wil ik nog wijzen op het woord *Kukuitsboom* (= koekoeksboom, vgl. Friesch wb. *koekût* = koekoek) dat men in een acte van 1532 bij Schwartzenberg, II, blz. 625 vindt.

D. De overgang van oe- tot uu-uitspraak is te danken aan voorkeur voor fijnere beschaving; hypercorrecte vormen als bewijs.

Uit de voorafgaande uiteenzettingen blijkt dunkt me dat de heerschende opvatting omtrent de Friesche *oe* > *uu*-ontwikkeling onjuist moet zijn en dat met name een phonetische verklaring onhoudbaar is. Men vgl. daarover Siebs in Paul's

Grundriss, I², blz. 1225 v. De weinige gevallen, waarin *û* zich in het Landfriesch tot | ū | ontwikkelde, worden door Siebs deels tot bepaalde klankwetten herleid, deels door 'Formausgleichung' of 'Einfluss des folgenden Konsonanten' verklaard. Volgens mijn opvatting nu heeft men in het aantal *uu*-gevallen eenvoudig een maatstaf te zien van de directe of indirecte Hollandsche penetratie. Hoe meer *uu*'s, hoe sterker de Hollandsche invloed. Hiermede wil ik echter nog niet geheel ontkennen, dat de *uu* voor bepaalde consonanten gemakkelijker burgerrecht verkreeg dan voor andere - ook al schijnt mijn kaart met de totaal verschillende verbreidingsgebieden van *huus* en *muus* wel zeer daartegen te pleiten.

Ziedaar dus in het Boerenfriesch een groep van 'phonetische' zwervelingen ontmaskerd als ontleeningen. De gebruikelijke grammatica's weten met zulke 'anomalieën' niet veel te beginnen. Dat blijkt weer uit de onlangs verschenen *Nieuwe Friesche Spraakkunst* van O.H. Sytstra en J.J. Hof¹⁾. Vgl. blz. 25: 'Regels voor al deze schakeeringen zijn overigens niet te geven, naar de woordgroepen zoo min als naar het gebied waarover de verschillende vormen voorkomen.'

1) Leeuwarden [1925].

De wijzigingen hebben schijnbaar zonder eenigen regel plaats.' Indien men zich eerst maar eens bevrijden kon van het fonetische dogma, zou men zien, welke linguïstische en cultuurhistorische perspectieven zich hier voor den lexicograaf openen. Men zou allereerst de heele groep van *uu*-representanten der oude *û* moeten overzien, om de regels voor den 'trek' van woorden en klanken te leeren kennen. Van lexicographisch standpunt is het juist zoo bijzonder interessant, te onderzoeken welke groepen van woorden zich het snelst verspreiden. Daarbij zal men zijn bijzondere aandacht moeten schenken aan het verschijnsel, dat een groote expansieve kern om zich heen kleinere in het leven roept, die ieder op zich zelf weer eigen expansieve kracht krijgen. Vandaar dat onze klankontwikkeling in vele gevallen *direct* slechts tot Friesch-stedelijken invloed herleid zal kunnen worden, al is de oorzaak van de ontwikkeling-enbloc in Holland te zoeken.

Op den 'trek' der taalcharacteristica is allereerst van invloed de frequentie van het woord: wanneer overal het *huus*-gebied groter blijkt te zijn dan het *muus*-gebied, dan is dat omdat het woord *huis* in het intercommunale verkeer veel meer wordt gehoord dan *muus*, welk laatste woord immers meestal tot den intiem-huiselijken kring beperkt is. In de tweede plaats speelt de gehoorsbevrediging ongetwijfeld een rol: begint een nieuwe klank toevallig bij een groep woorden met gelijke klankcombinatie in te burgeren, dan zullen andere woorden met deze zelfde klankcombinatie gemakkelijk in den stroom worden meegesleept. Hieruit volgt, dat ik den invloed van klankwettige 'Systemzwang' volstrekt niet wil wegcijferen, al houd ik dien voor een psychologisch verschijnsel. De 'Systemzwang' leidt weer tot klankoverdrijving, waaraan het is toe te schrijven, dat Friesche woorden zonder Hollandsche aequivalenten toch een 'Hollandsche' *uu* konden krijgen. Daarbij is het van secundair belang, of deze *uu* achteraf klankwettig gerechtvaardigd blijkt te zijn, dan wel of de dialectsprekers de plank mis hebben geslagen. Juist door dit falen komen de neigingen der sprekers altijd het duidelijkst aan het licht. De Friezen zijn op zijn minst sinds het begin van den 80-jarigen oorlog onbetwist naar Hollandschen kant georiënteerd (al viel en valt het sommigen moeilijk dat te erkennen) en hoe het Hollandsch van ouds door hen gewaardeerd werd, behoeft na al het voorafgaande dus nauwelijks meer betoogd: 'Hollandsch' wilde voor hen eenvoudig zeggen: fijner en beschaafder, en het is wel opmerkelijk, dat de *uu* voor elken Boerenfries met heerige allures nog altijd een deftiger cachet heeft dan de *oe*. Dat de *uu* eens beschaafd Hollandsch geweest moet zijn, weet niemand meer, maar de oude traditie van deftigheid is gebleven. Dat geldt trouwens niet alleen voor Friesland, maar voor het geheele *moes*-gebied: 'Som-

migen, die niet geheel plat wenschen te spreken, vervangen elke *u* door *ü*, aldus zegt W. de Vries met betrekking tot Noordhorn¹⁾ en wat later laat hij erop volgen: 'Wie in Groningen, Friesland of Drente ten halve de gemeenlandsche taal spreekt, pleegt elke ndl. *ui* door *ü* of *ü* te vervangen'. Op grond van mijn excursies door onze oostelijke provinciën kan ik trouwens verzekeren, dat in het geheele *moes*-gebied de *uu* voor oudgerm. *û* een klank is, die ieder dialectspreker gebruikt, wanneer hij zich wat netjes wil voordoen. Dat kan geen toeval zijn. Combineeren we de eenigszins deftige appreciatie van de *uu* met de dialectgeographische verspreiding, dan is alweer de conclusie onvermijdelijk, dat de invloed van een als meerwaardig beschouwde, expansievere cultuur hieraan ten grondslag moet liggen. En dat deze cultuur de Hollandsche is, kan dan toch niet meer betwijfeld worden.

Onder invloed dezer krachtige Hollandsche expansie kwam de *uu* dus nu zoo zeer in de mode, het werd onder de voorname of voornaamdoende menschen zulk een 'rage' om de boersche *oe*'s door deftiger *uu*'s te vervangen, dat men ging overdrijven. In mijn opstel over *Klankoverdrijving en goedbedoelde (hypercorrecte) taalvormen*²⁾ heb ik op blz. 184 reeds aangeduid waar deze overdrijving het eerst is te zoeken: 'Overall waar milieu-menging plaats heeft of waar de ontwikkeling met schokken gepaard gaat, kan men dus a priori met een sterke neiging tot hypercorrecte taalvormen rekenen.' Zoo ergens, dan kan juist in de Friesche steden, waar sinds de tweede helft der 16de eeuw de Hollandsche en de Friesche cultuur in steeds grooter intensiteit op elkander botsten, klankoverdrijving worden vermoed. Inderdaad is men hier dan ook zoo ver gegaan, dat men in enkele woorden met oude *ô* zelfs de *uu* heeft ingevoerd. In de vertaling van de gelijkenis van den verloren zoon voor Leeuwarden³⁾ heet het: 'geef 'm 'n ring an siin han in *skunen* an siin *futen*', eveneens 't *guud* = het goed. Het komt mij niet onwaarschijnlijk voor, dat deze hypercorrecte vormen (er zullen er stellig nog meer zijn) in Leeuwarden zijn ontstaan en door de andere steden - met geringe verandering van kwaliteit - zijn overgenomen. Volledigheidshalve geef ik de door mij als hypercorrect beschouwde vormen, die ik in het materiaal van het Aardrijkskundig Genootschap (van de enquête 1895) aantrof: Koudum-Molkwerum: *hudden*, *futten*, *futsje*; Hindeloopen: *futten* (*vutten*), *futjen* (*vutje*); Workum: *hudden*, *futten*, *futsje*; Dokkum: *hoeden* of *hudden*; Lemmer: *futten*, *futsje*; Leeuwarden: *füüt* (*fuut*), *füten* (*futen*), *füütsje* (*fuutsje*); Workum: *hudden*, *futten*, *futsje*.

1) W. de Vries, *Het vocalisme van den tongval van Noordhorn*, § 109.

2) *Tijdschr.* XLIII (1924), blz. 161-188.

3) J. Winkler, *Agemeen Nederduitsch en Friesch Dialecticon*, I, blz. 469.

Derde hoofdstuk

De proef op de som: reconstructie van den 16de-eeuwschen dialectgeographischen toestand in Holland op grond van mededeelingen in oude grammatica's enz.

A. De Noord-Nederlandsche diphthongering is een jong verschijnsel

Aan de geschiedenis der klankontwikkeling is ten onzent nog weinig gedaan en het is een bedroevend feit, dat de Nederlandsche dialectgeograaf - naast de groote hoeveelheid arbeid, dien hij heeft te verrichten, om zuiver objectieve kaarten der moderne dialecten te verkrijgen - zoodra hij eenig historisch perspectief wenscht, zich ook nog genoopt ziet, het omvangrijk historisch bronnenonderzoek zelf ter hand te nemen. Wel heeft J.W. Muller in zijn beneden (blz. 94) nog te bespreken belangrijk artikel over de *ui* eenige wenken gegeven, maar de vraag, hoe 'de' Hollandsche *ui* (*uy*) in de 16de eeuw werd uitgesproken, is nog door niemand aan de hand der bronnen onderzocht en in haar vollen omvang beantwoord.

Toch zijn er ditmaal een paar gunstige omstandigheden, die mij het onderzoek naar de 16de-eeuwsche uitspraak hebben vergemakkelijkt. Zoo kunnen we in de eerste plaats constateeren, dat het dialectgeographische beeld van de ontwikkeling der oude *û*, zelfs tot in kleine bijzonderheden, een zoodanig parallelisme vertoont met dat van de ontwikkeling der *î*, dat men deze beide verschijnselen m.i. onmogelijk van elkaar kan scheiden. Daarop is ook reeds door Salverda de Grave¹⁾ de aandacht gevestigd. Ik verwijs ook naar het artikel van Van Wijk, *Zur relativen Chronologie urgermanischer Lautgesetze*²⁾, waar nadrukkelijk wordt gewezen op het veelvuldig voorkomen van een gelijke tendentie in de ontwikkeling van verschillende, in articulatie verwante, klanken.

Van groot belang zijn voor ons ook de aanvullingen die A. Pfalz in

1) *Tschr.* XXI (1902), blz. 48.

2) Paul und Braune's *Beitr.* XXVIII (1903) blz. 243-253.

zijn artikel *Reihenschritte im Vokalismus* geeft¹⁾ uit tal van andere talen en dialecten.

Ik zou hier trouwens ook eenige citaten uit mijn reisdagboek kunnen geven, waaruit blijkt dat de isophonen van *î* en *û* bijkans overal samenvallen. Is zelfs de g r a d van diphthongering in onze algemeen beschaafde taal niet dezelfde, d.w.z. in beide gevallen zeer miniem²⁾? Zoo miniem, dat b.v. geprononceerde diphthongeerders als de Duitschers met beide klanken te worstelen hebben. Wie moeite heeft met zijn *e*'s heeft die ook met zijn *u*'s. Bootst men een Hollandschen boer na, dan zegt men *kaik* en *ais* maar ook *boite* en *hois*. Legt men zijn oor in de steden te luisteren, dan hoort men hetzelfde parallelisme. De Hollandsche straatjongen (in alle groote Hollandsche steden) zegt *l hǽs* en *l prǽml*, maar evengoed *l dēk* en *l ēsl*. Het ligt echter niet in mijn bedoeling deze verwantschap tot in de kleinste bijzonderheden te adstrueeren. Beter trouwens dan alle verdere betoog is één enkele blik op de kaart van de *Schakeering der Germaansche lange I*, die J. te Winkel heeft gepubliceerd in het bijvoegsel van *Tijdschr. Aandr. Gen.* 2 S. Deel XVIII (1901). Men vgl. in het bijzonder de eigenlijke diphthongeeringslijn Laren-Veenendaal-Grave-Venraai en bedenke, dat kleine afwijkingen niet altijd een feitelijken ondergrond behoeven te hebben, maar voortgevloeid kunnen zijn uit het verschil van gevolgde onderzoekingsmethode.

Met deze wetenschap omtrent de verwantschap tusschen *î* en *û* staan we toch niet meer zoo hulpeloos in de 16de en 17de eeuw, want er is door verschillende geleerden met betrekking tot de *î* reeds belangrijk materiaal bijeengegaaard, zoodat de richting, waarin ik te zoeken had, reeds eenigszins was aangeduid.

Het diphthongeeringsprobleem is - voor zoover het de *î* aangaat - voor het eerst uitvoerig behandeld door J. te Winkel in *Tschr.* XX (1901), blz. 81-124. De oudste aanwijzingen voor diphthongering vindt hij in Brabant. Voor de noordelijke Nederlanden worden eerst na de middeleeuwen positieve aanwijzingen gevonden. Hoe verder wij daar in den tijd terug gaan, hoe kleiner het diphthongeeringsgebied. 'Zoo zouden wij dan tot eene *ie*-uitspraak (misschien alleen wat verkort) voor Rotterdam komen tot omstreeks 1675, waarna dan de diphthongering langzamerhand ook dáár zal begonnen zijn, maar nog lang niet algemeen zal geworden zijn, daar Ten Kate (*Aenl.* I, 116) nog in 't begin van de 18de eeuw zegt: 'De scherpkorte *i* als bij *min* tót omtrent op het dúbbeld verlangt zynde is onze Lang-klinker *y* (óf *ij*),

1) *Wiener Sitzungsberichte, Phil-hist. Kl.* 190. Bd. (1919), 2. Abh. blz. 22-42 (vgl. ook boven blz. 13).

2) Vgl. ook v. Haeringen, *N. Taalgids*, XVIII (1924), blz. 69.

als bij *myn* en *lyden*, mits dat men *y* uitspreeke volgens Geméén-Landse Dialect, dóg niet volgens de Ryn- en Amstellandse, waer in ze klinkt eeven als de tweéklank *éy* (of *éi*) nógt' óók niet als de plat-Rotterdamse, waer in ze byna eeven ééns luid als de *ie*¹⁾ Met een citaat uit Spieghel's *Twe-spraack* bewijst Te W. dat in 1584 te Amsterdam nog *ie* gezegd werd. Dezelfde uitspraak gold ook nog op het eind der 16de eeuw voor Holland benoorden het IJ.

Spoedig daarop moet echter volgens Te Winkel de diphthongeering zijn begonnen: 'In Amsterdam zelf moet de diphthongeering echter al spoedig ingevoerd zijn, vooral door het groot aantal Antwerpenaars, dat zich daar had neergezet.'²⁾

Omtrent de plaats waar de diphthongeering is begonnen, brengen Lecoutere³⁾ en J. Jacobs⁴⁾ nieuwe gegevens. Ze zijn in hoofdzaak ontleend aan Zuid-Nederlandsche bronnen en kunnen zeker voor een historisch-dialectgeographisch onderzoek van het zuiden goede diensten bewijzen. Door de schaarsche en heterogene Noord-Nederlandsche gegevens, die Jacobs aanvoert, wordt Te Winkel's conclusie echter niet in 't minst aangetast.

Te Winkel's betoog is zoo wel gedocumenteerd en sluit in alle opzichten zoo goed, dat ik er mij vrijwel geheel mee kan vereenigen. Eenig voorbehoud zou ik alleen willen maken ten opzichte van den aanhef van zijn opstel, waar vermoedens worden uitgesproken over het ontstaan van de diphthongeering. Liever zou ik mij willen houden aan den raad, die hij eenige blz. later geeft (t.a.p. blz. 88): 'maar om met eenige zekerheid uit te maken, waar zij inheemsch is of m.a.w. waar zij zich phonetisch ontwikkeld heeft, en waar zij is overgenomen, dient men te weten, waar de diphthongeering begonnen is, en in welken tijd.' Te W. slaat hier den spijker op den kop. Ruimte en tijd zijn volgens Kant oneindige begrippen en zoolang men geen aanknoopingspunten, nòch in de ruimte nòch in den tijd gevonden heeft, zullen alle phonetische theorieën geheel willekeurig blijven. Een eerste eisch bij het historischdialectgeographisch onderzoek blijve altijd: het reconstrueeren van den h a a r d der taalkundige veranderingen.

Wanneer men naleest wat Salverda de Grave⁵⁾ tegen Te Winkel's betoog inbrengt, dan zal men zien, dat het verschil tusschen deze beide geleerden geheel en al voortvloeit uit hun houding tegenover de principieele kwestie of de diphthongeering ten onzent als zelfstandige pho-

1) *Tschr.* XX (1901), blz. 102.

2) T.a.p. blz. 104.

3) *Leuv. Bijdr.* V (1903/04), blz. 141-146.

4) *Versl. en Meded. d. VI. Akad.* 1919, blz. 235-245.

5) *Tschr.* XXI (1902), blz. 38 vv.

netische ontwikkeling dan wel als ontleening verklaard zal moeten worden.

Ik citeer S. de G., blz. 44: 'volgens hem [te Winkel] is de uitspraak *èi* "overgebracht", in Brabant misschien door de hofhouding van Wenzel¹⁾ (p. 92), in Holland door de Brabanders die, na de zegepraal der spaanse wapenen in het Zuiden, in grote getale naar Holland zijn gekomen (p. 96). Maar hoeveel Brabanders zouden er wel nodig zijn om een amsterdamse straatjongen inplaats van *tiit tijt* te doen zeggen? De eigen uitspraak van een klank in alle woorden waarin hij voorkomt, te veranderen naar een vreemde uitspraak van dezelfde klank, dit is toch nog heel wat anders dan het overnemen van een vreemd woord. Mij dunkt, zulk een kunstmatige invoering van een nieuwe uitspraak kan toch niet "eenvoudig" worden genoemd (p. 80). Alleen het feit reeds dat die Brabanders, hoe talrijk ook, toch oneindig kleiner in aantal waren dan de bewoners van Amsterdam, maakt de veronderstelling eener "ontleening" van de uitspraak *èi* onmogelijk.'

Het is duidelijk dat S. de G. op het standpunt staat, dat bij het opkomen van bepaalde richtingen in de taalontwikkeling de meeste stemmen gelden, een standpunt, dat ik reeds op blz. 14 vv. bestreden heb. Het aantal Brabanders is wel van eenige maar niet van doorslaande beteekenis, van heel wat meer gewicht is het milieu waartoe deze Brabanders behoorden. En wat nu den *directen* invloed van deze Brabantsche taal op die der contemporaine Amsterdamsche straatjongens betreft, natuurlijk zal niemand dien aannemen. Maar zal men met evenveel beslistheid kunnen ontkennen, dat de taal der straatjongens van 100 jaar later onder *indirecten* invloed van de taal der voorvaderlijke aanzienlijken staat? Het voorbeeld van die straatjongens, die S. de G. blijkbaar als bijzonder conservatief in hun uitspraak beschouwt, is trouwens niet bijzonder gelukkig gekozen. Mijn indruk althans is, dat nergens de taal en de uitspraak aan grootere en snellere verandering onderhevig is, dan juist in de steden. Meer dan één geboren Amsterdammer heeft mij verzekerd, dat de uitspraak zich daar ter stede sinds zijn jeugd aanzienlijk heeft gewijzigd. In Haarlem kan ik zelf reeds waarnemen, dat de straatjeugd van thans anders spreekt dan in mijn jongensjaren. Op snelle klankveranderingen in Zwolle heb ik *N. Taalgids*, XV (1921), blz. 41 gezien.

Maar zelfs op het platteland rondom de steden ziet men soms verrassend vlugge veranderingen plaats grijpen. Een sprekend voorbeeld daarvan biedt b.v. de velare *r*. Ieder kent de eigenaardige smeuge wijze, waarop Limburgers en Nijmegenars die uitspreken. Welnu deze ve-

1) Ik geef toe, dat Te W. met deze stugge formulering en woordenkeus niet heel gelukkig is.

lare *r*-uitspraak moet zich in de laatste 20-30 jaren buitengewoon snel verspreid hebben¹⁾. In den omtrek van Nijmegen trof ik in verschillende dorpen autochthone families aan, waar vader en moeder nog de palatale *r*, de kinderen daarentegen reeds de velare *r* spraken. Dezelfde ervaring deed ik ook op aan gene zijde van de grens in den omtrek van Kleef. Kleef zelf kent slechts de velare *r*. Deze vindt in de romdom Kleef gelegen dorpen bij het jonge geslacht gretig ingang, terwijl de oudere generatie nog de palatale *r* spreekt.

In Overijssel waar ten platten lande niet 'gebrouwd' wordt - maar wel b.v. in Zwolle, Kampen, Deventer²⁾ en Zutphen - treft men in de dorpen individueele 'brouwers' aan. In Holten vond ik in een volslagen zuiver en autochthoon arbeidersmilieu twee brouwende kinderen. Oorzaak: een bemind en vereerd onderwijzer uit Zwolle, waarvan de kinderen de in hun oog mooiere en deftigere-*r*-uitspraak hadden overgenomen. In één gehucht van het dorp Rekken 'brouwen ze allemaal'. De omwonenden schrijven dat schertsend toe aan het slechte drinkwater, maar de oorzaak zal wel zijn, dat de kinderen van dit gehucht in Eibergen schoolgaan. En nu treft het wel toevallig, dat onder de Eibergers, die ik ontmoet heb, er verscheidene brouwden. Een oude Eiberger, die wat oor voor taalklanken heeft, zou wellicht nog wel na kunnen gaan, hoe de nieuwe *r* daar gekomen is. Ik denk, dat ook hier de veroorzaker(s) wel onder het onderwijzend personeel gezocht moet(en) worden.

Aan het onderwijzend personeel is het ook toe te schrijven, dat het brouwen veelvuldig bij katholieke Groningers is te constateeren. De kinderen leeren deze *r*-uitspraak - die overigens in het noorden nergens autochthoon is - op de zusterscholen.

Maar, zoo zal men redeneeren, deze nieuwe *r*-uitspraak is niet als een *phonetische* ontwikkeling, maar als een ontleening te beschouwen en het is juist tegen deze ontleening, dat S. de G. met klem te velde trekt: het verband tusschen de taal der Brabantsche immigranten en der Amsterdamsche straatjeugd wordt door S. de G. a priori zoo absurd gevonden, dat hij reeds in den aanhef van zijn betoog een 'onmogelijk' doet hooren. Zoo onderstreept S. de G. dan ook telkens weer (o.a. blz. 44, 46, 48, 52) dat het diphthongeeringsverschijnsel in Holland uitsluitend phonetisch verklaard kan worden. Daaruit volgt natuurlijk dat onze opvattingen doorlopend lijnrecht tegenover elkaar staan. Zoo b.v. ten opzichte van een bewering als deze: 'de verklaring van al de tegenstrijdigheden waarvan wij er een paar ver-

1) Vgl. ook v. Haeringen, *N. Taalgids* XVIII (1924), blz. 77-78.

2) Alleen bij onbeschaafden vindt men de palatale *r*, zie Fijn van Draat, *Tschr.* XLII (1923), blz. 255.

meldden, is dat, terwijl de *officiële* uitspraak nog *i* was, het volk reeds lang *èi* zeide; de ongegeneerde dichters rijmde daarom kloekweg *i: eï* (t.a.p. blz. 53).

Dit nu lijkt mij in strijd met de opvattingen, die wij bij de middeleeuwsche en vroeg-nieuwnederlandsche dichters ten opzichte van de taal moeten veronderstellen. De dichter koos diè taal tot voertuig zijner gedachten, die hij als de edelste, de zuiverste en - zoo men wil - de meest aristocratische beschouwde, dat was dus òf de taal waarvan men zich in de met hem bevriende 'intellectueele' milieus bediende, òf (èn) de taal die andere beroemde dichters gebruikten. Dat hij in zijn streven naar een dergelijke edele taal niet altijd slaagt, spreekt wel vanzelf. Er zijn haast geen schrijvers, of ze ontsponen wel eens en plotseling komt er van onder het manteltje der 'officieele' taal hier en daar een 'patois'-vorm kijken. Zulke ontsporingen zijn voor ons moderne philologen altijd een buitenkansje, maar we moeten er wel van doordrongen zijn, dat het naar vroegere opvatting 'fouten' waren. I n d i e n het al waar is, dat, terwijl de officieele uitspraak nog *i* was, het volk reeds *èi* zeide (maar naar mijn opvatting is het juist omgekeerd) doet een dergelijk ongegeneerd overstappen naar een moderne dialect-uitspraak bij een dichter uit dien tijd zeer zonderling aan. Maar S. de G. neemt ook aan, dat de taalveranderingen van onderen op geschieden. Zoo merkt hij omtrent de grammatici op: 'hun zijn de, zich langzaam in de grote massa ontwikkelende klanken, de aandacht niet waard' (t.a.p. blz. 52), welke klanken van de 'massa' S. de G. blijkbaar als toonaangevend voor het nageslacht beschouwd wil zien. Mijn overtuiging daarentegen is, dat alle taalverandering van de toppen der massa uitgaat en dan afzakt, waarbij natuurlijk niet vergeten mag worden, dat elk milieu een eigen top heeft en dat zeer superieure milieus een langzame maar zekere 'Fernwirkung' op de minder expansieve uitoefenen. Ook zou ik de oude grammatici wat in bescherming willen nemen. In de eerste plaats zijn zij de spreektrumpet van de in dien tijd toonaangevende en dus op taalgebied invloedrijke kringen en in de tweede plaats bestond het dogma, dat de grammaticus niet regelend en wetgevend mag optreden, toen nog niet. Ik geloof dan ook, dat de oude grammatica's en zij die daarnaar doceerden wel degelijk van invloed zijn geweest op de ontwikkeling onzer taal.

Daar ik principieel zoo geheel anders tegenover de zaak sta en mijn *muis*-kaart en de interpretatie daarvan als het ware één doorlopende staving is van de ontleeningstheorie, zal men van mij dan ook niet verwachten, dat ik S. de G.'s betoog punt voor punt zal weerleggen. Slechts wil ik er nog op wijzen, dat ik boven de waarschijnlijkheid van import eener vreemde uitspraak door een m i n d e r h e i d

in twee gevallen (Het Bilt en Leeuwarden) meen te hebben aangetoond. De argumenten trouwens, die S. de G. verder voor een vroege diphthongeering (vóór 1500) in Holland aanvoert, lijken mij niet steekhoudend tegenover Te W's betoog.

Een zeer belangrijke bijdrage voor de geschiedenis der diphthongeering vindt men in het artikel van Franck: *ī und ie im Mittelniederländischen*¹⁾. Franck komt tot de slotsom, dat de eigenlijke diphthongeering wel-is-waar jong is, maar toch toont hij aan, dat de *ī* en *ie* reeds vóór dien tijd eigen wegen volgen, wat dus toegeschreven moet worden aan verschil in kwaliteit of kwantiteit (op blz. 280 vestigt F. alleen de aandacht op het vermoedelijk bestaan hebbende kwantiteitsverschil, men moet echter ook met de andere mogelijkheid rekening houden). De vergelijking van de Nederlandsche diphthongeering met de Duitsche en Engelsche brengt hem dan tot de veronderstelling, dat het primum movens der diphthongeering in het Germaansche wortelaccent gezocht moet worden. Ik moet erkennen, dat er tegen F.'s redeneering - ten minste voor zoover het de oude diphthongeeringshaarden betreft - voorsnog weinig valt in te brengen. Indien éénmaal de geschiedenis der diphthongeering ten voeten uit geschilderd wordt, zal men zeker met F.'s voorzichtig wikkend betoog rekening moeten houden. Wanneer Wrede²⁾ zoowel als Franck er echter zoo zeer den nadruk op leggen, dat de diphthongeering grootendeels als autochthoon klankproces moet worden opgevat, kan ik mij - althans voor zoover het de noordelijke Nederlanden betreft - daarmee niet vereenigen; ik meen dat te dien opzichte zoowel het dialectgeographische beeld als de oudere phonetische uitlatingen (zie beneden) een voldoende duidelijke taal spreken.

Het zooeven genoemde artikel van Wrede heeft vooral opzien gebaard, door het verband, dat erin gelegd wordt tusschen diphthongeering en synkope (Ik vestig er de aandacht op, dat ook op ons taalgebied een globale overeenstemming tusschen beide verschijnselen bestaat). Is dus de diphthongeering een gevolg van de synkope? Of zijn beide taalverschijnselen door een derde, nog onbekende, factor veroorzaakt? Wrede meent het eerste, Franck het laatste.

Wanneer Franck daarbij denkt aan het Germaansche wortelaccent, dan zou ik daartegenover - op gevaar af, dat men mij voor een hardnekkig anti-phoneticus zal houden - willen wijzen op de mogelijkheid, dat beide verschijnselen gelijken tred hebben gehouden met een

1) *Tschr.* XXIX (1910), blz. 263-289.

2) *Zeitschr. f. deutsches Altert.* XXXIX (1895), blz. 257-301.

van zuid naar noord gaande cultuurbeweging, die ook in de letterkundige productie haar duidelijken neerslag heeft gevonden.

Laat ons toch niet vergeten dat de diphthongeerende en synkopeerende Duitschers, Nederlanders en Engelschen behalve de Germaansche afstamming nog iets anders gemeen hebben: de sterke beïnvloeding door de Romaansche cultuur. De terminus a quo zou daardoor heel wat later komen te vallen, maar het schijnt mij toe, dat het in den laatsten tijd wel meer is voorgekomen, dat verschijnselen, die men tot dusverre als oergermaansche autochthone volksuiting had beschouwd, zich als geleerd-Latijnsche of Christelijke of Fransche reminiscenties ontpopten.

Vóór we thans overgaan tot een onderzoek naar de klankwaarde der *ui* in de 16de eeuw, moeten we kennis nemen van het artikel van J.W. Muller, *Een en ander over den Nieuwnederlandschen tweeklank öi of öü ('ui')*¹⁾ en meer in het bijzonder van dat, wat daar omtrent den klank *ui*² wordt opgemerkt. M. noemt t.a.p. een reeks van woorden met *ui*²; de lijst is echter te groot (en de woorden ten deele te zeldzaam) dan dat men ooit een dialectgeographisch overzicht van deze geheele groep zou kunnen krijgen. Toen ik ruim 10 jaar geleden representaten voor de *ui*²-groep moest uitzoeken, viel mijn keuze op *duit*, *fluiten*, *lui* en *spuit* en de ervaring heeft mij geleerd, dat mijn keuze in dit geval eens gelukkig is geweest: deze vier woorden zijn nl. inderdaad de gebruikelijkste van de geheele groep, geographisch hebben ze de grootste verspreiding en - dat kan ik er thans aan toe voegen - in oudere teksten van de meest verschillende plaatsen en perioden, komen ze vrij veelvuldig voor. Wanneer we deze vier woorden dus in zekeren zin als de kern der *ui*²-groep beschouwen en de daaraan opgedane ervaring min of meer generaliseeren, meen ik, dat we aan de geschiedenis van deze woorden als g r o e p toch voldoende recht laten wedervaren - wat natuurlijk kleine afwijkingen der afzonderlijke woorden niet behoeft uit te sluiten.

Muller vestigt er de aandacht op (t.a.p. blz. 145), dat de *ui*² nog tot in de 17de eeuw overal of velerwegen orthographisch van de *ui*¹ gescheiden is gebleven, dat de *ui*² immers altijd een tweeklank is geweest en dat ze dus overal daar waar de *ui*¹ monophthong was, in klank duidelijk van *ui*¹ moest afwijken. Indien de omslachtige werkzaamheden, die aan elke behoorlijk gedocumenteerde dialectgeographische beschrijving zijn verbonden, mij niet hadden afgeschrikt, zou ik er reeds bij de publicatie van M.'s artikel op hebben gewezen, dat M.'s vermoeden

1) *Tschr.* XL (1921), blz. 140-175.

omtrent den toestand in de moderne dialecten (t.a.p. blz. 153 noot 1) door mijn dialectgeographische onderzoekingen wordt bevestigd. De streek, die ten oosten van de diphthongeeringslijn Laren-Veenendaal-Grave-Venraai ligt, diphthongeert steeds de u^2 ; voor de streek ten westen spreekt dit wel haast van zelf, behoudens nieuwere monophthongeeringen; voor het Zeeuwsche *uu*-gebied vergelijk men Van Weel, *Het dialect van West-Voorne*, blz. 30 en A. Verschuur, *Klankleer van het Noord-Bevelandsch*, blz. 141.

Voor het oosten van ons land ziet de kaart van *fluiten* er b.v. aldus uit:

In de provincie Groningen¹⁾ zegt het geheele Westerkwartier geheel Hunzingo en vrijwel geheel Fivelingo, $\text{I } \emptyset \text{yl}$.

De stad Groningén C 108 vormt een enclave met $\text{I } \bar{a} \text{il}$. Haren C 113 heeft naast $\text{I } \emptyset \text{yl}$ ook $\text{I } \bar{a} \text{il}$. De Veenkoloniën + Kolham C 117 + Siddeburen C 121 + Wagenborgen C 85 hebben $\text{I } \bar{o} \text{il}$.

Het Oldambt heeft (evenals de stad) $\text{I } \bar{a} \text{i}$). Termunten C 87 en Woldendorp C 88 hebben $\text{I } \bar{a} \text{i}$ naast $\text{I } \bar{o} \text{il}$. Het noordelijk gedeelte van Westerwolde (Jipsinghuizen G 14 inbegrepen) heeft $\text{I } \bar{a} \text{il}$. Het zuiden van Westerwolde (Onstwedde C 192 + Sellingen G 15 + ter Apel G 37) heeft - evenals Drente $\text{I } \emptyset \text{yl}$.

In Friesland is het Friesch sprekend gedeelte slechts aan den rand door mij bereisd. Voor zoover mij bekend spreekt men daar uitsluitend $\text{I } u \text{l}$. Het Friesch wb. heeft *fluitsje*.

Drente heeft overal $\text{I } \emptyset \text{yl}$, de eenige uitzondering vormt Nieuw-Schoonebeek G 102 met $\text{I } \bar{a} \text{l}$. Voor Eelde C 149 berust $\text{I } \bar{a} \text{i}$ naast $\text{I } \emptyset \text{yl}$ kennelijk op recent-Groningschen invloed.

In Overijssel heeft het Land van Vollenhove geheel en Salland en Twente grotendeels $\text{I } \emptyset \text{yl}$. Friezenveen G 171 zegt $\text{I } \bar{a} \text{ul}$. Dijkerhoek G 195, Holten G 196, Enter G 198, Elzen G 198a (gem. Markelo) hebben monophthong $\bar{o}$. Hengevelde G 226 (gem. Ambt Delden) heeft $\text{I } \bar{e} \text{i}$ (met nauwelijks hoorbaren *j*-naklank. Berghuizen G 208 (bij Oldenzaal) spreekt $\text{I } \bar{o} \text{l}$.

1) Mijn kaartje stemt hier overeen met de - trouwens globale - beschrijving, die J. Scheltens in het maandblad *Groningen*, III (1920/21), blz. 183 geeft. Enkele afwijkingen zijn er echter met het materiaal van het Aardr. Genootschap zooals dat is gerangschikt door Schuringa in *Het dialect der Veenkoloniën*, blz. 54.

In Gelderland vond ik - voor zoover door mij bezocht - overal l øyl.

Van Utrecht bezocht ik alleen een oostelijke strook, waar algemeen l øyl gezegd wordt. In Woudenberg F 169 werd mij door een overigens betrouwbaar zegsman l y l opgegeven (zie beneden), Veenendaal F 191 heeft l āil.

Van het Duitse grensgebied heb ik den volgenden globalen indruk gekregen: langs de geheele Groningsche en Drentsche grens van Leer tot Meppen heerscht l āi l of l āil. De geheele Graafschap Bentheim heeft l øyl; een uitzondering vormt de plaats Bentheim zelve met l ōil. Oostelijk van de Graafschap Bentheim bezocht ik slechts twee plaatsen: Bawinkel met l ōl en Salbergen met l øyl. Verder heerscht langs de Overijselsche en Geldersche grens l øyl.

De kaart der woorden *duit*, *lui* en *spuil* komt vrijwel met de *fluiten*-kaart overeen (doch het Boerenfriesch heeft *loai* voor lui).

Uit een en ander heb ik den indruk gekregen, dat de woorden *duit*, *fluiten*, *lui*, *spuilen* als autochthone vormen nergens in ons vaderland met l y l worden uitgesproken. Op mijn reizen heb ik wel eens enkele personen ontmoet, die *flute(n)* en *spute(n)* zeiden, maar dat bleken al spoedig slechte dialectsprekers te zijn, die, in overmaat van gediensigheid, mij hun hyperdialectische knollen voor autochthone citroenen wilden verkoopen. Ik heb er in zooverre mijn voordeel mede gedaan, dat ik deze woorden op den duur als een uitstekenden toetssteen voor dialectische zuiverheid kon beschouwen. Doch men mag niet vooringenomen zijn! De neiging tot hypercorrecte vormen is stellig een factor, die bij het ontstaan van bepaalde klankverschijnselen meegewerkt kan hebben. Met deze mogelijkheid zullen we dus in Woudenberg moeten rekenen.

Onjuist is de voorstelling van zaken die Fijn van Draat omtrent het Deventersch geeft: 'De tweeklank *ui* wordt slechts in zeer weinig gevallen bereikt. Hij begint zich onder invloed van 't Nederl. te doen hooren in *tuin*, *spuilen* (waarvoor zie v. Wijk, Etym. Wdb.), *stuiten* (evenzoo), maar ook in deze hoort men nog ü.¹⁾ De lezing van Muller's artikel, waarnaar hij verwijst, had F.v.D. moeten leeren, dat hij (behalve bij *tuin*) de zaak juist op haar kop zet. Indien *sputen* en *stuten* Deventersch zijn, moeten het zeer nieuwe hyperdialectische vormen zijn. Mijn Deventer zegslieden, waaronder W. Draayer, de schrijver van het *Woordenboekje van het Deventersch Dialect* wilden echter alleen de vormen met *ui* als echt-Deventersch erkennen.

1) *Tschr.* XLII (1923), blz. 220.

Daar de kaarten van *duit*, *lui* en *spuiten* slechts in weinige ondergeschikte details afwijken, meen ik, dat we veilig de conclusie kunnen trekken, dat de *ui*² van alle vier woorden in de noordelijke Nederlanden ten allen tijde een tweeklank is geweest en - behoudens secundaire afwijkingen, vooral in de Hollandsche steden - tot op den huidigen dag is gebleven.

Het is duidelijk, dat we dus in de klankwaarde der *ui*² over 't algemeen een prachtigen maatstaf bezitten om de *ui*¹ bij benadering te meten. Immers overal daar waar *ui*¹ en *ui*² over één kam worden geschoren en, meer in 't bijzonder, overal daar waar *ui*¹ en *ui*² in het rijm door elkaar worden gebruikt, kan men a priori vermoeden, dat de *ui*¹ een diphthongische en open uitspraak heeft gehad (tenzij - wat echter m.i. alleen voor den nieuwsten tijd geldt - de samengevallen *ui*¹ en *ui*² een secundair monophthongisch karakter hebben gekregen).

De eerste taalonderzoeker, die ons iets omtrent de uitspraak der *ui* (*uy*) mededeelt is Erasmus¹⁾. We lezen omtrent dezen klank²⁾:

‘Quum dicis, *domum* aut *murem* [in marg.: *huys*, *muys*], audis i post u in eadem syllaba. Aut quum Gallus sonat famam aut fructum [in marg.: *bruit*, *fruiſ*].’

Erasmus vat dus de *uy* van *huys* als een tweeklank op. We zouden deze mededeeling zonder meer als juist moeten aanvaarden, maar worden toch door de toevoeging, dat de klank met die van fr. *bruit* op een lijn te stellen is, aan het twijfelen gebracht. Die twijfel slaat om in ongeloof, wanneer we even te voren lezen, dat in de Fransche woorden: *mieux*, *peu*, *dedaigneux*, *dangereux*³⁾ en de Hollandsche woorden *leugen* *peulinck*, *deur*, *Jeud* de *eu* ook als tweeklank wordt bescouwd en dat de *oe* ook al uit twee klanken bestaat⁴⁾. En wanneer ten slotte wordt verzekerd: ‘In nonnullis audias tres vocales, ut quum Galli dicunt formosum patrem, in formoso audis e, a, & u, quum dic-

- 1) Voor het opsporen der volgende bronnen en citaten heb ik behalve aan het art. van Te Winkel veel te danken aan het degelijke proefschrift van K. Kooiman, *Twespraack vande Nederduitsche Letterkunst*. Diss. Leiden 1913. Aan den Heer Kooiman mijn hartelijken dank voor het tijdelijk beschikbaarstellen van zijn eigen handexemplaar.
- 2) Clericus' uitgave, Bd. I, kol. 939.
- 3) Dat Erasmus de zaak hier uitsluitend orthographisch en niet phonetisch beschouwt blijkt uit Ch. Thurot. *De la prononciation française depuis le commencement du XVIe siècle*, I, blz. 445 v.
- 4) Ik kan hier niet nalaten te citeeren op welke gemakkelijke wijze in het jaar 1711 een zekere M.S. in een verdediging van de spelling van Klaas Najer (Leidsche Un. Bibl. 1168 G 32) de dubbele kwaliteit van de *oe* bestrijdt: ‘Waarom het zeggen, dat het geluyt van een (o) en het geluyd van een (e) tussen beyde genomen, maakt het geluyd van de Twee-Klank (oe) so veel is, als of men seyde, een Olifant, en een Wolf, tussen beyde genomen, dat maakt een Verken.’

tio sit monosyllaba', dan krijgt ons vertrouwen in het phonetisch gehoor van Erasmus den laatsten knak¹⁾. Het is duidelijk dat voor E. de geschreven *l e t t e r s* den doorslag geven. Toch is het constateeren van deze noodlottige verwarring van letters en klanken bij E. voor ons niet van belang ontbloom, immers wij leeren daaruit hoe voorzichtig wij pas moeten zijn met dat wat de dii minores dier dagen ons omtrent het wezen der *ui* mededeelen. Een toevallige mededeeling kan ons soms meer houvast geven, dan opzettelijke definities en omschrijvingen. Zoo vinden we bij E. 'Item Batavice *puteum* [*puʃ*], audis u simplex: dic extra [*buut*²⁾], audis geminum, nisi mavis hic esse peculiarem diphthongum' (t.a.p. kol. 946-47). Merkwaardig is het, dat E. onder alle Hollandsche woorden met oorspronkelijk lange *û* juist het reeds in het mnl. zeldzame *buut* uitzoekt, er waren toch andere zeer gebruikelijke voor 't grijpen, zoo ook b.v. het toch wel gelijk klinkende *buit* (spolia); *buut* (extra) was echter in Erasmus' tijd vermoedelijk een woord dat tot het dialect of de omgangstaal behoorde en dat hij dus nooit g e s c h r e v e n had gezien. De toevoeging dat men *buut* ook diphthongisch kan hooren, wil vermoedelijk niets anders zeggen, dan dat men het ook met *uy* kan s c h r i j v e n .

Dat inderdaad nog lang na Erasmus' tijd te Rotterdam *uu* werd gesproken, blijkt ten duidelijkste uit de '*Neerduitse Spelkonst* van J.G. van Helderer (verschenen in 1683). In de eerste plaats schrijf ik - in verband met het parallelisme tusschen *î* en *û*-diphthongeering - het volgende, niet bij Te Winkel gebruikte, citaat over: "Dobbelt y of y ypsilon wort van de Brabanders, Amsterdammers en enige anderen als ei gelezen en van de Zewen, Vriezen, Over-IJselsen, Rotterdammers³⁾ en enige anderen als ie; gelijk in deze volgende: ijdel, ijs, ijzer...." (blz. 3). Dan verwondert het ons niet, omtrent de *ui* het volgende te vinden: "De ui wort in Brabant, te Amsterdam en in enige ander plaatsen gelijk een Tweklank gelezen als: *bruit*, *bruin*, *buiten*, *duizent*, *duister*, *duits*, *duive*[!?], *guit*, *kuis*, *kruit*, *kruiden*, *kruis*, *kruisen*, *luis*, *Muis*, *Muizen*, *vuist*, *uit*, *schuit*, *sluis*. Merkt, dit voorschreven geluit van de ui, maken de Zewen, Vriezen, Overyselsen, Rotterdammers³⁾ en meer anderen met de eui; en zy lezen de ui, gelijk een lange u, of uu, of ue." (blz. 6 v.) Deze laatste, aanvankelijk eenigszins duister schijnende mededeeling wil klaarblijkelijk het volgende zeggen: de Zeeuwen enz. kennen ook wel een klank, die lijkt

1) Volgens Thurot blz. 435 was de uitspraak als volgt: 'Dans la seconde moitié du XVIe siècle, *au* était devenu *o* ou le son mixte qui a été défini ci-dessus, et l'*e* se prononçait toujours, mais si faiblement, qu'on avait de la peine à discerner s'il était fermé ou féminin, et qu'il paraissait même presque imperceptible.'

2) Overeenkomende met mnl. *bute* (buiten), zie Verdam s.v.

3) Ik spatieer.

3) Ik spatieer.

op onze [Amsterdamsche] tweeklank *ui* [nl. in de woorden met *ui*¹], maar in de bovengenoemde woorden [waaronder dan ook geen enkel met *ui*² wordt aangetroffen] spreken zij *uu*.

Ten overvloede¹⁾ raadplege men voor de Rotterdamsche uitspraak van *ui*¹ en *ui*² de *Nederduytsche Spraakkonst* van Wm. Séwel²⁾, waar op blz. 45 de *uy*-schrijfwijze verdedigd wordt, “t en waare men de Róttendamsche uytspraak van *Bruud*, *suuker*, voor ‘t beste Hóllandsch hield”, waaraan dan de mededeeling toegevoegd wordt: “maar wie spreekt het Tussenwerpsel *Hui* even eens uyt als *Heu*? welke klank *uy* de Zeeuwen en ook veele Róttendammers uytdrukken door *eui*, als *Peuin*, *speui*, *speuit*” [alle drie met *ui*², zooals men ziet].

We moeten aannemen, dat de *uu*-uitspraak te Rotterdam zich nog tot diep in de 18de eeuw gehandhaafd heeft; in de 4de druk van Séwel's *Nederduytsche Spraakkonst* van 1756 wordt er nog met dezelfde woorden gewag van gemaakt.

Verder gaande in onze reconstructie van de dialectgeographische afbakening der *uu*- tegenover de *ui*-uitspraak vinden we thans het eerste houvast voor D e l f t en wel in de *Nederduytsche Orthographie* (Antwerpen 1581) van den Delftenaar Pontus de Heuiter³⁾. Daar lezen we op blz. 73:

“angezien dopreht oude gebruik van eu den Brabander klaer en opentlic uitdruct / in alle woorden daer den Flamijnc en Hollander (die ic volge) gebruiken ui ende die zom die lainge vocale uu den Hoochduits zeer gemeen / te weten: heus / huis / huus: leus / luis / luus: keus kuis / kuus: eut / uit / uut: eul / uil / uul: beul / buil / buul: beuc / buic / buuc: keul / kuil / kuul: geul / guil / guul: veul / vuil / vuul: eu / u / uu [?] / [geen enkel voorbeeld met *ui*²], welke Brabantse woorden die zom niet met eu maar met die Triphthonge eui schinen geschreven willen zijn.” Deze - wel-is-waar uiterst gebrekkige - formuleering kan toch niet anders geïnterpreteerd worden, dan dat “den Hollander (dien de H. volgde)” deze serie woorden met *uu* uitsprak. Die conclusie wordt trouwens boven allen twijfel verheven door de ondubbelzinnige mededeeling van een ander Delftsch grammaticus en wel in het *Bericht van een nieuwe konst, genaemt De Spreeckonst*, ontdekt ende be-

- 1) Lambert ten Kate zegt in 1723 in zijn *A enleiding*, I, blz. 120 wel dat de Maaslanders onderscheid maken tusschen *ui*¹ en *ui*²: ‘De Maaslander maekt óók nóg onderschéid tússen eúy en úy, dóg door gééne agtbare Schrijvers vind ik zúlk gebrúik óf gewéttigt, óf, als tót des Gemééne-Lands Taale behóórende, érként’, maar hij constateert niet uitdrukkelijk, dat de klank als *uu* wordt uitgesproken, ofschoon wij wel daartoe mogen concluderen, daar hij (blz. 116) vermeldt dat de *y* in *lyden* in de Rotterdamsche uitspraak ‘bij na eeven ééns lúid als de ie.’
- 2) Door mij is geraadpleegd de 2de druk van 1712.
- 3) Vgl. C.G.N. de Vooys, *Pontus de Heuiter, een taal- en spellinghervormer uit de zestiende eeuw* (*Nieuwe Taalgids*, 11 (1917), blz. 1-18).

schreeven door Petrus Montanus van Delft (Delft 1635). “Montanus doet zijn naam eer aan, want hij steekt als een berg hoog boven zijn omgeving uit” zegt L.P.H. Eykman in zijn waardeerend opstel over M. in de *N. Taalgids*, XVII (1923), blz. 231, en wie het boekje in de hand neemt, zal dat ten volle beamen. We zijn A. Verschuur¹⁾ dan ook grooten dank verschuldigd, dat hij een aparte studie aan Montanus' boek heeft willen wijden. Ik was bij het verschijnen van V.'s verhandeling juist met de bestudeering van de *Spreeckonst* bezig en zou nog eens met klem op het groote belang eener verwerking van het overvloedige en nauwkeurige materiaal van Montanus gewezen hebben, doch zie, de wensch was reeds tijdens het neerschrijven vervuld. Ik wil dus thans nog de hoop uitspreken, dat Verschuur ons binnen niet telangen tijd een door hem bezorgde herdruk der *Spreeckonst* zelve zal schenken.

Montanus nu beschrijft de phonetische waarde der *ui* op blz. 68 als volgt:

“En eerst dattet geluit van *ûi* [in *uit, ruit, huis, muil*] uit geen schilvormige Letteren, en met eenen niet uit *u* en *i* saemen, en bestae: bewijs ic,

1. uit datmen zulx zonder beweeging des Monts, en derhalven met eene vorm, uitspreken kan.
2. uit de eenpaerichheit, die in dat geluit gehoord wort.
3. uit de saementrecking der Lippen, ooc in 't einde van diens uitspraec plaects hebbende. 'Twelck niet en zoude geschieden, zoo de *i* een platte Letter zijnde, de leste waer.”

Hieruit blijkt m.i. zonneklaar, dat de Delftsche *ui* een monophthong was en wel van het *uu*-achtige genre. Wil men haar, als Verschuur (t.a.p. blz. 120), een gerekte voorpalatale naar *eu* zweemende *u* als in *put* noemen, dan is het mij ook wel. Tusschen een geprononceerde gesloten en geronde *uu* aan den eenen kant en een eenigszins open *eu* anderzijds, zijn diverse variëteiten denkbaar, die men - al naar de klanken, waarmede men is groot gebracht - eenigszins verschillend zal benoemen. De Delftsche *uu*- en *oe*-klanken (zie blz. 102) zullen wellicht tot die befaamde tusschenklanken behoord hebben, die vroeger ook onder beschaafden veel meer verbreid waren, maar thans op ons een sterk dialectischen indruk maken (ik heb op het bestaan dezer tusschenklanken over groote uitgestrektheden gewezen in *N. Taalgids*, XV (1921), blz. 40).

De monophthongische uitspraak voor Delft staat dus vast. Maar is ze niet tevens voor *L e i d e n* met zekerheid aan te nemen? Immers Montanus heeft te Leiden gestudeerd²⁾ en zou met zijn uit-

1) A. Verschuur, *Een Nederlandsche Uitspraakleer der 17e eeuw. De spreeckonst van Petrus Montanus van Delft* (1635). Amsterdam 1924.

2) Verschuur, t.a.p. blz. 4.

stekend phonetisch oor een verschil in klank gehoord moeten hebben en zeer zeker zou hij daarvan gewag gemaakt hebben, als het monophthongisch karakter der *ui* ook maar eenigszins dubieus geweest was. Dat hij ook niet een speciaal Delftsche eigenaardigheid aan anderen wil opdringen, blijkt uit zijn opvatting op blz. 5: “Voorts mach, en moet men int verhandelen van de Gemene Spreeckonst enige bijzondere uitspraec, met naemen de volmaectste onder die, wel aenwijzen; of iet uit dezelve, tot een regel en voorbeelt, van alle andere int gemeen”, welke anti-provincialistische opvatting ook gestaafd wordt door het feit, dat hij zijn oorspronkelijke uitspraak der *oe* bewust heeft veranderd (zie blz. 102 noot 2).

Een bevestiging omtrent Leiden vinden we trouwens in de *Nederduytsche Grammatica ofte Spraec-konst*, in 1626 gepubliceerd door den Leidenaar Christiaan van Heule. Men vgl. blz. 5: “De *uy* hoort men in *Huys, Muys, Luyt*, welke woorden men beter aldus zoude mogen schrijven / *Huus, Muus, luuden*, maer het is een kleyn gebrek / ende de veranderinge zoude zeer groot zijn” [in de 2de druk van 1633 (blz. 10): “.... maer de veranderinge zoude swaerder schijnen / dan de grootheid des gebrecx”]. Van Heule maakt ook uitdrukkelijk onderscheid tusschen *ui*¹ en *ui*²: “De *euy* hoortmen in *leuyheyte, steuyten* [blijkbaar dus met *ui*²], *Fleuyten*, ook in de Brabantsche uytpraek van *uyl, Vuyl, Luyden*, welke woorden wy *Euyt, Veuyt, Leuyden*, zouden schrijven” (blz. 5).

In de tweede helft der 17de eeuw is in Leiden wellicht de diphthongering begonnen, dat moet men althans opmaken uit het boekje van W.A. Winschooten, *Letterkonst* (Leiden 1683). W. was een Amsterdammer van geboorte, doch werd in 1659 als phil. stud. te Leiden ingeschreven, en later in 1668 als praeceptor der Lat. school aldaar¹. Op blz. 23 critiqueert W. de schrijfwijze *wt* voor *uut* met de toevoeging, dat immers *wt* “door misbruik geschreeven werd voor *uut*, gelijk voormaals gesproken is, zie het 4. Hoofdstuk.” In dat hoofdstuk 4 vinden we dan (blz. 33) wat vermoedelijk onder dat “voormaals” moet worden verstaan: “gelijk de oude, en die nog met haar spreken en schrijven², gesegt en geschreeven hebben, *buuten, sluuten*, ens.” Deze uitlating, gezien in het licht van de voorafgaande Delftsche en Leidsche citaten, wil dunkt me niets anders zeggen, dan dat de *uu*-uitspraak nog wel voorkwam, maar als ouderwetsch gevoeld werd, d.w.z. bezig was te verdwijnen.

We sloegen tot nog toe Den Haag over. Maar zou deze stad, in het gezicht waar van Montanus zoo lang had gewoond, niet dezelfde mono-

1) Stoett in *N. Taalgids*, XIII (1919), blz. 97.

2) Spatieering van mij.

phthongische uitspraak hebben gehad? Deze conclusie ex silentio kan wellicht nog door de volgende redeneering gestaafd worden:

De Haagsche dichter Westerbaen had in 1624 een gedicht gepubliceerd: *'t Noodsakelyck Mal'*¹⁾, waardoor zich de schutterij te Delft in haar eer gekrenkt gevoelde. De Delftenaren reageerden hunnerzijds met een gedicht om den "onbeschaemden Satyr ofte berisper de huylt een weynigh te schrobben, ende zijne hoornen wat in te kloppen." Westerbaen blijft het wederantwoord niet schuldig en scheldt er in zijn gedicht *O Pulcra capita si cerebrum haberent ofte Leege Tonnen rasen meest*²⁾ duchtig op los.

Daarbij bespot hij kennelijk ook de taal der Delftenaren, hun participia met -e (*ehouwen, eschut, equeeten, eseyt*), hun nasalen in *branghd langhd, ponghd*, hun gebruik van *hey*t voor *heeft*, van *ien* en *gien* voor *een* en *geen*, hun *oo* voor *oe* in *soocken, hoocken, doocken, pongde-koock*²⁾.

Van eenige tegenstelling in uitspraak der *ui* tusschen Delft en Den Haag geen spoor. Ik maak daaruit op, dat die klank dus in beide steden gelijk, d.w.z. monophthongisch, is uitgesproken. Zoover ik zie, kent Westerbaen dan ook nog het onderscheid tusschen *ui*¹ en *ui*²; de *ui*¹ wordt geregeld door hem met *uy* weergegeven, de *ui*² daarentegen door *euy*, vgl. *meuyten / steuyten* (*Ged.* I, blz. 16). Rijmen als *kijcken / Grycken* (blz. 32), *wijs / valijs* (blz. 41), enz. wijzen trouwens op het monophthongisch karakter van de *y*³⁾, wat m.i. ook een vrij stellige conclusie ten opzichte van het monophthongisch karakter der *ui*¹ wettigt.

Zoo zou dus in Montanus' tijd geheel Zuid-Holland één homogeen monophthong-gebied gevormd hebben. Tenzij een later onderzoek toch nog een diphthongeerende stad aan het licht mocht brengen! Maar ik vraag mij af, waar een zoodanige enclave dan wel gezocht zou moeten worden. Het eerst zou men dit nog voor Dordrecht kunnen vermoeden. In de Gilderekeningen van Dordrecht⁴⁾ voor het jaar 1565 vond ik echter vormen als *scrieven* (= schrijven, blz. 104), *criegen* (= krijgen, blz. 110), *bliekt* (= blijkt, blz. 110), die nog op monophthongische uitspraak der *i* wijzen, zoodat het vermoeden van monophthongische uitspraak der *ui* voor dezen tijd nog gewettigd is.

1) *Gedichten*, I, 's-Gravenhage 1672, blz. 23.

2) Dat de *oe* in Delft - althans voor bepaalde consonanten - werkelijk open werd uitgesproken, wordt ook bevestigd door het feit dat Montanus zich den meer gesloten klank heeft moeten aanwennen (*Spreeckonst*, blz. 59). Wanneer M. dan ook zegt, dat de Delftenaars 'daer oover bij andere begett worden, maar heel zonder gront', dan zal dat 'heel zonder gront' toch wel cum grano salis moeten worden opgevat. In Rotterdam heerschte trouwens dezelfde uitspraak (zie Schönfeld, *Gramm*², blz. 203).

3) Zie ook Te Winkel, *Tschr.* XX (1901), blz. 100.

4) J.C. Overvoorde, *Rekeningen van de Gilden van Dordrecht (1438-1600)* (= *Werken Hist. Gen.* Derde S., No. 6).

Voor het noordelijk gedeelte van Noord-Holland valt uit Valcooch's *Regel der Duytsche Schoolmeesters*¹⁾ te concludeeren, dat daar op 't einde der 16de eeuw nog niet gediphthongeerde werd. Men vergelijke rijmen als *costuymen / versuymen*²⁾, *buyten / statuyten*³⁾, *geluyt / Ut* (de muzieknoot)⁴⁾, *statuyten / wten*⁵⁾ [opvallend echter *luyten / fluyten*⁶⁾]. Al is V. nu niet zoo bijzonder keurig op zijn rijmen, toch geloof ik, dat men bezwaarlijk aan de conclusie van monophthongische uitspraak kan ontkomen. Ik teekende o.a. nog de volgende *î*-rijmen⁷⁾ uit den *Regel* op: *belyven* (= believen) / *kyven*, *bryven* (= brieven) / *blijven*, *gelijck / dick*, *blijven / dyven* (= dieven), *wijzen / kiezen*, *vlytich / verdrietich*, *stricken / wtwicken* (= uitwijken), *beschrijft / ghebrjift*. Bovendien verwijs ik naar de conclusie, die Muller uit Huygens werken trekt: 'Huygens' spelling, in zijn Trijntje Cornelisdr., met "euij" van alle woorden met "ui"¹⁾ (nnl. ook aldus, met "ui", gespeld), wanneer ze door de Antwerpenaars gesproken worden (*dreuijf*, *euijl*, *euijt*, *heuijt*, *leuijsemert*, *reuyterlaijck* enz.), terwijl hij ze, door de Zaankanters gesproken, met "ui" of "uy" spelt; hetgeen dus wil zeggen dat de Brabanders reeds wèl, de Noordhollanders nog niet de mnl. *ü* tot *öü* (of *öi*) gediphthongeerde hadden.⁸⁾

Voor het overige Noord-Holland hebben we niet zoo heel veel positieve gegevens. We bezitten de *Nederduytsche Spellinge, bij een gebracht duer liefhebbers der zelve*, in 1612 bij Vincent Kasteleyn te Haarlem gedrukt. Omtrent de uitspraak der *uy* vinden we daar medegedeeld: 'De *uy* kommende achter *q* doet den klank van *u* in *y* veranderen / langer dan in *ui*, als: quynken, quyt, etc. Maer zoo daer geen *q* voor en staet / zoo hoord men slechts de *u* in *y* [*uy*?] klynken / alzo *uyt*, *vuyle*, *luyheyds*, *spruyten*, ende dergelijke meer wel te merken is.'

- 1) Gelukkig dat P.A. de Planque in zijn Utrechtsche diss. *Valcooch's Regel der Duytsche Schoolmeesters* (Noordhoff, Groningen 1926) ons van de ergerlijk slordige uitgave van Schotel verlost heeft. Aan Dr. de Planque, die mij nog juist vóór het ter perse gaan van mijn boek een exemplaar ter beschikking stelde, mijn hartelijken dank.
- 2) *Regel der D.S.* vs. 353/4.
- 3) T.a.p. vs. 1516/7.
- 4) T.a.p. vs. 1804/5.
- 5) 'Schrijfvoorbeelden' (volgende op den *Regel*) vs. 2954/5.
- 6) 'Schrijfvoorbeelden' vs. 3171/2. Van deze 'schrijfvoorbeelden' maakte de Heer de Planque geen gebruik voor zijn opmerkingen over Valcooch's taal, 'overtuigd als we zijn, dat Valcooch ter verzameling hiervan veel ontleende aan schrijvers buiten zijn gewest.' Bij een nader doorzien van den tekst van de 'schrijfvoorbeelden' zal men De P's oordeel moeten billijken. Als het in 't rijm te pas komt, maakt V. gebruik van vormen, die stellig in andere gewesten thuis zijn, zelfs geconstrueerde en Duitsche vormen worden niet door hem versmaad. Vgl. vs. 1061/2 *schilt / wilt* (= hij wil), vs. 1073/4 *licht / nicht* (= niet), vs. 1216/7 *list/ist* (= hij is), vs. 2686/7 *nicht* (= niet) *licht*.
- 7) Ook reeds genoemd door Te Winkel, *Tschr.* XX (1901), blz. 104.
- 8) *Tschr.* XL (1921), blz. 147.

Duidelijk is deze mededeeling allerm minst. Zeer vreemd is het, dat ui^1 en u^2 (*luyheid*) over een kam geschoren worden, wat op diphthongische uitspraak zou wijzen. Maar zeer waarschijnlijk kunnen wij aan dit citaat geen waarde toekennen, daar Te Winkel met zijn vermoeden¹⁾, dat het boekje in hoofdzaak door den - uit Meenen afkomstigen - Franschen schoolmeester Jacob van der Schuere is samengesteld, wel gelijk zal hebben. De Vooys heeft er ook reeds op gewezen²⁾, dat bij de $y = \hat{i}$ merkwaardigerwijze niet van diphthongeering gerept wordt, en dat het heele geschrift niet in alle opzichten vertrouwen verdient 'temeer omdat de schrijvers van dit boekje de suggestie van de letter zeer sterk ondergaan.'

Meer houvast hebben we aan het *Taelbericht* van den Haarlemschen predikant Ampzing³⁾. Men vgl. blz. 48: 'Ik hadde my wel vast voorgenomen alhier recht door te gaen / en met dese letteren in het spellen also niet te spelen / en beyde so onse enkele i, als de y, heure behoorlijke kracht te doen hebben.... en de y eene dubbele i te doen gelden / schrijvende gi / hi / wi / bi / twifelen / ider / idelheid / arbeid / syn / myn / dyn / schyn / pyn....' maar, zoo laat hij er blz. 49 op volgen:

'En roeyt niet tegen stroom, en vloed:
'T is yd'le moeyte wat gy doet.'

en 'So laet ik dan hier den klood lopen / niet willende eene bysondere Spellinge op mijne eyge hand hebben.'

Ook de volgende mededeeling op blz. 50 laat aan duidelijkheid niets te wenschen over: 'Maer sal nu dat fatzoen (ij) de dubbele i verstrecken / wat reden iszer waerom de selve met dese hangende staerte word besloten? men konde haer immers veel liever dese staerte af-houwen / en so dan dit maekzel (ii) voor de dubbele i gebruyken. Doch het schijnt dat sulx nu al te laet is / en dat het nu al over lang over-al de plaetse beset en ingenomen heeft / door de Druckers en Letter-gieters (acht ik) in het besit gekomen.'

Jammer dat Ampzing ons omtrent de *uy* niets mededeelt. Maar de monophthongische uitspraak der *y* lijkt mij vast te staan en dus zal dat voor de *uy* ook wel het geval zijn.

B. Vroegste aanwijzingen van diphthongeering te Amsterdam

Omtrent de uitspraak te Amsterdam bezitten we vrij veel gegevens. Voegen we bij Ten Kate's mededeeling van 1723 (zie boven blz. 99) en

1) Vgl. *Tschr.* XX (1901), blz. 104.

2) *N. Taalgids*, XI (1917), blz. 212.

3) Samuelis Ampzingii *Taelbericht der Nederlandsche Spellingé*. Door Christiaan Vander Heulen oversien en verbeterd, Wormerveer 1649.

Séwel's ondubbelzinnige opgave van 1756 (blz. 99) nog de mededeeling uit het jaar 1683 van Van Helderer (blz. 98), dan blijkt daar uit dat Amsterdam in afwijking van alle andere steden, waarvan ons materiaal is overgeleverd, in de tweede helft der 17de eeuw reeds diphthongische uitspraak kende. We kunnen nog wat verder gaan en zeggen, dat het diphthongeeringsproces te Amsterdam blijkbaar reeds in het begin der 17de eeuw gaande was. Immers bij Breero zijn de *ui*¹ en *ui*² samengevallen, blijkens de volgende rijmen, opgeteekend uit *Werken I* (uitg. ten Brink, enz.):

besluyt / stuyt blz. 37, *bruyst / geharpuyt* 149, *buyen / kruyen* 160, *kruyt / duy* 185, *schuyte-boeve / duyte troeven* 215, *luy (= lieden) / huy (= wei)* 241, *schuyt / duy* 242, *ghebruyck van / huyck van* 252, *luy / huy* 284, *muyters / Ruyters* 321, *gecks-kuyf / speckstruyf* 373; vgl. verder nog *kuyeren / luyeren (= Windeln)* 147 met *keuyeren / leuyeren (= faulenzen)* 221.

In overeenstemming daarmee is de uitlating, die we vinden in de *Grammatica ofte Leez-leerlingssteunsel* van den Engelschman R. Dafforne (Amsterdam 1627), blz. 55: 'Christiaen van Heule [dien D. voor 't overige hoogelijk waardeert en waarop hij zich gaarne beroept, zie o.a. blz. 7] in zijne spraekkonst Folio 5 wist aan / datmen *Huus/Muus / Luuden* ook met *uu* behoorden te spreken end' schryven: maer dat zoude d'eyghen Taal der Gheldersche te zeer ghevolgt zijn.' Nu schrijft Dafforne elders wel *Muyzyck* [blz. 62, trouwens in een citaat uit de *Twe-spraak*, die echter zelf (blz. 62) *Muzyck* heeft] en *Virtuyten* (blz. 74) - wat nu niet bepaald op een groote vastheid in de onderscheiding van *uy* (diphth.) en *uu/u* (monophth.) wijst - maar de combinatie van de bovenstaande uitlating met de rijmen van Breero moet tot de conclusie leiden, dat er in de Amsterdamsche kringen, waarin Breero en Dafforne verkeerden, kort na 1600 reeds werd gediphthongeed.

We zullen het toch wellicht wat voorzigtiger moeten uitdrukken: in deze kringen werd het niet als buitenissig, wellicht in zekeren zin zelfs als aanbevelenswaardig beschouwd, om te diphthongeren¹⁾ (wat

- 1) Dafforne is door het feit, dat hij buitenlander was, in zijn naiveteit wellicht nog de beste getuige voor den eigenaardigen overgangstoestand die er in het begin der 17de eeuw op taalgebied te Amsterdam heerschte. Immers de klank van *beziden, ontgliden, beliden, zinen, minen, zwighen, mi, vri, bli, ghi, zi, wide, zide, mide, stride* is voor hem nog ongediphthongeed (blz. 76, vgl. ook Kooiman, blz. 126). Dat is bepaald in tegenspraak met zijn opmerkingen omtrent de *uy*. Van de *î* zoowel als van de *û* moet D. de monophthongische en de gediphthongeerde klank, wellicht even vaak, gehoord hebben. Waarom nu de *uu* wèl, de *i* nièt als 'Gheldersch' beschouwd? Wellicht omdat de eerste klank nièt, de tweede wèl in het Engelsch voorkomt? De 'Ohrenfälligkeit' is natuurlijk voor een buitenlander anders dan voor een autochtoon. Wanneer Dafforne den meesten aanstoot genomen heeft aan de *uu*, dan behoeft dat bij de volbloed-Amsterdammers daarom nog niet het geval geweest te zijn. De veronderstelling dat de diphthongering der *uu* in de omgangstaal te Amsterdam eerder haar beslag zou hebben gekregen, dan die van de *î*, lijkt me voorloopig niet waarschijnlijk, vanwege het parallelisme dat overal elders bij de ontwikkeling dezer klanken valt waar te nemen. Bij deze beschouwingen is in 't midden gelaten of de *i*'s van de door Dafforne genoemde woorden in uitspraak wel over een kam te scheren zijn (zie blz. 109 noot), voor zoo fijne verschillen zullen we bij D. niet moeten wezen.

nog niet inhoudt, dat de monophthongen er onbekend waren). Niemand minder dan Vondel zelf geeft blijk, dat er alle reden tot deze voorzichtigheid is.

Bij een eerste doorbladeren van Vondels werken uit de oudere periode¹⁾ krijgt men den indruk, dat de *ui*¹ reeds volledig gediphthongeerd is, immers er zijn talrijke *ui*¹ / *ui*²-rijmen aan te wijzen:

buyen / luyen, buyen / Zuyen, Muyen / buyen, kruitjes / buitjes, schuytjen / fluytjen, geluyt / boerefluyt, fluyten / luyten, buyten / orgelfluyten / ontsluyten / luyten, gebluyster / luyster. Toch schijnt de conclusie, dat Vondel geregeld diphthongeerde te radicaal, de rijmen *Statuyten / uytsluyten*²⁾ en *verhuysen / Siracuysen*³⁾ maken ons voorzichtig.

Bij gebrek aan overvloedig materiaal nemen wij weer onze toevlucht tot de *î*-voorbeelden en willen onderzoeken hoe het daarmede gesteld is. Een bewijs voor diphthongering kan men putten uit de rijmen: *mijntjes / kleyntjes / fjntjes*⁴⁾, *levereyen / vermeyen*⁵⁾, vgl. *Rey / Leverey*⁶⁾. Heel wat veelvuldiger daarentegen zijn de voorbeelden om te illustreeren, dat Vondel in deze jaren nog niet diphthongeerde. Het meest overtuigend is wel *vliet* (= vlijt) / *liet*⁷⁾; of men aan *honichbye / die*⁸⁾ dezelfde bewijskracht wil toekennen, hangt er van af, hoe men de etymologische herkomst van *bye* beoordeelt. Daarnaast zijn talrijke rijmen, die in de richting eener monophthongische uitspraak wijzen. Ik noem allereerst rijmen met vreemde woorden:

Afriken / Rijcken, Rijcken / Afrijcken, Abramyten / kryten, Atryden / verblyden, pijn / Bramijn, stijl / Brezjl, Dionijs / prijs, Chrysolijt / altijd, Cyther / Myter, ghesmijd / habijt, rijmen / God Hymen, Jupijn / zijn, Jupijn / schijn, Koopman of Komijns / prijs, algelijck / muzijck,

1) Ik citeer volgens de uitgave Unger uit de deeltjes 1605-'16, 1617, 1618-'20 en 1621-'25.

2) 1605-'16, blz. 294; men vgl. de uitspraak van *statuut* bij Attevelt, beneden blz. 116.

3) 1621-'25, *Palamedes*, blz. 258.

4) 1618-'20, *Heerl. v. Sal.* blz. 37.

5) 1605-'16, blz. 17.

6) 1618-'20, *Hierus.* blz. 79.

7) 1605-'16, blz. 91.

8) 1621-'25, *Palamedes*, blz. 172.

ghy / *Monarchy*, *Monarchy* / *muytery*, *Palestynen* / *robynen*, *bly* / *Prophety*, *belyen* / *prophecyen*, *Phrygen* / *betygen*, *schynen* / *Serpentynen*, *vry* / *tapissery*, *syn* / *Tarquijn*, *vrijen* / *tyrannijen*, *verwytel* / *tijtel*.

Men kan bezwaarlijk aannemen¹⁾, dat woorden als *Afriken*, *Brezijl*, *Cyther*, *Hymen*, *Palestynen* (= Palestina) door Vondel gediphthongeed zijn uitgesproken (men vgl. ook 1605-'16, blz. 88: *ontvliede* / *Piramyde* en blz. 89: *limiten* / *Sciten*).

Ook rijmen als *binnen* / *Cherubinnen*²⁾, *zinnen* / *Cherubinnen*³⁾ maken waarschijnlijk dat *Cherubynen* / *gordynen*, *Seraphynen* / *schynen*, enz. monophthongisch gelezen moeten worden.

Van soortgelijke bewijskracht is het rijm *wyck* (= ik wijk) / *yck* (= ik)⁴⁾. Minder overtuigend (vanwege de mnl. dubbele vormen *piec* en *pîke*) zijn *pijcken* / *lijcken*, *Swedenrijck* / *pyck*, terwijl de rijmen *gerijven* / *kijven*, *ongerijf* / *blijf*, *gerijf* / *lijf*, *gerief* / *lief*, *lieflijck* / *gerieflijck* ook op tweeërlei uitspraak van *gerief* / *gerijf* kunnen wijzen.

Tenslotte wil ik nog vermelden dat het zwak-beklemtoonde *-lijck* vaak rijmt op een overeenkomstige lettergreep met hoofdtoon:

eyndelijcken / *Konincrijken*, *gezamentlyck* / *Keyzerrijck*, *Goddelijcker* / *kycker*, *huwelijcken* / *strijcken*, *kycken* / *houwelijcken*, *Rijcken* / *houwelijcken*, *ghelijck* / *onsterffelijck*, *salighlijcken* / *rijcken*, *rijcker* / *statelijcker*. M.i. is niet zonder meer aan te nemen, dat het suffix *-lijk* ten onzent ooit gediphthongeed uitgesproken is⁵⁾. Als moderne voorbeelden voor het niet-diphthongeren van *î* in den *b i j t o o n* noem ik: *bi* [ons] (= bij) in den mond van minder-beschaafden en wellicht ook *bizonder*, *ie* (= hij) in *doet-ie*, verder *selderie*. Een soortgelijk voorbeeld is *scharensliiep*. (Algemeen Nederlandsche woorden met ongediphthongeerde *î* in den *h o o f d t o o n* (als *kiem*, *iep*, enz.) worden op gesomd bij Schönfeld, *Historiese Gramm.* 2de dr. § 52, opm. 2; nauwelijks

1) Dat wordt echter wel gedaan door H.W.E. Moller in *Tschr.* XXVII (1908), blz. 132, die de zaak juist omkeert en uit het rijmen van *Scyth* op *lyd* afleidt, dat het eerste woord gediphthongeed was. 'Als Vondel dus schrijft *tytel*, *Tyber*, zal hij hoogstwaarschijnlijk niet *tietel* en *Tiber*, maar *tijtel* en *Tijber* bedoelen. Wel is waar schrijft hij ook *titel*, *Tiber* en daar duidt hij zonder twijfel een *ie*-klank aan, maar hij heeft naast elkaar *Agrippine* en *Agrippynsch*, *Agrippyne* (met *ij*-klank, zie in het rijm: Maeghden vs. 873, 874: *beschynne*, *Agrippyne*)'. Ik kan met dit soort van rijmbewijzen niet meegaan; ook is het mij duister waarop M.'s gevoelen dan weer berust, dat 'in volkomen vreemde namen als *Hippolytus*, *Cypris* (Venus) Vondel wel de *ie*-klank zal bedoeld hebben.'

2) 1618-'20, *Heerl. v. Sal.*, blz. 54.

3) 1618-'20, *Hierus.*, blz. 119.

4) 1618-'20, *Helden Godes*, blz. 36.

5) Al is het mij welbekend, dat vele Zuid-Nederlanders dit suffix wel met diphthong (en trouwens ook met sterker klemtoon) uitspreken.

noodig te zeggen, dat de 'dialektiese *ī* dezer woordgroep door mij als relict wordt opgevat¹⁾).

Alles bijeen genomen geloof ik, dat er meer aanwijzingen voor monophthongische uitspraak in Vondels jeugd bijeen te brengen zijn dan voor een diphthongische. Daarbij ga ik van de veronderstelling uit, dat er tusschen de diphthongeering van *î* en *û* - als overal elders - een voortdurend parallelisme heeft bestaan. Al is er een toevallig verschil in aantal bewijsplaatsen, de algemeene conclusie is m.i. gewettigd, dat de jonge Vondel wel-is-waar monophthongisch sprak, maar niettemin, indien het rijm het meebracht, ook geen bezwaar tegen de tweeklanken had, ja er op den duur zelfs de voorkeur aan heeft gegeven.

Me dunkt dat we in deze tweeslachtigheid een symptoom hebben te zien van den strijd tusschen de autochthone Noord-Nederlandsche (of liever Hollandsche) volkstaal en het aristocratische Zuid-Nederlandsch, waarin het Zuid-Nederlandsche principe ten slotte de overwinning heeft behaald. Op een dergelijke antithese tusschen zuid en noord wijzen nog talrijke andere 'dubbele' vormen bij Vondel. In meer algemeenen zin is de strijd trouwens nog tot op den huidigen dag niet uitgestreden, talrijke oude autochthone 'Hollandsche' ontwikkelingen (die voor een deel stellig van vóór 1500 dateeren) nemen in de 'omgangstaal' nog altijd een krachtige positie in, al is er in menig opzicht een afbrokkelen te constateeren.

Het scheen me voor een juist inzicht in de nieuwe klankontwikkeling noodzakelijk om van den staat van zaken bij onzen grootsten en invloedrijksten dichter uit te gaan, eer we de woorden onder de loep nemen, die Spieghele in zijn *Twe-spraack* aan de *uy* wijdt²⁾. In den dialoog tusschen Roemer en Gideon merkt G. op, dat de *uy* van *uy*, *uyl*, *buyl*, *vuyl*, *luy*, *luyen*, *kruyen*, *ruyen*, *huyden*, *uyt*, *scuyt* met de *uu* van *uur*, *schuur* 'myns achttings in gheklanck veel verschelen', waarop R. antwoordt: 'dat zou een schaep mercken.' In den ruimsten zin geïnterpreteerd zou men daaruit afleiden, dat 'de' oude *û* te Amsterdam in Spieghele's tijd reeds gediphthongeerd werd uitgesproken. Welnu, een dergelijke interpretatie is m.i. onhoudbaar en wel om de eenvoudige reden, dat de *î* nog niet gediphthongeerd was. Immers daaromtrent vinden wij op blz. XXII: 'De *i* komt wat grynzende vóórt de tong an de bovenste backtanden roerende: hóórt na mij in *yzer*, *ypen*, *yver*, *my*, *dy*: enighe zonderling in Braband treckenze

1) Vgl. omtrent soortgelijke relicten met *oe*-uitspraak blz. 119 vv.

2) *Twe-spraack vande Nederduitsche Letterkunst* uitgeg. en toegelicht door K. Kooiman, Diss. Leiden 1913, blz. XXXIV.

wat na de *e* ende klinckt benaast als *ei*.' Daaruit is toch geen andere conclusie te trekken, dan dat de Hollandsche *î* nog monophthong was¹⁾; de juistheid dezer gevolgtrekking is dan ook door de meeste²⁾ geleerden niet betwijfeld, ook eigenlijk niet door Salverda de Grave, die alleen de conclusie niet wil aanvaarden 'omdat ze door de feiten wordt weersproken.' [S. de G. is hier voornamelijk beïnvloed door zijn opvattingen omtrent de 'zich langzaam in de grote massa ontwikkelende klanken', die toonaangevend zouden zijn voor de volgende generatie - waaraan ik voorshands niet kan gelooven].

De veronderstelling nu, dat de *î* nog monophthong, de *û* daarentegen reeds diphthong was, zou in flagranten strijd zijn met alle ervaring, die wij omtrent het parallelisme in de ontwikkeling dezer klanken uit de hedendaagsche dialecten zoowel als uit het tot ons gekomen historische materiaal hebben opgedaan. Toegegeven, dat de beide klanken in *r a n d g e b i e d e n* wellicht een hoogst enkele maal in gescheiden gelederen opmarcheeren (vgl. echter blz. 46), voor een uitgesproken expansief *k e r n*-gebied als Amsterdam acht ik een uitelkaar-gaan der beide klanken ondenkbaar. Ze moeten steeds dezelfde ontwikkelingstendenties hebben gehad, ook al om het feit, dat de tegenwoordige eindpunten der ontwikkeling, de zeer open *ē* en *ǣ* der Amsterdamsche straatjeugd dezelfde opvallende verwantschap vertoonen. Zoo moet dus de vraag onder de oogen worden gezien, of we de aristocratisch-, dus eenigszins Brabantsch-georiënteerde Spieghelel wel als een onbevooroordeeld getuige voor de Amsterdamsche volkstaal mogen aanvaarden. 'Voor Holland hechte men niet te veel waarde aan de *Twe-spraack*' zegt Schönfeld in zijn *Historiese Grammatika*, 2de druk, blz. 63³⁾, S. de G. vindt juist in Spieghelel een typisch geval 'dat men zeer voorzichtig moet zijn met de getuigenissen der grammatici', en het schijnt dus wel van belang, om Spieghelel's uitlatingen critisch te beschouwen. Ze eenvoudigweg als onjuist te brandmerken gaat echter niet aan, en zoo zullen we dus moeten onderzoeken of er wellicht uit de keuze der voorbeelden een en ander valt te distilleeren.

- 1) Inplaats van 'de' *î* zouden we veiligheidshalve beter zeggen 'de' *i* van *yzer ypen, yver, my dy*.' Alle *î*'s waren vermoedelijk niet gelijk, evenmin als alle *uu*'s, (zooals hier beneden blijken zal). Daar ik ter vereenvoudiging van mijn betoog nog vaker op deze wijze moet generaliseeren (en telkens hetzelfde voorbehoud maken) is het wellicht het beste, dat de lezer onder 'de' *i* voortaan versta de klank van de met name genoemde woorden, onder 'de' *uu* de klank van *muus* enz. Men heeft dan althans eenig houvast, zonder dat a priori de voorstelling der 'Ausnahmslosigkeit' wordt opgeroepen.
- 2) Vgl. echter Schönfeld's waarschuwing beneden.
- 3) S.'s waarschuwing heeft betrekking op de woorden betreffende de *i*. Maar die zijn juist stellig en positief. Ze slaan duidelijk op het Hollandsch, daar immers 'eneghe zonderling in Brabant ze wat na de *e* trecken.' Er wordt hier dus uitdrukkelijk een verschil tusschen Brabantsch en Hollandsch signaleerd.

We zien dan, dat er onder de opgesomde woorden één met $u\dot{r}^2$ (*luy*) voorkomt, terwijl de *uy* in *luyen*, *kruyen*, *ruyen* zeer sterk voor diphthongering is gepraedestineerd (vgl. ook blz. 124); *huyden* behoort daar mede toe, immers Breero schrijft *huyen*¹⁾. Op de overige woorden kan een (beneden nog te bespreken) Veluwsche klankwet van toepassing zijn: in 't bijzonder kon in *uyl*, *buyl*, *vuy* (evenals nog tegenwoordig) heel gemakkelijk een 'Gleitlaut' worden gesproken, en wat de nog restende woorden *uyt* en *scuyt* betreft, onwillekeurig denken we daarbij aan de tegenwoordig sterk gepalataliseerde *t* der Amsterdammers, waarmede een lichte diphthongering zoo gemakkelijk gepaard kan gaan. Heeft Spieghel juist de *z* e woorden met bewustzijn gekozen, om een duidelijk waarneembare diphthongische uitspraak tegenover de zuivere *uu* vóór *r* te illustreren?

Opvallend is het, dat er juist geen enkel aequivaleent met de *i*-voorbeelden *yzer*, *ypen*, *yver*, *my*, *dy* onder wordt aangetroffen. Evenmin als deze *i*-voorbeelden een onomstootelijk bewijs zijn voor 'de' monophthongische uitspraak in alle woorden met oude *i*, evenmin valt m.i. uit deze *uy*-voorbeelden de stellige conclusie te trekken, dat 'de' oude *û* zich in Amsterdam tot *ui* ontwikkeld heeft, maar wel desnoods, dat ze in bepaalde positie een bijzondere kleur, verschillend van die van de *uu* vóór r^2) heeft aangenomen - een stand van zaken, die op zichzelf wellicht wat constructief lijkt, maar waarvoor men uit de dialecten zoo talrijke parallellen kan aanvoeren, dat ze m.i. geenszins bevreemden kan.

C. Reconstructie van den vermoedelijken stand van zaken omtrent 1600

Indien wij op grond van alle tot nog toe besproken gegevens een kaart van de uitspraak der oude *û* voor geheel Noord- en Zuid-Holland omstreeks 1600 zouden willen ontwerpen, dan zou die er aldus uitzien: een roode kleur, d.w.z. *uu*, heeft geheel Zuid-Holland en geheel Noord-Holland benoorden het IJ; de eenige witte enclave met symptomen eener beginnende *ui*-uitspraak vormt Amsterdam. Ziedaar ordelijk afgebakend en beknopt weergegeven het ontwikkelingsstadium kort na 1600.

Nu zijn ordening en systematisering twee dingen, zonder welke het

1) *Werken* I, blz. 146.

2) In de *Waarnemingen op de Hollandsche Tael* van P.C. Hooft, afgedrukt aan 't slot van Ten Kate's *Aenleiding*, I, blz. 742, vindt men de notitie: '*muur*, *zuur*, *duur*, & c, dus te spellen, want d'eerste Silbe heeft eenen andren klank in de woorden *kruiden*, *luiden*, & c.'

onmogelijk is. een eenigszins gecompliceerd wetenschappelijk betoog op te bouwen. Maar even zeker is het, dat elke systematisering zich slechts tot de hoofdlijnen kan beperken en dat er later aan de onderdeelen heel wat verbeterd zal moeten worden: 'Systeme sind Nester, sie haben keinen Wert mehr, wenn die Wahrheiten die in ihnen lagen, flügge geworden sind.'¹⁾ Welaan laat mij zelf degene zijn, die het boven opgebouwde straffe systeem gaat aantasten en aan critiek onderwerpen. Laten we ons weer voor een oogenblik vrij maken van vaste grenzen en lijnen en het Heraklitische *πάντα ῥεῖ* voor oogen houden.

Wanneer we dan allereerst de boven gereconstrueerde kaart op haar wetenschappelijke waarde gaan toetsen, dan kunnen we die wellicht het best aldus omschrijven: de kaart zou geteekend kunnen zijn door een 16de-eeuwschen leek, die in Noord- en Zuid-Holland goed thuis is; ze geeft den indruk weer, dien deze leek omtrent de uitspraak der *ui* in woorden als *muis*, enz.²⁾ heeft ontvangen.

Nu is critiek allereerst op haar plaats ten opzichte van de vage phonetische aanduiding der *uu* en *ui*. Niet zonder opzet heb ik mij zoo min mogelijk bediend van phonetisch schrift - omdat dat veelal een grootere nauwkeurigheid suggereert, dan in werkelijkheid te benaderen valt - doch mij beperkt tot vage aanduidingen als: *uu*-uitspraak, *ui*-achtige klank, diphthongische uitspraak en dgl. Zoodra men echter streeft naar phonetische exactheid, zal men gewaar worden, dat het geenszins gemakkelijk is, de verschillende mogelijke *uu*-klanken tegenover de in talrijke variaties voorkomende *ui*-klanken af te bakenen. Daar is in de allereerste plaats de diphthongische kwaliteit van de *ui*. Ik heb er op blz. 88 reeds op gewezen, dat de diphthongeering in onze algemeen beschaafde taal zeer miniem is, zóó miniem, dat de gemiddelde Hollander, indien hij een zuiver monophthongisch gesproken *ui* hoort, deze toch zonder aarzeling nog als *ui* zal qualificeeren.

Zoo hoort men in de straten van onze Hollandsche steden (ik heb opgaven voor Alkmaar, Hoorn, Haarlem, Amsterdam, Leiden, den Haag, Delft, Rotterdam, Dordrecht³⁾ en in een groot gedeelte van Noord-Brabant en Antwerpen een zuivere monophthong, die niettemin door het meerendeel mijner correspondenten in gewoon schrift met *ui*- als 'scherp', 'dof', 'hard' gekarakteriseerd - wordt weergegeven. Maar aangenomen, dat de diphthongische uitspraak der *ui* v a s t s t a a t, dan is de klankwaarde daarmee toch nog geenszins a priori vastgelegd,

1) Woorden van A. Harnack, aangehaald in *Schuchardt-Brevier*, blz. 348.

2) Men denke daarbij aan mijn waarschuwing blz. 109 noot 1 en leze blz. 112 v.

3) Ten opzichte van deze laatste stad beroep ik mij op v. Haeringen. *N. Taalgids*, XVIII (1924), blz. 68.

immers tusschen *oi* aan den eenen kant en *eu* aan den anderen kant zijn een heele reeks van diphthongen denkbaar - en ze komen tegenwoordig inderdaad ook in haast alle mogelijke variaties voor - die de gemiddelde leek toch zonder aarzeling als *ui*-klanken zou definieeren. Nu geloof ik trouwens dat het aantal variëteiten aanvankelijk niet zóó groot geweest is. Zoo krijg ik uit verschillende mededeelingen in de bovengenoemde oude grammatica's zeer sterk den indruk, dat de Noord-Nederlandsche variaties der *ui*-klank in de 17de en 18de eeuw nog een sterke tendentie naar *eu* hadden¹⁾ en dat ze pas in den laatsten tijd een meer open articulatie en in sommige streken dat geprononceerde diphthongische cachet gekregen hebben, dat ons b.v. uit de Zaanstreek bekend is. Een bevestiging van dit vermoeden zie ik in het feit, dat er ook streken zijn, waar de *ui* met de *eu* is samengevallen. Zoo werd mij b.v. voor Schermerhorn medegedeeld, dat de schooljongens daar voortdurend *ui* en *eu* verwisselen, zoodat in dictee's b.v. *euen* voor *uien*²⁾ en *kuiken* voor *keuken* geschreven wordt. Dit bewijst, dat de *uu* voor *ui* heeft plaats gemaakt, toen deze vreemde indringer nog een *eu*-achtige kleur had (wat een zekere graad van diphthongeering niet hoeft uit te sluiten). Redenen genoeg om de bovengenoemde geprononceerde diphthongen niet rechtstreeks phonetisch uit de aanvankelijk gering gediphthongeerde klanken af te leiden. Ze zijn m.i. op te vatten als 'goedbedoelde', hypercorrecte klanken. De *uu*-sprekende plattelandster, die bij den stedeling de zwakke diphthong opving, ging in zijn nabootsing wel eens een stap te ver en kwam zoo tot de geprononceerde diphthong - evenals b.v. de Duitschers, die onze *ui* trachten na te bootsen.

Ik geloof dan ook, dat de talrijke diphthongische variaties, die men in het tegenwoordige *ui*-gebied zou kunnen onderscheiden, ons van zeer weinig nut kunnen zijn bij onze reconstructie van den 16de-eeuwschen stand van zaken: al deze klanken zijn zeer jonge, sprongsgewijs ontstane, hypercorrecte uitvloeisels van een aanvankelijk nog minder tumultueuzen 16de-eeuwschen taaltoestand.

Doch nog in ander opzicht is het noodig, ons eenige speelruimte voor te behouden. Wij hebben bij onze beschouwing der *ui* wel al dadelijk aan de groep *ui*² een bijzondere plaats toegekend, maar de woorden met *ui*¹ dan ook voorloopig over één kam geschoren. Welnu, er zijn allerlei aanduidingen, dat ook in de *ui*¹-groep nog verschillende categorieën zullen moeten worden onderscheiden. In de oude grammatica's vindt men daaromtrent geen ondubbelzinnige aanwijzingen, maar wel

1) Men denke ook aan de gesloten uitspraak der *ui* in het Afrikaansch.

2) *uien* is geïmporteerd, het oorspronkelijke Noord-Hollandsche woord is *ajuin* vgl. Spiegel's *Twe-spraak* blz. 40.

in de hedendaagsche dialecten. Zoo bestaat in het tegenwoordige *De I f l a n d s c h* volgens J. te Winkel¹⁾ naast de gediphthongeerde *ui* ook de verkorte *û* voor *k*: *buk*, *dukkele*, *kruk*, *kukkens*, *rukken*, *struk* (voor: *buik*, *duikelen*, enz.), wat op een splitsing in tweeën van de oude *û* wijst²⁾. Van Weel onderscheidt in *West-Voorne* twee *uu*-klanken: '*û* houdt het midden tusschen de *u* van Nederlandsch *put* en de *u* van Nederlandsche *duur*, b.v. *rûke* (ruiken); *stûve* (stuiven).' '*ū* komt overeen met *u* in Nederlandsch *schuur*, b.v. *tūre* (turen); *lūje* (w.w. luiden)³⁾. [De *ū* vindt men vóór *r* en tengevolge van syncope eener intervocalische *d*; anders wordt *û* gezegd]. Van Schothorst⁴⁾ kent op de *Veluwe* drie *uu*-klanken: '*ū* is het teeken voor den klank, dien men hoort in het Ned. *buur*, maar dan gesproken met minder lippenronning. Voorbeelden *šūr* schuur, *kūr* kuur' (§ 23). '*ue* stelt een klank voor, die niet gehoord wordt in het beschaafde Nederlandsch. Hij wordt gesproken met tongspanning en kaakstand van *e* en lippenstand van *u*' (§ 24) [de *ue* is de regelmatige representant van oude *û*, behalve vóór *f*, *v*, *j*, *g*, *x*, *z* en *r*, vgl. t.a.p. § 129]. Vóór *f*, *v*, *j*, *g*, *x* en *z* constateert v.S. de *ü* (t.a.p. § 130). Ik kan daar nog aan toevoegen, dat de differentiatie in drie *uu*-klanken, naar ik op mijn reizen kon constateeren, bijkans voor de geheele Veluwe geldt.

We zullen nu m.i. zeer sterk met de mogelijkheid rekening moeten houden, dat ook in de 16de eeuw de *uu*-klanken, al naar gelang van de volgende consonant waren gedifferentieerd⁵⁾. Ja, ik ben geneigd deze differentiatie juist als een aanleiding te beschouwen, dat de diphthong *ui* (al het gezegde geldt mutatis mutandis ook voor *ij*) hier in zoo bijzonder vruchtbare aarde viel. Wanneer naast twee of drie na-verwante klankvariëteiten nog een vierde komt opduiken en wanneer die vierde juist door de beste milieus wordt gesproken, dan zal het 'verdeel en heersch' ook hier zijn toepassing kunnen vinden. Zoo althans stel ik mij de snelle adaptatie der nieuwe klank allereerst in Amsterdam en dan met den machtigen Amsterdamschen ruggesteun in geheel Noord- en Zuid-Holland voor.

Omstreeks 1550 zouden dus in het autochthone Amsterdamsch twee (wellicht ook drie, evenals op de Veluwe) *uu*-variëteiten geweest zijn; daarnaast een tamelijk gesloten uitgesproken *u*². Tegen het einde der eeuw wint nu als vierde (resp. vijfde) klank de nieuwe *ui* der

1) *Tijdschr.* XVIII (1899), blz. 163.

2) Ook van andere plaatsen in Zuid-Holland, Utrecht en Gelderland is mij deze ontwikkeling bekend, vgl. blz. 46.

3) J. van Weel, *Het dialect van West-Voorne*, § 25 en 26.

4) W. van Schothorst, *Het dialect der Noord-West-Veluwe*.

5) Bij Montanus, blz. 59 vinden wij een differentiatie wèl voor de *oe* geconstateerd, die immers voor *ch*, *g*, *k*, *f*, *v*, *m*, *p* volgens M. veelal een anderen klank heeft, dan voor andere consonanten.

Zuid-Nederlandsche patriciërs meer en meer veld. Dat deze zeer naverwant met de u^2 -klank geweest moet zijn, behoeft na al het voorafgaande geen betoog meer¹⁾. Wel echter dient er de aandacht op gevestigd, dat in enkele plaatsen het akoustisch effect der verschillende autochthone *uu*-variëteiten in bepaalde positie ook reeds groote overeenkomst met dat van den nieuwen klank kan hebben gehad. Ik denk hier in de eerste plaats aan gevallen, waar een *j* is gekomen op de plaats van oude *d*, als in *zui-je* voor *zuiden* en *lui-je* voor *luiden*, enz. Voor Amsterdam kunnen we slechts deze akoustische verwantschap *v e r m o e d e n*, iets verder kunnen we gaan voor *G e n t*.

Uit de *Nederlandsche Spellijnghe* van Joos Lambrecht²⁾ blijkt ondubbelzinnig, dat Gent in de 16de eeuw nog tot het *uu*-gebied behoorde (het bewijzend citaat vindt men beneden blz. 173). Nu maakt echter Lambrecht op blz. 56 uitdrukkelijk een uitzondering voor een groep van woorden, die hij met *ui* schrijft, nl. *buiëlen* [mnl. *budelen* = builen van brood], *cuiële* [mnl. *cudele* = bodem van een vischnet, kuil] *sluiërē*, *ermuiën* [?], *huiën*, *cruïën*, *luiërē*, *puiën* [mnl. *puut* of *pude*], *tuiëren* [mnl. *tûderen* = het vee vast binden], *zuïenwind*. Onder deze woorden vindt men voorbeelden met ui^1 en u^2 en er blijkt uit dat de oude *û* vóór *i* (in plaats van *d*) zeer groote gelijkenis met de u^2 gehad moet hebben, of zelfs ermee samengevallen moet zijn. We zullen voorloopig met de mogelijkheid rekening moeten houden, dat dat ook op andere plaatsen, met name in Amsterdam, het geval geweest is. We hebben hier weer een van die voorbeelden, waaruit zoo treffend blijkt, dat we op het oog geheel verschillende klankontwikkelingen - in casu de diphthongering en de *j*-ontwikkeling in woorden met oude *d* - niet geheel van elkaar kunnen scheiden. Er is verband tusschen de twee, dat blijkt ook uit een zeker parallelisme in het dialectgeographische beeld. Het is dan ook uitsluitend om redenen van practischen aard, dat ik de *j*-ontwikkeling van mijn onderzoek uitsluit, al zal het later misschien ook blijken, dat ze in menig opzicht tot een beter inzicht in het diphthongeringsprobleem had kunnen bijdragen.

Er zijn echter nog andere posities denkbaar - het kwam op blz. 110 reeds even ter sprake - waar de oorspronkelijke monophthong als het

- 1) Het is van belang te weten, dat het samenvallen van ui^1 en u^2 (o.a. voor Rotterdam en omstreken en voor Leiden nog in de 18de, resp. 17de eeuw nadrukkelijk ontkend, zie blz. 99 en 101) in Brabant reeds vóór dien tijd (1576) een voldongen feit was. Vgl. de voorbeelden uit de *Orthographia* van Antonius Sexagius (*Leuv. Bijdr.* III (1899), blz. 227) en zie voor het Antwerpsch der 17de eeuw: G. Bolognino, *Nieuwe noodeliicke Ortographie* (Antwerpen 1657), blz. 22.
- 2) Vgl. J.W. Muller, *Eene zestiende- en zeventiende-eeuwsche Gentsche spelling- en uitspraakleer* (Onze Volkstaal, III (1890), blz. 184-193). Het boekje van Lambrecht is heruitgegeven door de Maatschappij der Vlaamsche Bibliophilen, 4de Reeks, No. 3.

ware voorbeschikt schijnt om te diphthongeerden. Wanneer we b.v. bij Van Schothorst lezen, dat zich na de *ū* een *ʒ* ontwikkelt vóór *t, s, z, r, l* en *n* (§ 21), dan denken we onwillekeurig, of we in het 16de-eeuwsche Amsterdamsch ook niet met 'Gleitlaute' voor bepaalde consonanten moeten rekening houden. Een merkwaardigen tegenhanger van deze ontwikkeling vinden we in de 17de eeuw in Delft, blijkens het citaat op blz. 113 noot 5, waaruit immers blijkt dat juist voor de bij v. Sch. niet genoemde consonanten (*ch, g, k, f, v, m* en *p*) een 'Sonderentwicklung' was te constateeren (resp. dat een bijzondere ontwikkeling hier niet, voor de andere wel plaats heeft gehad).

Door dit alles wordt het m.i. steeds waarschijnlijker, dat er in verschillende streken van het Nederlandsche taalgebied meerdere monophthongische of licht gediphthongeerde *uu*-varieteiten naast elkaar hebben bestaan, ook dus in het zestiende-eeuwsche Amsterdam.

Indien de zaken werkelijk aldus stonden, komt Spieghele's uitlating in een ander licht te staan en we kunnen ons een betere voorstelling van zijn gedachtengang maken. Bij het overigens zeer rustige betoog valt S's polemische toon op. We kunnen vermoeden, wat hier achter steekt. De vraag of men *uu* of *uy* zou schrijven (immers men vergete niet, dat dit in dien tijd altijd de hoofdzaak was) was een brandende kwestie en is het nog jaren lang gebleven - getuige de vele opmerkingen daaromtrent in de oude grammatica's. Spieghele voelde blijkbaar meer voor de Brabantsche, en daarom voornamere, *uy* en zoekt nu de 'schaepen', die alle *uu*'s maar over één kam willen scheren, te overtuigen, dat in de voorbeelden die hij noemt in allen gevallen géén zuivere *uu* wordt gesproken, wat z.i. de consequentie meebrengt, dat men zich bij de geheele *uu*-groep maar naar de Brabantsche schrijfwijze moet richten.

Ten slotte is het noodig, nog op een leemte in het gereconstrueerde dialectgeographische beeld te wijzen, die wel-is-waar niets af kan doen aan het principieele resultaat van ons betoog, maar waarop toch ook noodzakelijk nog even de aandacht gevestigd dient te worden. Onze voorstelling van zaken is dus, dat Amsterdam de eerste enclave met diphthongering-over-de-geheele-linie heeft gevormd en dat van daaruit de algemeene diphthongering haar zegetocht door de noordelijke Nederlanden zou zijn begonnen. Nu is het zeer wel mogelijk, dat Amsterdaminderdaad aanvankelijk de eenige enclave gevormd heeft, maar geheel vast staat dat niet. Van Helden zegt, dat *ui* 'gelijk een Tweklank gelezen wort in Brabant, te Amsterdam en in enige andere plaatsen.'¹⁾ Nu kunnen we aannemen, dat de diphthongee-

1) Zie blz. 98.

ring van Amsterdam uit in 1683¹⁾ reeds op 'enige ander plaatsen' is overgesprongen, maar we moeten ook met de mogelijkheid rekenen, dat er twee of drie diphthongeerende haarden min of meer tegelijkertijd zijn ontstaan, op de wijze zooals dat vermoedelijk in Friesland met de Stadsfriesche enclaves het geval is geweest.

De mogelijkheid eener zeer vroege diphthongering te D o r d r e c h t werd boven²⁾ reeds besproken, maar op grond der schriftelijke overlevering verworpen. Eenigszins anders staat het met U t r e c h t. Hier schijnt de conclusie uit den huidige taaltoestand niet geheel te kloppen met de oude overlevering. Slaan we *D'Oude vry-eygen Letterklanc* van Attevelt³⁾ op, dan vinden we daar op blz. 3:

'Men laat een ider Klerc en Letter-zetter weten,
Dat *wau* misbruykelijc is *dubbel-uu* geheten
u.y. en *t.*, al-een (geen and're) maken *uyt*
Kan 't klaarder zijn, dan *v.* voor af-gesneên van *vuyt*?
W.t klint niid-med-al, daer *uyt* is niid te lesen,
De kracht van *dubbel-uu* is meer-maal aan-gewesen,
Hoor noch tot over-vloed haar gallem in *statuut*.
Den genen, di dit siin of horen zal, *Saluut*.

Daar Atteveld onze *ui* steeds door *uy* weergeeft, zou men moeten aannemen, dat *statuut* en *saluut* met *uu* worden geschreven, omdat de schrijver de monophthong *uu* van den tweeklank *uy* wilde onderscheiden.

Nog ondubbelzinniger zijn de schrijfwijzen in een boekje van R. Opperveldt, *Ultraiectina Tempe ofte S. Jans Kerck-Hoffs versch wandelgroen*⁴⁾, waar een minnaar sprekend wordt ingevoerd, die 'pladt Utrechtsch' spreekt⁵⁾. De schrijfwijzen *heuysen* (huizen), *leuysen* (luizen) en *Euyltje* (uiltje) wijzen toch op diphthongering, hoewel de klank blijkbaar nogal gesloten werd uitgesproken⁶⁾. Merkwaardig zijn de hypercorrecte vormen *wey* (wie) en *neyt* (niet)⁷⁾. Daarbij kunnen wellicht ook de hedendaagsche vormen *duiven* in *duifwagen*, *duifpaard*, *duifslée* (duwen) en *kluiven* (kluwen) gerekend worden. Moet men daaruit opmaken, dat de diphthongering bij den derden stand zeer plotseling

1) Het jaar, waarin v. Helderens zijn grammatica schreef.

2) Blz. d 102.

3) Utrecht 1650. Vgl. over dit boekje De Vooy's in *N. Taalgids*, XV (1921), blz. 287.

4) Utrecht 1640. 102.

5) Zijn woorden zijn afgedrukt bij De Vooy's, *Nog een Utrechtse Navolging van Huygens' Voorhout* (*Tschr.* XLI (1922), blz. 46-48).

6) Over de uitspraak der hedendaagsche Utrechtsche *ui* vgl. de mededeeling *Dialecticon*, I, blz. 358 (die aan duidelijkheid te wenschen over laat) en den daar afgedrukten tekst op blz. 354.

7) Ik durf nog niet zeggen of *keyndt* (kind), uit het tegenwoordige provinciale dialect welbekend, ook daartoe gerekend moet worden.

haar beslag heeft gekregen? Bevreemdend blijft het feit, dat de monophthongische uitspraak zich tot op heden nog altijd binnen een afstand van 25 K.M. van Utrecht heeft kunnen handhaven. Me dunkt zooveel expansieve kracht moest een stad als Utrecht toch eigenlijk wel hebben bezeten om de diphthongeeringslijn in een tijdsverloop van bijna drie eeuwen wat verder terug te dringen. Er komt nog bij, dat er blijkbaar nog *uu*-relicten in het Utrechtsch zijn te vinden. Dr. A. Beets deelde mij mede, dat hij in zijn jeugd nog het scheldwoord *sjumers* (schuimers) in den mond van havelooze straatjongens en toegepast op de leerlingen der 'nette' school heeft gehoord.

Er is dus een zekere disharmonie tusschen de verschillende gegevens, die mij voorloopig nog wat raadselachtig blijft. De Utrechtsche ontwikkeling van zaken verdient een nadere individueele beschouwing, maar ongelukkig bezit ik voor het moderne Utrechtsch al evenmin veel gegevens¹⁾ als voor de 16de- en 17de-eeuwsche taal. Zodoende is het mij voorloopig onmogelijk, voor de Utrechtsche diphthongering een terminus a quo te vinden; wellicht zullen anderen zich opgewekt gevoelen, hier gezette nasporingen te verrichten.

D. Het 'ǣ-dialect' en de uu-uitspraak; het ǣ-dialect is oorspronkelijk geen uu- maar een oe-dialect

Het *uu*-gebied, dat wij voor de 16de eeuw postuleeren, heeft op het eerste gezicht eenige gelijkenis met de streek met ǣ-dialect, zooals Van Wijk die heeft gereconstrueerd in *Tschr.* XXX (1911), blz. 161-189. Na een scherpzinnig betoog komt hij tot de volgende slotsom: 'Het tegenwoordig vokalisme niet alleen van 't Zeeuws en de Zuid-Hollandse ǣ-dialekten, maar ook van 't overige Zuid-Hollands, 't Zuid-Noordhollands, bijna 't hele Utrechtse taalgebied, 't N.-W.-Veluws, 't Nederbetuws en 't Westvlaams laat zich verklaren, wanneer we voor dit hele gebied voor een vroegere periode ǣ als representant van de zgn. wgerm. ā (ǣ) aannemen.' Evenals ten opzichte van de *uu*-uit-spraak zijn hier dus de ǣ-sprekende Zeeuwsche eilanden en West-Vlaanderen echte relict-gebieden. Moest in Noord- en Zuid-Holland de *uu* geleidelijk plaats maken voor een diphthong, evenzoo werd ook de ǣ geleidelijk verdreven en tot een defensief gedwongen. Zoowel Te Winkel als Van Wijk toonen aan, hoe snel het in de laatste eeuwen met de ǣ bergaf is gegaan. Frappant is ook weer de toestand in het Bilt, die in ouderdom, evenals bij de *uu*, gelijk is te stellen met die in Zeeland, ter-²⁾

1) De inzendingen op mijn schriftelijke enquête bedroegen voor de provincie Utrecht slechts ½ procent (5) van het totaal (1000).

2) Vgl. de ā-kaart bij Te Winkel, *De Noordnederlandsche Tongvallen*, afl. 1.

wijl Holland zelve - waarvan toch de invloed op de Biltse taal is uitgegaan - grootendeels tot een nieuwere mode bekeerd is. Wel mag dus worden overwogen, of wij wellicht een zeker parallelisme tusschen een *ui*-expansie en een *æ*-expansie moeten aannemen.

Wanneermen echter de *â*-kaart bij Te Winkel nauwkeurig beschouwt, blijkt duidelijk, dat tusschen deze twee verschijnselen zoo in 't oog loopende verschillen van principieelen aard bestaan, dat men ze onmogelijk over een kam kan scheren. Zeker, de *uu* heeft het in Holland evenals de *æ* moeten afleggen tegen een nieuwen klank, maar daartegenover staat, dat de *uu* in het oosten haar expansieve kracht nog volledig heeft behouden: tegenover de autochthone oostelijke *oe* blijkt de oorspronkelijk Hollandsche *uu* in al onze oostelijke provinciën nog altijd de meerdere te zijn en de *uu* / *oe*-lijn heeft nog steeds de neiging zich in oostelijke richting te verplaatsen¹⁾.

Geheel anders daarentegen de *oe*. In het Bilt heeft ze zich kunnen vastzetten²⁾, ook nog in Harlingen en Franeker (ik laat nu in het midden, of de ontwikkeling daar wellicht ook anders beoordeeld kan worden³⁾), maar in de overige Friesche steden is ze niet doorgedrongen. Verder ziet men uit Te Winkel's kaart, dat de *æ* voor oorspronkelijk lange *â* in geen enkele van onze oostelijke provincien voorkomt. Hieruit blijkt m.i., dat de *æ* niet heeft behoord tot de taal, die zich onder invloed der 16de- en 17de-eeuwsche Hollandsche expansie oostwaarts heeft uitgebreid, m.a.w.: toen de Hollandsche expansie zich in haar grootste kracht begon te doen gevoelen, was de *æ* reeds en *décadence*⁴⁾. Niet aan de *æ* moet dus dezelfde rol worden toegeschreven als aan de *uu*, maar veeleer aan een anderen klank: wellicht een [aanvankelijk uit Brabant geïmporteerde] *a*, die al naar mate er labialen, dentalen of velaren volgden, gedifferentieerd kon zijn.

Van Wijk grijpt dan ook met recht verder in den tijd terug en begint met te vermoeden, dat het door hem gepostuleerde *æ*-gebied ten onzent in de periode ± 1000-1200 bestond⁵⁾; aan het slot van zijn studie neemt hij aan, 'dat de overgang van *æ* in *ā* een van uit het

1) Alleen in Rijnland kreeg ik den indruk, dat de *uu* in het defensief is.

2) Maar niet consequent: 'De *ae* wordt opgegeven voor alle woorden [die Te W. in zijn onderzoek betrok, in 't geheel 15 verschillende woorden] behalve *jaar* en *na* (met *â*), terwijl *gaen*, *staen* en *aewen* (= avond) niet alleen met *æ* voorkomen, maar ook met *â*, als *gaan*, *staan*, *awen*'. (De *Nnl. Tongv.* afl. 1, blz. 71).

3) Te Winkel merkt omtrent de *ae*-uitspraak in deze beide steden op: 'Tegen de opgaven in heb ik op gezag van Winkler voor Harlingen en Franeker *ae*-uitspraak aangenomen' (De *Nnl. Tongv.* afl. 1, blz. 54, vgl. 71).

4) Ondanks het feit, dat de *æ* in de 16de eeuw nog in Amsterdam 'vrij verbreid' was, rekent Spieghel dezen klank niet meer tot de beschaafde taal (Kooiman, *Twespraack*, blz. 112).

5) *Tschr.* XXX (1911), blz. 173.

zuiden voortdringend verschijnsel is, dat eerst omstreeks de 7e of 8e eeuw de grenzen van ons Nederlands gebied bereikt¹⁾ en besluit dan met de vraag 'is het dan te vermetel om in de *æ* van ons "*æ*-dialekt", dat het allerwestelijkste strookje vormt van de Nederfrankiese dialektgroep, de laatste rest te zien van de vroeger algemeen-Duitse (Nederfrankies bij Duits inbegrepen!) *æ*-vokaal? De *æ* is m.i. begrijpelijker als een Frankies dan als een Fries verschijnsel.'

Uit Van Wijk's betoog blijkt duidelijk, dat zijn reconstructie veel verder teruggaat dan de mijne en wel tot de oudste periode, waarvan wij ons bij benadering en met het noodige voorbehoud een voorstelling kunnen vormen: 'immers voor het rekonstrueren der toestanden onmiddellijk vóór de Bataven hebben we geen ander hulpmiddel dan onze fantasie, en onder die omstandigheden is het 't beste niet te rekonstrueren²⁾. Wanneer we dus, in analogie met Van Wijk's poging tot een reconstructie van den 'oudsten' toestand van het door ons bestudeerde verschijnsel willen geraken, zullen we niet tot de *uu* moeten teruggaan maar tot de *oe*. De *uu* zal dus ook nog, evenals de *a*, geïmporteerd zijn en als eigenlijke tijdgenoot van de *æ* moet de *oe* beschouwd worden.

We moeten dus aannemen, dat de *uu*-laag ook in het kerngebiedzelve niet autochthoon is, en dat ook hier, evenals in de oostelijke provinciën een oorspronkelijke *oe*-laag door een *uu*-laag is overstroomd. Een bewijs daarvoor zie ik in het feit, dat in Holland (en in andere gebieden waar de *uu* geheerscht heeft of nog heerscht) relicten met oude *oe* zich gehandhaafd hebben.

In het tegenwoordige Hollandsch treffen wij nl. een reeks woorden aan, waarvan de verklaring der *oe* moeilijkheden oplevert. De oplossing dezer moeilijkheden heeft men in de meeste gevallen daarin gezocht, dat men ontleening uit een ander dialect heeft aangenomen. Immers: 'Woorden, waarin als representant van oude *û* niet *uu* of *ui* maar *oe* verschijnt, zoals *snoet*, *poes*, *loer*, *boer*, worden dan wel gewoonlijk voorzichtig als "oostelik" of "friso-saksies" aangemerkt³⁾ en bij Schönfeld⁴⁾ vinden we als 'ingedrongen uit de fri. of saks. streken' vermeld: *kroes*, *doezelig*, *groezelig*, *poes*, *proesten*, *schroef*, *snoet*, *smoel*, *snoeven*, *soezen*, *dommekracht*, *toeten*, *loer* (een loer draaien), *poezelig*, *Asse-poester*, *roes*, *snoes*, *toet*, *loeren*, *loens*, *sloerie*, *stoet*, *stroef*, (*ijzer*)*oer*, *boer*, *stoer*.' Door Te Winkel⁵⁾ worden bovendien nog als 'friesisch oder sächsisch' opgegeven *broeken* (=een vrouw beslapen) en *poesten*.

1) T.a.p. blz. 187.

2) T.a.p. blz. 182.

3) v. Haeringen, *N. Taalgids*, XVII (1923), blz. 8.

4) *Historiese Grammatika van het Nederlands*, tweede druk § 54, opm. 2.

5) Paul's *Grundriß*, I², blz. 806.

Aan deze merkwaardige *oe*-groep zou ik nog de volgende woorden willen toevoegen: *broes* (mondstuk van een gieter), *doedel*, *doetje*, *knoedel*, *knoest*, *koeteren*, *loeres*, *moeskoppen*, *robbedoes*, *roest*, *roezemoezig*, *soes*, *spoeg* (= speeksel), *sproet*, *stoethaspel* (*stoeter*, *stoeterig*, *stoetel*, *stoetelig*), *vertroetelen*.

De aldus uitgebreide groep bevat dan: 1⁰. woorden, waarvan de 'oostelijke' ontleening vrijwel algemeen is aanvaard, 2⁰. woorden, waarvan de 'oostelijke' ontleening als mogelijk is overwogen; en 3⁰. woorden, waarbij een geheel bevredigende etymologische verklaring hoofdzakelijk op de *oe* is afgestuit. Het is niet mijn bedoeling, bij elk dezer woorden afzonderlijk te overwegen, wat er vóór en wat tegen opname in deze groep pleit (men raadplege Franck-v. Wijk en het Woordenboek), ik wil slechts trachten te onderzoeken, of er voor de groep als geheel beschouwd één principe van verklaring kan worden gevonden. Ten slotte moge dan de lezer uitmaken, welke woorden naar zijn meening in dit groepsverband niet thuis behooren.

Als men eens niet op de klank, maar uitsluitend op de beteekenis en het gebruik dezer woorden let, zal men tot de conclusie moeten komen, dat er nauwelijks een rij van heterogene woorden is op te sommen, die zoo weinig typische kenmerken van ontleening vertoonen. Bij een groot aantal (men raadplege weer de woordenboeken) is de ontleening dan ook terecht onder zeker voorbehoud en met groote aarzeling verondersteld, nadat alle pogingen om aan deze uiterste diagnose te ontkomen hadden gefaald. Zouden we dus inderdaad de zaak kunnen omdraaien en aannemen, dat ze inplaats van 'doorgedrongen' te zijn, veeleer zijn blijven hangen uit den tijd toen in Holland nog de *oe*-uitspraak heerschte?

Bij een nadere beschouwing treft het ons, dat deze woorden bijna zonder uitzondering behooren tot de zeer gewone, ja ten deele zelfs ordinaire, woorden van onze Hollandsche omgangstaal. Twee groepen zijn vrij duidelijk van elkaar te onderscheiden. Tot de eerste groep behooren: *Assche-poester*, *doedel*, *doetje*, *doezelig*, *groezelig*, *knoedel*, *koeteren*, *kroes*, *poes*, *poesten*, *poezelig*, *proesten*, *robbedoes*, *roezemoezig*, *snoes*, *soes*, *soezen*, *spoeg*, *sproet*, *stoet*, *stoethaspel*, *toeten* en *vertroetelen*, alle typisch intieme huis-woorden, die dunkt me voor verreweg het grootste gedeelte behooren tot den woordenschat van elken tienjarigen Hollander (het zal moeilijk zijn een dergelijke serie leenwoorden met andere stamvocaal bijeen te krijgen!). Daartegenover staan: *broeken*, *broes*, *dommekracht*, *knoest*, *loensch*, *loer*, *loeres*, *moeskoppen*, (*ijzer*)*oer*, *roes*, *roest*, *schroef*, *sloerie*, *smoel*, *snoeven*, *stoer*, *stroef*, die meerendeels tot het dagelijksch vocabularium der arbeidende en der lagere volksklasse gerekend kunnen worden. Blijven nog over: *boer*, *loeren*, *snoet(je)*,

toet(je), die men wel tot beide groepen kan rekenen; trouwens ook bij enkele andere is de grens niet zoo precies te trekken.

Als er tusschen een uitstervend plaatselijk dialect en een, door de autochthonen als meerwaardig beschouwde, cultuurtaal een strijd gaande is, kunnen we steeds weer waarnemen, dat het dialect (en hetzelfde geldt natuurlijk voor afzonderlijke autochthone taalverschijnselen) zich terugtrekt eenerzijds naar het intieme binnenhuis en anderzijds naar 'het volk'. Een kort verblijf in de Vlaamsche steden is in dit opzicht zeer instructief. Maar soortgelijke waarnemingen kan men ook doen in ons oosten en zuiden en in geheel Neder-Duitschland. Is het dan te vermetel om aan te nemen, dat de taalverdringing ook vroeger op soortgelijke wijze heeft plaats gehad en dat over 't algemeen woordgroepen, die in den taalstrijd zijn gedecimeerd, een laatste toevlucht vinden in de huiskamer- en in de straat-sfeer?

Eenige woorden uit beide groepen worden alleen gebruikt in een stemming van ongegeneerdheid of intimiteit - in haar beide uitersten: de liefkoozing en de ruzie¹⁾. Tegenover *kroes[kop]*, *poes*, *poezelig*, *snoes*, *snoetje*, *toetje*, *vertroetelen* staan ruwewoorden, die associaties aan scheldpartijen wekken: *broeken*, *loensch*, *loeres*, *moeskoppen*, *roes*, *sloerie*, *smoel*, *snoet*, *snoeven*, *toet*. Een beetje 'tammer' zijn: *boer*, *doetje*, *robbedoes*, *stoethaspel*.

Behalve bij de vlei- en scheld-woorden kunnen we de gevoeligste reacties van het contact der individuen waarnemen bij de keuze der aanspreekvormen. Is het nu niet merkwaardig, dat de laatste resten van het oude intieme pronomen *doe* ook weer juist zijn overgebleven 1⁰. in dreigenden zin²⁾ en 2⁰. in liefkoozenden zin³⁾?

Ik kan niet nalaten, hier de woorden aan te halen, die Winkler⁴⁾ aan het - blijkbaar ten doode opgeschreven - *dou* der Friesche stedelingen wijdt: 'Het gebruik van *dou* geeft ook een groote mate van vertrouwelijkheid te kennen. Zeer intime vrienden, vooral jonge lieden, bezigen het gewoonlijk onderling; verder hoort men het van verliefde jongelui en ook van gehuwden onderling.... Jongelieden uit den lageren stand, ook al kennen ze elkander weinig of in 't geheel niet, gebruiken het altijd onderling, en anderen, die elkander in den regel met

1) Is het toeval, dat in het Afrikaansch de vorm *roesie* voorkomt (zie Franck-van Wijk), of is dit nog de uit Holland geïmporteerde oudste vorm? Het zou het eenige geval niet zijn, dat het Afr. een taalverschijnsel bewaard heeft, dat in Holland zelf verloren is gegaan. Trouwens de Hollandsche vorm *ruzie* is - zeer karakteristiek - ook nog altijd één stadium ten achter, hij moest 'klankwettig' *ruzie* luiden.

2) Vgl. *N. Taalgids*, XX (1926), blz. 7. Ik heb helaas verzuimd te onderzoeken of in ons oosten nog relictten van *doe* in liefkoozenden zin bewaard zijn; het lijkt me niet onwaarschijnlijk.

3) Vgl. Frings, *ZfdMaa.* 1919, blz. 125.

4) *Dialecticon*, I, blz. 467.

jou aanspreken, beginnen toch oogenblikkelijk met *dou*, zoodra ze in toorn ontstoken, elkander eens flink de waarheid zeggen en den mantel uitvegen. Moeders, die hun kleine kinderen liefkoozen en vaders die hun zonen, knapen of volwassene jongelingen, liefderijk en ernstig vermanen, bezigen het steeds. In het algemeen geeft het gebruik van *dou* te kennen, in de eerste plaats: liefde, vriendschap, kameraadschap, genegenheid, goeden wil, welbehagen, vertrouwen, hartelijkheid, maar niet minder een gevoel van meerderheid, ruwheid, wrevel, verstoordheid en gramschap.' Zooals men ziet zijn de beide uitersten weer: de liefde en de gramschap; we zullen wel haast kunnen voorspellen, dat het intieme pronomen zich in deze beide stemmingen nog het langst zal handhaven.

Wanneer we de ervaringen, die we met de aanspreekvormen hebben opgedaan, toetsen aan de merkwaardige tweeërlei 'stand' van een aantal *oe*-woorden, dan komt het ons voor, dat er wel redenen zijn, om het gros ervan voor oud en de *oe*-vocaal dus voor autochthoon te houden.

Het detail-onderzoek zal moeten uitmaken, in hoeverre de hier besproken *oe*-groep gereduceerd moet worden. Een belangrijk punt daarbij is natuurlijk de datum der eerste overlevering. Men moge daarbij bedenken, dat echt-Hollandsche bronnen van ouderen datum uiterst schaarsch zijn, dat er enkele van de genoemde woorden reeds door hun gebruik en hun beteekenis van schriftelijke overlevering vrijwel zijn uitgesloten en ten slotte dat het uiterst moeilijk is, om de diagnose van het *ontbreken* van een woord te stellen - reeds in de hedendaagsche dialecten, hoeveel te meer in oudere perioden. Ik wil echter gaarne aannemen, dat ervaren etymologen tegen een aantal der opgesomde woorden - hoewel m.i. toch slechts bij een minderheid - ten slotte toch overwegende bezwaren kunnen hebben. Anderzijds is er dunkt me nog ruimschoots gelegenheid, de groep te vergrooten. Ik denk hier o.a. aan tweeling-vormen als *boetzinnig/buitzinnig*, *knoezel/knuisel*, *roefel/ruifel*, die men bij De Bo vindt, ook de daargenoemde vorm *oproeien* (= opruien) kan van belang zijn, terwijl *oes* (= ons) als typische relictvorm (merkwaardig, dat het weer een pronomen is!) bijzonder leerrijk is.

Bij de principieele aanvaarding van *oe*-relicten kunnen we m.i. niet ontkomen aan de conclusie, dat ook de *uu*-uitspraak van buitenaf is geïmporteerd. De *æ*-sprekers mogen gedurende een zekere periode een bijzondere voorliefde voor de *uu* aan den dag hebben gelegd, oorspronkelijk was het '*æ*-dialect' tevens een '*oe*-dialect.'

E. De klankontwikkeling in het dialect van Laren ter toetsing van de woorden uit *Spiegel's Twe-spraak*

Elke poging om de klankwaarde der door mij veronderstelde Hollandsche *uu*- en *ui*-nuances in de tweede helft der 16de eeuw phonetisch eenigszins te benaderen, schijnt een slag in de ruimte te zullen blijven. Deze meening was ik ook aanvankelijk toegedaan en ik was dan ook van plan het bij mijn veronderstelling te laten, waarmede de lezer zich - gezien de geheele dialectgeographische reconstructie en mede in verband met de gedragingen der *uu* in de dialecten - al of niet zou kunnen vereenigen. Maar hoe meer ik dit probleem met mij omdroeg, hoe meer het mij voorkwam, dat de stand der moderne dialectwetenschap het zeer wel gedooft, dat men tot stilliger resultaten komt, ook al zijn deze resultaten van een subtiliteit als nooit te voren. Ik moet hier naar blz. 8v. der inleiding verwijzen, waar ik heb geconstateerd, dat aan de peripherie van een bepaald uitstralingsgebied veelal verschijnselen zijn aan te treffen, die - van het standpunt van het cultuurcentrum beschouwd - een oudere trap der uitstralende taal representeren. Uit verschillende gegevens had ik reeds lang den indruk gekregen, dat sommige dialecteigenaardigheden, die men, afgaande op de lectuur van Breeroo, enz., in het 17de-eeuwsche Amsterdam en onmiddellijke omgeving moest localiseeren, thans volkomen uit ons centrum zijn verdwenen, maar zich nog gehandhaafd hebben in.... het oostelijk Gooi, Bunschoten, Wieringen en Tessel! Reden genoeg voor mij, om eens op onderzoek naar verdere soortgelijke meteorolieten in het Gooi uit te gaan, die mij wellicht in staat zouden stellen om eenig meerder inzicht in de Amsterdamsche diphthongering te krijgen. Het resultaat overtrof mijn verwachtingen. De stand van zaken daar in het Gooi klopt m.i. met de hypothese, die ik boven heb opgesteld en het is vooral de wijze waarop ik deze bevestiging verkreeg - d.w.z. nàdat ik het betoog op blz. 113 vv. reeds had afgesloten - die mij de overtuiging schenkt, dat mijn veronderstelling in hoofdzaak juist moet zijn.

Zoo teekende ik voor Laren de monophthong *lǣ* op in de volgende woorden: *uil*, *buil*, *vuil*, *uit*, *schuit*, *huid*, *kuif*, *ruif*, *tuig*, *ruig*, *gebruiken*, *ruiken*, *duim*, *ruim*, *schuin*, *tuin*, *kruijen*, *kuip*, *buiten*, daarentegen diphthong *l ø y* in *muis*, *huis*, *lui*, *luien*, *kruien*, *ruien*, *luid*, *huizen*, *muizen*.

De monophthong *lǣ* moet een secundair uitvloeisel zijn van een oudere diphthong. Dat wordt ook nog bevestigd door het gedrag van de oudgerm. *ai* in vergelijking met de *î*; zoo zegt men *l māt* (meid). *l yāt* (geit), *l klān* (klein), *l yēkāt* (gekheid), maar: *l dāik* (dijk),

lkäikə l (kijken), l läim l (lijm), l fäin l (fijn), l wäin l (wijn), l täit l (tijd), l äis l (ijs), l räik l (rijk), l läif l (lijf).

Het lijkt mij niet onwaarschijnlijk, dat deze stand van zaken ongeveer overeenkomt met de tweeledige uitspraak die in het beginstadium der diphthongeering-over-de-geheele-linie te Amsterdam heeft geheerscht. Hierop zouden dan Lambert ten Kate's woorden¹⁾ betrekking hebben: 'Van Luiden van jaren ben ik insgelijks berigt, hoe hen nog duidelijk voorstaet, dat ze in haer jonge tijd bij den deftigen grijzen Ouderdom van Amsterdam dit Onderscheid (hoewel op de Zaenlandse wijze) nog in gebruik vonden.'

In het Gooi zijn dus oude diphthongen gemonophthongeerd, nieuwe diphthongen als diphthong bewaard gebleven. Wat de *ui*-woorden betreft, zal men op zijn minst mogen aannemen, dat de groep *uil*, enz. zich van den beginne af anders tegenover het diphthongeeringsproces heeft gedragen dan de groep *muys*, enz. We kunnen eigenlijk gerust wel wat verder gaan en zeggen, dat *uil*, enz. eerder is gaan diphthongeerden, dus eerder toegankelijk was voor diphthongeering, dan *muys*.

Toetsen we dit nu aan de woorden van de *Twe-spraack*, dan blijken de woorden *uyl*, *buyl*, *vuyt*, *uyt* en *scuyt* alle tot die eerder diphthongeerende groep te behooren. Blijven over, *luyen*, *kruyen*, *ruyen*, *huyden*, die echter eerst recht het vroegst tot diphthongeering gepredestineerd waren, daar immers de diphthongeering reeds gegeven was, zoodra de *d* ten onder ging²⁾. Ze zijn in het Larensch ondanks hun ouderdom wel diphthong gebleven, maar ik kan me moeilijk voorstellen, dat ze zich ooit weer tot monophthong kunnen ontwikkelen, tenzij de twee lettergrepen tot één mochten samenvallen.

F. Oorzaken der diphthongeering; geleidelijke voortgang; aanvankelijke tweetaligheid

Nadat wij de rijmen in Vondel getoetst hebben aan de opvattingen van Spieghel en aan den stand van zaken in de 16de-eeuwsche en hedendaagsche tongvallen, is er geen opzettelijk betoog meer noodig om aan te toonen dat de *î*-diphthongeering op gelijke wijze heeft plaats gevonden en aan dezelfde oorzaken toegeschreven moet worden als de *û*-diphthongeering. Het is zuiver toeval, dat de onderzoekers, die zich tot nog toe met deze kwestie bezig hielden, zich op de *ij* concentreerden, terwijl ik mij juist in hoofdzaak bepaal tot de *ui*. Heeft nu J. te Winkel

1) *Aenleiding*, I, blz. 156.

2) In het lijstje van letters en klanken, volgende op de 'Voorreden' noemt Spieghel nog in één adem: *uyl*, *uyt*, *uyen*, *uyer*, *uytrecht*, op welke woorden al het boven gezegde eveneens toepasselijk is.

gelijk, wanneer hij de diphthongering der *i* [en *û*]¹⁾ beschouwt als een uit Zuid-Nederland - meer in het bijzonder Antwerpen - geïmporteerd verschijnsel? De lezer heeft reeds bemerkt, dat ik Te Winkel's opvatting vrijwel deel. Alleen zou ik eenig gewicht willen hechten aan de, reeds ter sprake gebrachte, omstandigheid dat de *î*'s en *û*'s reeds vóór dien tijd sterk genuanceerd waren en onder bepaalde omstandigheden reeds diphthongisch gekleurd konden zijn. Ook mogen we niet vergeten, dat de zuidelijke invloeden wel-is-waar aan het einde der eeuw haar hoogtepunt bereiken, maar toch ook vóór dien tijd gewerkt hebben. De eeuwenlange culturele meerderheid van het zuiden heeft zich stellig ook op taalkundig gebied reeds lang doen gevoelen, al zal ze tot dusverre vermoedelijk hoofdzakelijk bij de hogere standen merkbaar geweest zijn; we kunnen althans nog niet schatten hoeveel daarvan toen al bezig was naar beneden door te sijpelen. Naar een aldus voorbereiden bodem is nu m.i. inderdaad 'de' [Zuid-Nederlandsche] 'restlose' diphthongering definitief 'overgebracht' door de Zuid-Nederlandsche emigranten, meer in 't bijzonder Brabanders en Antwerpenaars. Zwart op wit te bewijzen is dit niet, maar er zijn, behalve mijn taalkundige overwegingen, tal van omstandigheden, die voor de groote waarschijnlijkheid ervan pleiten. In het begin der 16de eeuw was Antwerpen verreweg de grootste Dietsch-sprekende stad, tegelijk wereldstad, met ± 87.850 inwoners; Amsterdam was terzelfder tijd een provinciestedje met ± 13.500 inwoners²⁾. De nu volgende periode is voor Antwerpen een tijd van steeds toenemend verval, voor Amsterdam een tijd van ongekenen bloei. In het eerste kwart der 17de eeuw is Amsterdam de belangrijkste Dietsch-sprekende handelsstad, tevens wereldstad, geworden met 104.932 inwoners³⁾.

Nu kan men op de Dietsche bevolking dezer steden wel niet de wet van de communiceerende vaten toepassen, maar het behoeft wel nauwelijks betoog, dat er toch - beide steden waren koopsteden - tal van ondernemingen en personen van het zinkende schip naar het drijvende zijn overgesprongen. Dit geldt voornamelijk voor hen, die zich het gemakkelijkst konden verplaatsen, nl. de aanzienlijken.

Wanneer we nalezen wat Van Schelven⁴⁾ ons omtrent deze Zuid-Nederlandsche immigratie weet mede te delen, dan is de door Te Winkel reeds veronderstelde gang van zaken alleszins waarschijnlijk te achten. Terecht critiseert Van Schelven het, dat men bij het onderzoek

1) Vgl. *Grundriß*, I², blz. 794.

2) Zie de inleiding, blz. 42 en 40.

3) Vgl. Ramaer in *Tijdschr. Aardr. Gen.* 2de Serie, Dl. XXXVIII (1921), blz. 23.

4) A.A. van Schelven, *Omvang en invloed der Zuid-Nederlandsche immigratie van het laatste kwart der 16de eeuw*, 's-Gravenhage 1919.

dezer immigratie tot nog toe de biographische methode gevolgd heeft en hij wijst erop, dat op den voorgrond diende te staan de kwestie, in hoeverre het leven in de noordelijke gewesten een ander karakter gekregen heeft dan het vóór de immigratie gedragen had: aan een onderwerpsgewijze analyse zal dus volgens v.S. de voorkeur gegeven moeten worden¹⁾. De vroegere overdreven schattingen van het aantal vluchtelingen worden door v.S. aan kritiek onderworpen, doch hij komt zelf toch nog tot het respectabele aantal van zestig duizend. Ik voor mij zou echter liever de woorden van Pirenne behartigen, die veel meer den nadruk op de gewichtige kwaliteit dan op de kwantiteit legt. Men moet de invloeden wegen, niet tellen.

Trouwens, dat inderdaad de Zuid-Nederlandsche invloeden op onze Noord-Nederlandsche cultuur vooral in dezen tijd bijzonder groot geweest zijn, kan toch wel als communis opinio gelden en ook voor de taal heeft men het wel altijd aangenomen²⁾.

Hoe moeten we ons nu deze taalinvloed, en in 't bijzonder de verspreiding der diphthongering, voorstellen en in welke periode is zij geheel doorgevoerd? Er zijn verschillende omstandigheden, die erop wijzen dat de diphthongering te Amsterdam niet onmiddellijk op het eind der eeuw volledig haar beslag heeft gekregen. In de eerste plaats het feit, dat 'de uitgewekenen zich nogal sterk op zichzelf hielden en in hoofdzaak onderling trouwden'³⁾, dit moet tot een vertraging der penetratie geleid hebben en men kan dus aannemen, dat er in Amsterdam gedurende één of twee generaties twee uitspraken hebben bestaan. Aan den eenen kant waren daar de vreemdelingen, die langzaam een groep van aanzienlijke, meer algemeen-Nederlandsch dan 'Amsterdamsch' georiënteerde Amsterdammers in hun uitspraak beïnvloedden, aan den anderen kant moeten echter de gewone volbloed-Amsterdammers nog geruimen tijd aan hun uitspraak hebben vastgehouden. Een zoodanige 'tweetaligheid' eener stad is eigenlijk de natuurlijkste zaak van de wereld, we vinden ze vooral in steden, die zich langen tijd door een eigen cultuur hebben gekenmerkt en nu plotseling onder den invloed eener overmachtige vreemde cultuur komen. We zouden de taaltoestanden in het 17de-eeuwsche Amsterdam wellicht het best kunnen vergelijken met die in het 19de- of 18de-eeuwsche Groningen of Deventer. In alle peis en vree wordt in deze oostelijke steden de autochthone taal door het als superieur beschouwde Hollandsch verdrongen. En wat het merkwaardige is, van dezen 'taalstrijd' blijkt in

1) T.a.p. blz. 54.

2) Vgl. in het bijzonder J.W. Muller, *Spreektaal en schrijftaal in het Nederlandsch* (*Taal en Letteren*, I (1891), blz. 196-232, 285-286).

3) Van Schelven, blz. 49.

geschrifte zoo goed als niets, het schrijven in dialect is pas in den loop van de 19de eeuw - maar door invloeden van buitenaf, geenszins als uiting van een 'taalstrijd' - in zwang gekomen. Zoo kon in vroeger eeuwen een bestaande tweetaligheid bijna geheel worden verdonkeremaand. Men zal dus niet zelden uit weinige sporen van een dusdanige tweetaligheid kunnen besluiten, dat de afwijkingen in werkelijkheid heel wat grooter geweest zijn. Welnu, men behoeft onze 16de- en 17de- eeuwers maar op te slaan om zulke sporen bij menigte te verzamelen. In hoofdzaak is dat hieraan toe te schrijven dat de Noord-Nederlandsche, of Hollandsche en meer in 't bijzonder Amsterdamsche 'parvenu' (niet bedoeld in onvriendelijke beteekenis) in zijn pogingen om een beschaafd [Zuid-]Nederlandsch te spreken - voor zoover hij daar toen al waarde aan hechtte - nog niet geheel slaagde. Er moesten een paar generaties voorbijgaan voor zich een werkelijk algemeen beschaafde taal vormde.

Niettemin wettigt de parallel met de toestanden in onze oostelijke steden de conclusie, dat het oude Amsterdamsch nog een zeer taai leven kan hebben gehad - zelfs nog tot diep in de 18de eeuw - zonder dat dit altijd in geschrifte tot uiting behoefde te komen.

Dat de tweeledigheid van taal (al wordt de diphthongeering niet met name genoemd) nog jaren lang heeft bestaan, blijkt m.i. ten duidelijkste uit Vondel's opmerkingen in zijn *'Aenleidinge ter Nederlandsche Dichtkunst (1650)'*¹⁾, waar hij de lof van 'zijn moederlijke tale' zingt, die 'sedert weinige jaren herwaert, van bastert woorden en onduitsch allengs geschuimt, en gebouwt is.' 'Deze spraek wort tegenwoordigh in 's Gravenhage, de Raetkamer der Heeren Staten, en het hof van hunnen Stedehouder, en t' Amsterdam, de maghtighste koopstadt der weerelt, allervolmaeckst gesproken, by lieden van goede opvoedinge, indien men der hovelingen en pleiteren en kooplieden onduitsche termen uitsluite: want out Amsterdamsch is te mal, en plat Antwerpsch te walgelijck en niet onderscheidelijck genoegh. Hierom moeten wy deze tongen matigen, en mengen, en met kennis besnoeien'.

Men lette op de epitheta- 'out' Amsterdamsch en 'plat' Antwerpsch. Het Amsterdamsch is 'mal', wekt geen afkeer maar spot, wat altijd een onbedriegelijk symptoom is van het beginnend uitsterven bij de hogere milieus. 'Plat' Antwerpsch daarentegen doet denken aan de heffe des volks, wekt dus associaties aan het onopgevoede en grove, waartegen de man met fijnere beschaving in verzet komt: het is 'walgelijck'.

De maritieme milieus van Amsterdam zullen ongetwijfeld veel meer uit 'oude' Amsterdammers en Noord-Nederlanders zijn gerecruteerd,

1) Unger's uitgave, 1648-51, blz. 136 v.

dan uit vreemdelingen, en wat belangrijker is: zeer zeker zullen ze onder de autochthonen onbetwist den boventoon hebben gehad, daar immers de Amsterdammers en Hollanders reeds sinds lang een gevestigde reputatie op scheepvaartgebied hadden. Er zijn dus alleszins redenen om aan te nemen, dat in maritieme kringen nog lang de *uu*-uitspraak heeft geheerscht. Reeds een bestudeering van onze *muis*-kaart zou ons trouwens tot deze overtuiging moeten leiden.

Daar dichters en schrijvers zich evenals Vondel in toenemende mate gingen toelleggen op een volmaaktere taal dan het plat-Antwerpsch en het Oud-Amsterdamsch, zal het dunkt me niet mogelijk zijn om aan de hand van de bronnen voor Amsterdam tot een nauwkeurige dateering van den ondergang der *uu* te komen. Het bovenstaande citaat van Vondel wettigt echter het vermoeden, dat het Oud-Amsterdamsch en daarmee de *uu*-uitspraak toen nog leefde¹⁾.

Wanneer het inderdaad juist is, dat dus de 'ausnahmslose' diphthongering door de vluchtelingen vanuit het zuiden is geïmporteerd dan rijst toch de vraag, hoe het te verklaren is, dat deze diphthongering zich juist alleen in Amsterdam heeft vastgezet en dat er tot nog toe geenerlei aanwijzingen zijn voor een gelijktijdig beginnende diphthongering in andere plaatsen²⁾. Het feit dat b.v. een stad als Leiden omstreeks het midden der 17de eeuw nog niet diphthongeerde schijnt wel een zeer belangrijk argument tegen mijn betoog. Immers uit een Leidsche bevolkingsopgave van 1622 blijkt, 'dat in dat jaar van elke drie bewoners der stad twee in vroeger of later tijd uit de "verheerde" provinciën daarheen waren gekomen'³⁾. Daarbij moeten we in de eerste plaats bedenken dat de Leidsche wevers, drapeniers, enz. zorgvuldig moeten worden onderscheiden van de aanzienlijke Brabantsche en Antwerpsche groote kooplieden enz., die naar Amsterdam zijn getrokken. Van bijzonder gewicht is hier het feit, dat de vluchtelingen, die zich te Leiden vestigden, grootendeels van het Vlaamsche platteland afkomstig waren (ook al staan zij soms op naam van de steden, in wier onmiddellijke omgeving zij woonden), immers: 'L'industrie rurale, caractéristique de l'époque moderne, commence donc à l'emporter dès le XVe siècle sur l'industrie urbaine'⁴⁾.

Indien we bij Posthumus⁵⁾ naslaan, waar deze mensen allen van-

1) W.A. Winschooten, *Letterkonst* (Leiden 1683), blz. 33: 'gelijk de oude, en die nog met haar spreken en schrijven gesegt en geschreeven hebben, *buuten*, *sluuten*, enz.

2) Omtrent Utrecht zie blz. 116 v.

3) Van Schelven, t.a.p. blz. 13.

4) H. Pirenne, *Histoire de Belgique* II, blz. 427.

5) N.W. Posthumus, *Bronnen tot de Geschiedenis van de Leidsche Textielnijverheid*, III (= *Rijks Geschiedkundige Publicatiën* 18).

daan komen, dan vinden we dat de saaifusteinering, de 'hooftneringe' der stad, uit Brugg e is overgebracht,¹⁾ de cangeanten-industrie vanuit Rijsel²⁾, de dekenindustrie vanuit Duffel³⁾, de lakenindustrie vanuit Belle⁴⁾, terwijl onder de saaidrapiers een zeker contingent Nieuwpoorters wordt aangetroffen⁵⁾. Kortom haast al deze menschen zijn uit de westelijke kuststrook, en zeer juist wordt deze invloed ten opzichte der saaidraperie gekenschetst door de woorden: 'de voorn. sayen ende greynen in questien zijn geweest het eerste fundament van de saydraperie alhier ende duer het verderf van Hondtschoten, Brugghe, Ypere ende Nieuwpoort⁶⁾, soe es deur middel ende zegen van God Almachtich, die dese stat verjont heeft, de neeringe van de sayen opgecommen.'⁷⁾

Het is maar goed, dat wij onze dialectkaart ten voeten uit hebben geteekend. Immer s nu zien we hoe de gang van zaken in Leiden volkomen bevredigend wordt verklaard. Van de opgenoemde plaatsen liggen Brugg e H 36, Ieperen N 72, Nieuwpoort H 46 en Hondschote N 13 in het zuivere en onvervalschte uu-gebied. Belle N 162 heeft blijkens de studie van Carnel⁸⁾ ook nog altijd de uu-uitspraak. In Rijsel N 186 moet ze natuurlijk ook geheerscht hebben, daar het Rijselsche taalgebied aan het West-Vlaamsche moet hebben vastgezet. De eenige plaats, waarvan we niet kunnen zeggen of er in dien tijd uu-uitspraak of gediphthongeerde uitspraak heerschte, is Duffel K 293 (de mededeeling bij Posthumus heeft trouwens slechts betrekking op één persoon); zoo is er dus geen reden om aan te nemen, dat de vluchtelingen uit deze plaatsen de diphthongering in Leiden in de hand hebben gewerkt, om de eenvoudige reden, dat ze zelf niet diphthongeerden. Met de naar Amsterdam uitgeweken diphthongeerende Brabanders en Antwerpenaren is het een heel ander geval. En zoo zal dus de gang van zaken in Leiden wel verre van ons betoog te verzwakken, veeleer tot staving van de veronderstelde Amsterdamsche ontwikkeling kunnen dienen. Wanneer Leiden in het laatst van de 17de eeuw is beginnen te diphthongeerden, dan moet deze nieuwigheid van buiten af, in casu vanuit Amsterdam, overgekomen zijn.

1) Posthumus, III, blz. 395.

2) Posthumus, III, blz. 464.

3) Posthumus, III, blz. 505.

4) Posthumus, III, blz. 516, 521.

5) Posthumus, III, blz. 103.

6) Spatieering van mij.

7) Posthumus, III, blz. 170.

8) D. Carnel, *Le dialecte Flamand de France*, Paris 1891, § 16.

G. De weerspiegeling der Hollandsche tweetaligheid in het Japansch, het Maleisch, het Nederduitsch en het Russisch

Boven stipte ik reeds aan, dat uit de 17de- en 18de-eeuwsche taaloverlevering van onze oostelijke provinciën te leeren valt, hoe weinig reflexen van een bestaanden 'taalstrijd' er onder bepaalde omstandigheden zijn aan te toonen, ook al weten we met absolute zekerheid, dat er een zoodanige strijd moet geweest zijn. Voor aanwijzingen in deze richting zijn we vaak alleen op het toeval aangewezen. Zoo zou ik hier even de aandacht willen vestigen op een mededeeling, waarvan ik de waarde niet ten volle kan beoordeelen, maar die - geheel letterlijk opgevat - inderdaad wijst op een Hollandsche tweetaligheid, in 't bijzonder op een bestaan van een 'oud' en een 'nieuw' Hollandsch.

De Duitsche diplomaat M. von Brandt wijdt in een beschrijving van Japansche toestanden ook eenige woorden aan de eigenaardige positie, die de Hollanders nog omstreeks het jaar 1860 in Japan innamen. Elk gezantschap moest een Hollander als tolk hebben, omdat het Hollandsch de eenige taal was, waardoor men met de Japansche regeering kon verkeerden. Dat was nog uit den tijd, aldus von Brandt, dat de Hollanders op Desima de eenige vreemdelingen waren, waarmede de Japanners in aanraking kwamen. Deze Hollanders spraken dan met Japanners, die de Hollandsche taal machtig waren. Bijzonder eigenaardig doet het ons aan, te vernemen, dat het ambt van tolk onder deze Hollandsch-sprekende Japanners erfelijk was (evenals trouwens alle ambten in Japan). We kunnen ons dus voorstellen, dat daar in Japan reeds gedurende twee eeuwen een vast milieu van Hollandsch-sprekenden aanwezig geweest is. De chef dezer Japansche tolken, Moriyama, wordt door von Brandt beschreven als 'auf allen Gesandtschaften eine bekannte und beliebte Persönlichkeit, die aber auch ihre komischen Seiten hatte, so wenn er mit grossem Ernst behauptete, dass die bei den Gesandtschaften angestellten Holländer ihre Muttersprache nicht kannten, weil dieselben die Sprache unserer Zeit sprachen, während Moriyama noch das Holländische sprach und besonders schrieb, das seine Vorfahren vor Hunderten von Jahren gelernt hatten'¹⁾.

Er zijn verschillende factoren, die ons doen aarzelen om aan te nemen, dat de meening van Moriyama zoo komiek en onzinnig is, als ze op het oog wel lijkt. Uit het boek van O. Nachod²⁾ leeren wij, dat reeds in het midden der 17de eeuw de Japansche tolken een buitengewone macht en invloed bezaten. Er was toen reeds als het ware een

1) M. von Brandt, *Dreiunddreissig Jahre in Ost-Asien*, I, blz. 110.

2) O. Nachod, *Die Beziehungen der Niederländischen Ostindischen Kompagnie zu Japan im siebzehnten Jahrhundert*. Diss. Rostock 1897.

vast gilde ontstaan, dat ± 150 leden telde¹⁾. Is het nu zoo ondenkbaar, dat er onder dit permanente milieu van Hollandsch-sprekende tolken²⁾, waarvan de functiën steeds van vader op zoon overgingen, ook een vaste traditie ontstond ten opzichte van de uitspraak en de schrijfwijze van het Hollandsch? Wat voor Hollandsch dat geweest is, kunnen we ons wel voorstellen: het maritieme Hollandsch onzer 17de- en 18de-eeuwsche zeevaarders, hetzelfde Hollandsch dus, waarvan we de uitbreiding over Friesland, Overijsel en Gelderland op onze kaart kunnen waarnemen.

Als we nu Moriyama hooren beweren, dat zijn Hollandsch - dat, naar we kunnen schatten, in allen gevallen van vóór den Franschen tijd kan dateeren - afweek van de taal der latere Hollanders, dan vragen we ons onwillekeurig af, of hier niet onder meer ook sprake zal zijn van de antithese tusschen de gediphthongeerde en de monophthongische uitspraak. Wellicht zou een nader onderzoek dezer Japansch-Hollandsche betrekkingen eenig licht kunnen brengen; in 't bijzonder zou ons interesseeren, wat de door de Japanners gebruikte Hollandsche grammatica's omtrent dit punt leerden. Wanneer we zien, dat Séwel in de 4de druk van zijn *Nederduytsche Spraakkunst* van 1756 de *uu*-uitspraak nog uitdrukkelijk voor Rotterdam constateert, dan is het toch waarlijk niet meer onwaarschijnlijk, dat de boekjes, die de Japanners gebruikten, in de 18de eeuw nog de *ie*- en de *uu*-uitspraak als 'Hollandsch' opgegeven zouden kunnen hebben.

Trouwens al zou deze geheele veronderstelling omtrent het 'oude' Hollandsch van Moriyama onjuist zijn, dan blijft toch het principe van de mogelijkheid van zoodanige reflexen der Hollandsche expansie in de taal van andere volken aan de orde.

Ik vermeld hier een kort artikel van H. Kern³⁾, waarin hij melding maakt van een handschrift uit de zeventiende eeuw, bevattende Leerstukken en Preeken in Hollandsch en Formosaansch. De taal is meer Hollandsch dan die van den Statenbijbel, zoo b.v. 'in een verbinding *wat zeg je* en *sijd je* in eene samenspraak, hoewel daarnaast ook voorkomt *komt gij*, *komt gij*; in deftiger stijl steeds *gij*, natuurlijk.'

1) Nachod, t.a.p. blz. 419.

2) Uit E. Kaempfer, *De beschrijving van Japan* (Amsterdam 1733), blz. 246 leeren we, dat lang niet alle tolken goed Hollandsch verstonden. Maar, afgezien van het feit dat de politiek der Japanners reeds meebracht, zich zeer nauwkeurig van het doen en laten der Hollanders op de hoogte te houden, zien we uitdrukkelijk vermeld, dat de Japanners reeds vroeg een zeer goede methode toepasten om het Hollandsch machtig te worden, door nl. hun zoons bij de Nederlanders als oppassers te laten dienen. 'Gemeenlijk zijn zij kinderen van de Onder-Tolken, en van andere Bedienden van ons Eyland, die zich bij deze gelegenheid van de Duytsche Taal te leeren, bequaam maken, om met 'er tijd hunne Vaders op te volgen'. (Kaempfer, blz. 237).

3) *Tschr.* XX (1901), blz. 215-216.

Uit de spelling blijkt dat de schrijver - de predikant Jac. Vertrecht - nog niet diphthongeerde. Bijzonder interessant is echter wat Kern dan over enkele Hollandsche leenwoorden in het Maleisch mededeelt: 'Onder de Hollanders op Java moet in den loop der 17de eeuw de *i*-uitspraak nog algemeen, of althans heerschend geweest zijn. Dat volgt uit den vorm der in 't Javaansch reeds vroeg overgenomen Hollandsche woorden, in tegenstelling tot andere die eerst in later tijd gangbaar geworden zijn. Zoo luidt ons *striken* in 't Javaansch *sētrika*. Omgekeerd werd eene gerekte geaccentueerde Javaansche *i* in Hollandsche spelling weergegeven met *ij*; dus *mardika* werd *mardijker*. Hierbij hebben wij dus een proef op de som, dat de Hollanders, in den tijd toen genoemde woorden werden overgenomen, de *j* als *î* uitspraken. De tijd der overneming is niet nauwkeurig te bepalen, maar uit den aard der zaak is die reeds spoedig na de vestiging der onzen op Java te stellen.' Kern schijnt dus over te hellen tot de meening dat de *ie*-uitspraak spoedig na de 17de eeuw ten onder is gegaan. Naar mijn persoonlijk gevoelen kunnen wij het begin der diphthongering in maritieme kringen gerust nog wat later stellen, waardoor het dan mogelijk wordt, dat de *ie*-uitspraak nog tot den Franschen tijd bij de Hollanders op Java heeft geheerscht¹⁾.

In het Negerhollandsch der Deense Antillen²⁾ worden de Hollandsche woorden met *ij* en *ui* ook niet diphthongisch uitgesproken (wijn = *wien*, schuim = *skiem*; de *ie* als representant voor *ui* berust natuurlijk op secundaire ontronding). Ik gevoel mij niet competent om te beoordeelen, of aan deze taal meer Zeeuwsch dan Hollandsch ten grondslag ligt, maar wel meen ik, dat de monophthongische uitspraak der *ui* en *ij* niet langer als bewijs vóór uitsluitend Zeeuwschen grondslag mag worden beschouwd.

Er is trouwens ook wel een Europeesche taal, waarin ons Hollandsch zeer talrijke en duidelijke sporen heeft achtergelaten: de Nederduitsche zeemanstaal. Wanneer we nagaan, welke Hollandsche leenwoorden met *ui* in de zeemanstaal zijn opgenomen, dan blijkt het, dat ze bijna zonder uitzondering nog de ongediphthongeerde vorm hebben; ik noem *Heringsbüse* (haringbuis), *Düker* (duiker = spijker met kleinen kop, die geheel in het hout wordt gedreven), *Düne* (duin), *Hüsing* (huizing), *Kabüse*, *Kambüse*, *Kombüse* (kombuis), *Kajüte* (kajuit), *Klüssen* of *Klüs-Gaten* (kluizen of kluisgaten), *Klüver* (kluiver), [*aus*]

- 1) En m.i. ook de *uu*-uitspraak, daar immers de diphthongering van oude *û* en *î* overal evenwijdig verloopt. Vgl. omtrent de *ui*-leenwoorden H. Kern in *Tschr.*, XXV (1906), blz. 79-80. Het Maleisch kent den *uu*-klank niet, maar maakt een onderscheid tusschen *ui*¹ en *ui*², de conclusie ligt voor de hand.
- 2) D.G. Hesseling, *Het Negerhollands der Deense Antillen*, Leiden 1905.

plüsen (pluizen), *Scheepsrümte* (scheepsruimte), *Schüte* - naast *Schute* - (schuit), *Süden* (zuiden).

Zetten we daarnaast de Nederduitse zeemanswoorden, die blijkbaar in gediphthongeerden vorm ontleend zijn, dan zijn dat: *ausleuen* (uitluien) *Bö* (bui), *Bulienspreut* (boelijnspruit = 'de vereeniging, in den vorm van een hanepoot, van twee of drie korte enden touw van ongelijke lengte' vgl. *Wb.* III, 146), *Fleute* (fluit), *Freibeuter* (vrijbouter), *Harpeus* (harpuis), *käuern* kuieren), *Leuwagen* (luiwagen).

Men ziet dat het grootendeels woorden met *ui*² zijn, en een woord als *Freibeuter* b.v. maakt den indruk verhoogduitscht te zijn, vooral als men het vergelijkt met het Deensche *fribytter* en het Zweedsche *fribytare*. Terecht constateert Kluge¹⁾ dan ook, dat 'der *ü*-Laut wesentlich in niederländischen Lehnworten der Seemannssprache auftritt.' Gaarne wil ik toegeven dat er enkele van deze *ü*-woorden vóór de 17de eeuw ontleend kunnen zijn, maar het zou toch wel zéér gedwongen zijn, aan te nemen, dat juist van den invloed onzer gouden eeuw het minste zou zijn blijven hangen. Ook hier hebben we dus m.i. weer een aanwijzing te zien, dat er in Hollandsche maritieme kringen in de 17de, wellicht zelfs in de 18de eeuw, nog niet geregeld werd gediphthongeerd.

Tot soortgelijke resultaten komt men ook bij nadere bestudeering der zee- en scheepstermen in het Russisch. Uit de door R. van der Meulen gepubliceerde lijst²⁾ blijkt allereerst, dat er bij de ontleening een duidelijk verschil werd gemaakt tusschen woorden met *ui*¹ en *ui*². Zoo vindt men de woorden *brandspuit*, *tuianker*, *vertuiging* weergegeven door *brandspójt*, *toj*, *fertóing*. Gaat men echter de talrijke ontleende *ui*¹-woorden na, dan blijkt het, dat zich daaronder haast geen enkel woord met een *ój*-klank bevindt. Woorden als *buik* en *luik* worden weergegeven als *bjuk* en *ljuk* en tot deze vocaal nemen de Russen vrijwel geregeld hun toevlucht bij het weergeven van de verdere woorden met *ui*¹. Wanneer men nu bedenkt, dat deze zelfde Russische klank tegenwoordig wordt gekozen, wanneer de Russen Duitsche of Fransche woorden met *uu* willen weergeven, dan wordt het toch wel zeer waarschijnlijk, dat deze Hollandsche woorden in het Russisch zijn overgenomen in een tijd toen de zeelieden in deze woorden nog *uu* spraken. Dit vermoeden wordt bijkans tot zekerheid³⁾, wanneer we constateeren dat ook de Hollandsche leenwoorden met *ij* behoudens een

1) F. Kluge, *Seemannssprache*, blz. 199.

2) R. van der Meulen, *De Hollandsche Zee- en Scheepstermen in het Russisch* (Verh. Kon. Akad. v. Wetensch. (Nieuwe Reeks), Dl. X (1909), No. 2. 281 blz.

3) Tot mijn genoegen kon de Heer N. van Wijk zich met deze algemeene conclusie vereenigen. Daar ik de Russische taal niet machtig ben, ligt het niet op mijn weg de (vrij talrijke) Hollandsche *ij*- en *ui*-woorden, die in het Russisch zijn opgenomen, nader te beschouwen. Verder detail-onderzoek in deze richting blijve aan anderen overgelaten.

enkele uitzondering met de *i*-klank worden geschreven en uitgesproken.

We zouden hierdoor een zeer belangrijk aanknooppunt hebben voor de bepaling van den termijn van het voortbestaan der monophthongische klanken onder onze zeevaarders. Immers de Hollandsche woorden in het Russisch zijn ‘bezinksel van den grooten vloed, die tijdens en na de regeering van Peter den Groote in de Russische taal drong’¹⁾. Zoo moeten we dan tot de conclusie komen, dat de monophthongische uitspraak althans in bepaalde klankcombinaties in het begin van de 18de eeuw nog leefde; een conclusie, die in alle opzichten gesteund wordt door mijn kaart en de daaraan vastgeknoopte interpretatie. In dit verband wil ik er de aandacht op vestigen, dat in Enkhuizen de *uu*-uitspraak tot op den huidigen dag bewaard is gebleven. Enkhuizen was een stad van beteekenis, die in den bloei van onze 17de eeuw ten volle heeft gedeeld. De achteruitgang begon in 1703, toen de Franschen de Enkhuizer haringbuizen verbrandden. Sinds dien tijd verliest de stad aan beteekenis en het zielental daalt voortdurend. We moeten dus alles, wat aan de Enkhuizer cultuur nog een eigen kleur geeft, als relict van ± 1700 beschouwen en evenzoo is dus ook de taal van deze cultureel verstarde plaats op den ontwikkelingstrap van 1700 blijven staan. Ook hier vinden we dus weer een aanwijzing, dat de zeevarende milieus zich in het begin van de 18de eeuw nog van de monophthongische uitspraak bedienden.

Bij dit lange voortleven der *uu*-uitspraak is het wel zeer opvallend, dat de taal der Zuid-Afrikaansche Boeren zich door gediphthongeerde *ij*’s en *ui*’s kenmerkt. Als de ‘kritieke periode’ voor de creoliseering ligt in de tweede helft der 17de eeuw²⁾ en indien inderdaad het plattelandsche en het zeevarend element het meest tot de vorming dezer taal hebben bijgedragen, zou men verwachten, dat het Afrikaansch nog in vele gevallen de monophthongen bewaard moest hebben - te meer, daar de taal der Boeren, naar Boekenoogen vermoedt³⁾, vooral overeenkomt ‘met de gouwspraak van Zuid-Holland, meer bepaaldelijk Rotterdam en daaromtrent en de Zuidhollandsche en Zeeuwsche eilanden’. Zoo er één gebied is, waarvoor monophthongische uitspraak in de 17de en 18de eeuw vaststaat, dan is het juist Rotterdam en omstreken (zie boven blz. 98 v.). De vraag mag dus worden gesteld, of men de rol, die de Nederlandsche dialecten bij de vorming van het Afrikaansch hebben gespeeld, niet heeft overschat. Aan het beschaafde Nederlandsch (door kerk en school o.a.) zal dunkt me heel wat grooter invloed moeten worden toegekend.

1) Van der Meulen, t.a.p. blz. 3.

2) D.C. Hesseling, *Het Afrikaans*, 2de druk. Leiden 1923, blz. 59.

3) *Album-Kern*, blz. 248.

Vierde hoofdstuk

Historische interpretatie van de hedendaagsche dialectgeographische verspreiding der *uu* in Friesland en Westelijk Groningen

De consequentie zou meebrengen, dat wij nà Het Bilt en Leeuwarden thans alle Friesche steden achtereenvolgens de revue lieten passeeren en aan de hand van de historische feiten en het oude bronnenmateriaal de verschillende fasen van den taalstrijd zochten te reconstrueeren. Men zal mij nauwelijks euvel duiden, dat ik dat thans niet doe. De plaatselijke geschiedenis is ten onzent weinig, en dan nog meestal door dilettanten beoefend en het ligt waarlijk niet op den weg van een linguist om in deze leemte te voorzien. Maar is, ook zonder dit omvangrijk plaatselijk vooronderzoek, de conclusie niet gerechtvaardigd, dat de taalstrijd inde andere steden min of meer gelijk-op is gegaan met die in Leeuwarden? Men vergete ook niet, dat het intercommunaal verkeer zich juist in de 16de eeuw als nooit te voren gaat ontwikkelen en dat de verkeerstaal der stedelingen zich als het ware over de hoofden der plattelanders heen consolideert tot een eigenaardige koine, waarvan de plaatselijke ontwikkelingstendentie, ook bij grooten afstand der steden, heel wat minder uiteenloopt dan die der plattelands-dialecten. Eenzelfde verwantschap der steden tegenover het platteland kan men in Noord- en Zuid-Holland en o.a. ook in Overijssel waarnemen.

Er is echter één stad die steeds in een soort van uitzonderingspositie heeft verkeerd, nl. Stavoren. Men volge de geschiedenis der stad¹⁾ sinds de verovering door Floris V in 1292 en overtuige zich, dat, hoe de macht der Hollandsche graven in Friesland beurtelings ook zegevierde en teruggedrongen werd, de stad Stavoren toch onder vrijwel duurzamen Hollandschen invloed bleef. Floris V richtte de rechtspleging der stad op Hollandschen voet in en gaf haar ook - een unicum in Friesland - een schout²⁾. Hoe deze Hollandsche invloed zich nu verder gedurende de 14de en 15de eeuw heeft ontwikkeld, is niet in alle bijzon-

1) K. Heeringa, *Het oude Staveren*, Diss. Groningen 1893.

2) Telting, *Het Oud-Friesche Stadrecht*, blz. 23.

derheden na te gaan en ik zal me wel wachten, het relaas der Hollandsch-Friesche oorlogen hier te herhalen. Maar in één der stellingen van Heeringa's dissertatie: 'De welvaart van het middeleeuwsche Staveren was geheel afhankelijk van een goede verhouding tusschen Holland en Friesland', heeft H. toch blijkbaar willen doen uitkomen, dat er in dezen tijd een belangrijke handel van Stavoren op Holland was - wat zich, gezien de ligging der stad, trouwens wel laat hooren. Zoowel van handels- als van politiek standpunt was er dus alle reden voor de Hollanders om zich aan Stavoren vast te klampen, zoodat 'wanneer ook al het overige Friesland zich aan het grafelijk gezag onttrok, de oude Hanzestad meest altijd voor Holland behouden bleef en men zich hier zelfs al sterker en sterker vastnestelde, naarmate het gevaar, dat de vijand de overhand zou krijgen, grooter werd'¹⁾. Telting komt dan ook tot de conclusie, dat van een Friesch bestuur in Stavoren eigenlijk geen sprake was en dat de regeering op Hollandsche leest geschoeid was.

In het begin der 15de eeuw komt de handel van Stavoren tot groot verval en bovendien is er na 1424 'van eenige Hollandsche heerschappij geen sprake meer'²⁾.

In de 16de eeuw komt echter, al is het dan ook geen 'heerschappij', toch weer een krachtige Hollandsche cultuurinvloed door religie, handel en scheepvaart.

Zoo èrgens in Friesland, kan men juist voor Stavoren³⁾ in de eerste plaats aannemen, dat de taal den invloed van het Hollandsch heeft ondergaan. Slechts biedt Staveren de moeilijkheid, dat men a priori niet zal kunnen uitmaken, of hier sprake is van middeleeuwschen of van lateren invloed. Immers, terwijl in het overige Friesland alles m.i op een in de 16de eeuw beginnende verhollandsching wijst, kunnen de kiemen der ontwikkeling in Stavoren - gezien de historische feiten - reeds aanmerkelijk verder terug liggen. Ik moet zeggen, dat ik geen gegevens bezit, om tot een nadere bepaling van den terminus a quo te geraken, al moet ik tevens bekennen, dat ik eerder geneigd ben, de ontwikkeling te Stavoren in verband met het geheel te bezien en terug te gaan tot de 16de eeuw, den tijd dus, waarin ook de andere Friesche steden en havenplaatsen onder constanten Hollandschen invloed komen. Daarbij kunnen trouwens toch ook de oude Hollandsche verbindingen met Stavoren wel van belang zijn; het is zeer wel mogelijk, dat de eerste fondamenteen eener Hollandsch-Staversche cultuurge-

1) Telting, *Het Oud-Friesche Stadrecht*, blz. 115.

2) Heeringa, blz. 89.

3) Dat dit 'Stavoren' veelal wat aan den ruimen kant geïnterpreteerd moet worden, zal dadelijk blijken.

meenschap reeds vóór de 16de eeuw zijn gelegd en dat op dit wellicht wat bestoven en bedolven fundament in de 16de eeuw toch nog wat gauwer en hechter kon worden voortgebouwd dan in het noorden.

Merkwaardig genoeg blijkt tot de Hollandsch-beïnvloede havenplaatsen ook Hindeloopen te behoren. Immers het Hindeloopensch heeft vanouds¹⁾, en terecht, als representant van een oudere Friesche taalphase te boek gestaan en men zal dus onwillekeurig aannemen, dat conservatisme één der hoofdkenmerken dezer taal is. Maar conservatisme op het eene gebied, met name ten opzichte van de uitspraak van sommige vocalen, behoeft een neiging tot vernieuwing op het andere gebied - aansluiting bij zekere karakteristieke taaleigenaardigheden der 16de- en 17de-eeuwsche Hollandsche zeelieden - nog niet uit te sluiten. Omtrent den aard en de kracht van den invloed der Hollanders kunnen wij ons een voorstelling vormen uit het opstel *De handelsstad Hindeloopen*, dat H.A. Poelman onlangs in *De Vrije Fries*, XXVII (1924), blz. 326-344 heeft gepubliceerd.

Poelman wijst op het eigenaardige feit, dat het stadje op de oudstbekende plattegrond van Van Deventer, door een zeedijk beschermd wordt, die nergens een opening vertoont, waardoor schepen van zee uit de stad konden binnenvaren; 'een flauwe lijn buitendijks doet vermoeden, dat er buitendijks een reede was, en latere kaarten bevestigen dit vermoeden'. De geheele achttiende eeuw door is dat zoo gebleven, en men vraagt zich dus af, waar de schepen den winter doorbrachten en waar ze heen moesten in geval van averij. Poelman komt nu tot de conclusie, dat Stavoren niet alleen zijn eigen, maar ook de Hindelooper vloot heeft geherbergd. Het buitenland kende slechts Stavoren, maar men mag aannemen, dat onder dezen verzamelnaam zeer vaak Hindeloopen en ook Molkwerum, Workum, Koudum, enz. schuilgingen. Voor de middeleeuwen komt Poelman dan tot de conclusie, dat aan Stavoren's roem, zijn handel en zijn zeevaart, niet alleen Stavoren deel heeft gehad; ook Hindeloopen heeft er aan deelgenomen, ook Molkwerum, Koudum, Workum [allemaal *muus*-plaatsen naar men ziet], kortom de geheele zuidwesthoek van Friesland. 'Wij zouden dan voor ons hebben den handel en de zeevaart van een geheele kuststrook, schuil gaande onder Stavorens naam.' Ik veroorloof mij, deze woorden van Poelman te spatieeren, omdat ze op zoo frappante wijze worden bevestigd door mijn kaart. Ze hebben wel-is-waar allereerst betrekking op den toestand in de middeleeuwen, toen de handel zich nog hoofdzakelijk op Engeland en de Oostzee richtte, maar Poelman neemt aan, dat dit Staverversche conglomeraat ook in de volgende

1) Vgl. Siebs in Paul's *Grundriss*, I², blz. 1173.

eeuwen heeft voortbestaan en dat in het bijzonder Hindeloopen 'in later eeuwen een gelijkend tegenbeeld geeft.' Wat er in de 16de eeuw na het verval der Hanze gebeurde, schetst Poelman aldus: 'De IJsselsteden evenals de Zuiderzee-steden verliezen haar handel, Groningen telt niet meer mee onder de zeevaart en buitenlandschen handel drijvende steden. En de Friesche steden met aan de spits Stavoren! Het verval van Stavoren is reeds begonnen; de définitieve ondergang is een kwestie van tijd. Maar van Stavoren hing immers af de geheele handelsstreek van Frieslands Zuidwesthoek, Hindeloopen dus ook. Valt Stavoren, dan valt de geheele handelsstreek; de ondergang van Stavoren moet tevens de ondergang van Hindeloopen zijn. Zoo zou het, logisch geredeneerd, moeten zijn, doch zoo is het niet. Stavoren gaat ten onder, Hindeloopen leeft op tot nieuwen bloei. Een vreemde ontwikkeling. De factoren van dezen nieuwen bloei op het gebied van handel en scheepvaart zijn onbekend, al kunnen wij wel iets vermoeden.

Zeker is in elk geval, dat vele doopsgezinden zich in Frieslands zuidwesthoek neergezet hebben, en deze van alle openbare betrekkingen uitgesloten mensen waren in de eerste plaats aangewezen op handel en dientengevolge op zeevaart. Ook te Hindeloopen waren er zeer vele doopsgezinden en aan de hand der stukken hoop ik aan te toonen, welk een groot aandeel deze doopsgezinden hadden in den handel van Hindeloopen.'

Wat den handel van Hindeloopen betreft, daaromtrent bestaat bij Poelman geen twijfel 'alle belangen der Hindeloopers concentreeren zich in Amsterdam, of uitgebreider, in Holland, doch bemanning en reeders blijven hun Hindeloopen trouw. Amsterdam is hun haven, Amsterdam is de stad, waar zij alles koopen, om hun schepen uit te rusten en te herstellen, Amsterdam is de stad, waar zij de handelsorders voor hun schepen verwachten, doch Hindeloopen is hun woonplaats.' En wat den invloed der religie aangaat: 'Vermoedelijk zullen de doopsgezinden met hun talrijke relaties in Amsterdam¹⁾ en Noord-Holland in die verandering een machtige factor geweest zijn'.

Ook mijn overtuiging is het, dat naast den handel het in de eerste plaats de religie is geweest, die een beslissenden invloed heeft gehad op de maatschappelijke groepeerings, op de oriëntering der geesten, kortom op de geheele Nederlandsche cultuur dier dagen - en dus ook op de taal. Dit is een opvatting, die ik reeds sinds jaren heb gekoesterd en waarop ik reeds van tijd tot tijd heb gewezen²⁾, en ik meen dat mijn kaart in vele opzichten mijn theorie bevestigt.

1) In 1566 vormden de doopsgezinden een partij van 80.000 zielen, waarvan alleen op Amsterdam reeds 8000 kwamen (L. Knappert, *Het ontstaan en de vestiging van het Protestantisme in de Nederlanden*, Utrecht 1924, blz. 365.)

2) Vgl. o.a. *ZfdMaa.* 1923, blz. 217-231 en *Tijdschr.* XLIV (1925), blz. 44 vv.

We zijn hiermede ongemerkt op het onderwerp der religie gekomen; de plaatselijke en provinciale en de godsdienst-geschiedenis zijn zoo eng met elkaar verbonden, dat het mij wenschelijk voorkomt hier enkele opmerkingen omtrent de belangrijkste gebeurtenissen in zake de Friesche religie in te schakelen.

Welke rol hebben b.v. de hervormde predikanten gespeeld? Onze aandacht wordt allereerst getrokken door het verzoek aan de Hoornsche synode van 1580 door 'den eerwaardigen ende hoochgeleerden doctoer Otto Swaelua als commissarius ende gesanden van den heeren ende Gedeputeerden van Westvrieslant, hebbende commissie zoo van den heeren ende Gedeputeerden van Westvrieslant voersz. zoo oyck van der synodaelsche vergaerderinge, nu onlancx tot Sneeck gehouden, om te versoecken, opeysschen ende beroepen ten yersten alle dienaeren, die vuyt Westvrieslant [= provincie Friesland] geboertich, daernae oyck sommige, die eertyts hebben in Vrieslant gestaen, ten laesten oyck sommige, die alhier in Noorthollant sonder besloten gemeynten zyn etc.¹⁾

Uit de notulen blijkt, dat in de termen vielen de volgende personen:

Jacobus van Medemblik,
 Suffridus van Grootebroeck,
 Augustinus Abbekerck,
 Bernardus Langedyck,
 Sybrandus van Sinte Merten,
 Georgius Schagen,
 Fredericus tot Middellie ende Quadijck,
 Tullius van Texel,
 Arnoldus van Petten,
 Aelbertus van Berninckhoorn
 Aggeus Wervershooft,
 Uldericus Oosthuysen,
 Sybrandus in Hem,
 Hillebrandus Doccum,
 Jan Claessen,
 Andreas Castricomius,
 Cornelius Rosterhaude,
 Jan Springer van Lutkebroeck,
 Laurimannus,
 Henricus Benninckbroeck,
 Petrus Purmerendt,
 Joannes Andelius.

1) Reitsma en Van Veen, *Acta der provinciale en particuliere Synoden*, I, blz. 73.

Het naamtype wijst er dunkt me op, dat deze 22 personen grootendeels gewezen katholieke priesters waren, die om den geloove uit Friesland waren uitgeweken en in Noord-Holland een functie als kerkdienaar hadden gevonden. Dat deze, toch wel meerendeels Friesche, predikanten behoorlijk Hollandsch spraken en over 't algemeen geprononceerd Hollandsch georiënteerd waren, ligt voor de hand. We hebben dus in dit buitenslands-werkzaam-zijn van een dergelijk aantal Friesche intellectueelen eenerzijds een symptoom te zien van den reeds bestaanden Hollandschen invloed, anderzijds een belofte voor de toekomstige Hollandsche oriëntering der hervorming in Friesland.

Van de bovengenoemde 22 personen werd al dadelijk aan tien bewilligd om te vertrekken, omtrent acht kon nog niet dadelijk worden besloten, maar van zes daarvan is naar het mij voorkomt met mindere of meerdere stelligheid aan te toonen, dat ze inderdaad ook naar Friesland zijn vertrokken¹⁾. Slechts met betrekking tot vier predikanten is het verzoek niet bewilligd²⁾.

Men moet dit aantal van ± 18 uit Holland gehaalde predikanten beoordeelen naar de verhoudingen dier dagen. Wanneer we weten, dat 'volgens een matige berekening de Friesche kerk in 1580 slechts een vijftigtal dienaars had'³⁾, dan gevoelt men, wat de toevloed dezer predikanten - veelal naar men kan vermoeden de beste en krachtigste elementen - kan hebben beteekend. Swaelua's verzoek was trouwens niet alleen tot predikanten beperkt, maar hij heeft ook 'eenige beroepinge gedaen op Gerbrandum Snecanum, schoelmeester tot Enchuysen, Joannem, schoelmeester tot Bovencarpsel, Franciscum van Leeuwarden, schoelmeester tot Medenblick, geboortich vuyt Vrieslant'⁴⁾, ende zoo daer meerder andere, vuyt Vrieslant geboren, moegen wesen', welke allen door de synode zouden worden aangespoord om zich 'metten yersten te stellen totten examen'⁵⁾.

Zooveel is zeker, dat deze geheele actie tot een krachtige versterking van het Hollandsch-voelende en Hollandsch-sprekende element onder de toonaangevende kringen der Friesche gereformeerden moet hebben geleid.

De doopsgezinden hadden heel wat meer dan de calvinisten reden

- 1) Vgl. T.A. Romein, *Naamlijst der predikanten, sedert de hervorming tot nu toe, in de hervormde gemeenten van Friesland*, blz. 49 of 424, 207, 450, 329, 330, 525 of 535.
- 2) Vormden zij wellicht de op blz. 139 laatstvermelde categorie van hen 'die alhier in Noorthollant sonder besloten gemeynten zijn', waarop de Hollanders dus billijkheidshalve evenveel rechten konden doen gelden als de Friezen?
- 3) J. Reitsma, *Honderd jaren uit de Geschiedenis der hervorming en der hervormde kerk in Friesland*, Leeuwarden 1876, blz. 204.
- 4) En denkelijk ontvluchte monniken?
- 5) *Acta*, I, blz. 77.

tot geheimhouding en verdoezeling hunner sporen. Zoo zullen dus ten aanzien van de geschiedenis der doopsgezinden tal van ondergrondsche draden wel nooit meer kunnen worden blootgelegd - ondergrondsche is hier nog niet in alle opzichten het juiste beeld, over het water zou vaak beter passen. Om hiervan een juist beeld te krijgen, zouden wij over bevolkingscijfers moeten beschikken, waaruit een al of niet bestaand verband tusschen religie en beroep zou zijn vast te stellen. Maar ook zonder dat lijkt het mij a priori zeer waarschijnlijk, dat over 't algemeen de zeevaarders, schippers en visschers van de tweede helft der 16de eeuw niet alleen anti-Spaansch en pro-Hollandsch, maar tevens ook anti-katholiek en deels doopsgezind, deels calvinistisch waren. Omtrent den expansiedrang der doopsgezinden kunnen wij slechts vermoedens uiten, maar het is dunkt me wel zeker, dat ze zich naar geen der oostelijke provincien méér gericht heeft, dan juist naar Friesland. Wanneer wij in het volgende eenige punten aanstippen, die òf als symptomen van een bestaanden expansiedrang - ook op religieus gebied - kunnen worden beschouwd, òf een zoodanige expansie in de hand gewerkt kunnen hebben, dan moeten wij het aan den lezer overlaten te beoordeelen, in hoeverre men doopsgezinden (resp. calvinisten) achter de schermen zal kunnen vermoeden. De rebellie was een te gecompliceerd verschijnsel, dan dat wij alle factoren van haar ontstaan nu nog zuiver zouden kunnen groepeeren. Laat ons dus slechts enkele feiten releveeren.

We zijn in het jaar 1573. Alkmaar is tevergeefs door de Spanjaarden belegerd. Enkhuizen is sinds een jaar in handen der anti-Spaansche partij. De geuzen zijn heer en meester op de Zuiderzee. Het nog altijd 'Spaansche' Hof van Friesland heeft vernomen: 'dat dagelycx aff ende an zyn varende van de stranden ende duyckeldammen van der Bilt, wt ende in zee nae de eylanden, diverssche kleyne sceepkens, in ende affbrengende ende voerende alderhande Pyraten, Zeerovers ende andere Rebellen van zyne Mayesteyt¹⁾' en verbiedt bij ordonnantie van 29 Mei 1573 mitsdien 'allen ende eenen yegelycken, mit enyge schepen elders aen, ofte van eenyge stranden ofte duyckeldammen van der Bilt voorschreven te vaeren, dan aen ofte van den Nyeuwen zyll.' Den 12 Juni 1573 wordt hetzelfde verbod herhaald voor Barradeel²⁾ en den 27 Juni voor Ferwerderadeel³⁾ en men mag wel aannemen, dat het tenslotte voor de geheele kust gegolden heeft. Den 21 October 1574⁴⁾ wordt althans op de klachten, dat 'die aen ende affvaerte, die mit

1) G.F. Baron thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg, *Groot Placaat en Charterboek van Vriesland*, III, blz. 939.

2) Schwartzenberg, III, blz. 939.

3) Schwartzenberg, III, blz. 943.

4) Schwartzenberg, III, blz. 997.

cleyne scheepkens by nacht ende ontyde aen den stranden werdt gedaen', door Caspar de Robles een placaat met scherpe verbodsbepalingen rondgezonden. Is het toeval, dat juist geen placaat aangaande het bedoelde verkeer der 'sceepkens' naar de zuidkust, in 't bijzonder Gaasterland en Lemsterland is bewaard? Of werd deze zuidkust toen reeds voorloopig als een verloren post beschouwd, waar de contrôle niet meer was door te voeren? Een ordonnantie van 7 December 1575¹⁾ zou haast dit laatste doen vermoeden. Daarin toch wordt bepaald 'dat niemant wye hy sy, Ondersaet van syne Mayesteyt oft andere, comende vuyt Oestlandt oft andere Landen, sal moegen vaeren ende passeeren deur het diep ende canael, liggende tusschen Staeveren ende Enckhuysen; ende dat die gheene die ter contrarie van dien doen souden, van goede pryse sullen syn; soet al notoir is, dat sy aldaer nyet passer en kunnen sonder oorloff ende permissie van de voorsz. Vianden ende Rebellen, ende mits hen gevende eenich tribuyt ofte tolrecht, immers nyet sonder evidenten dangiere van in heuren handen te vallen.' De volslagen machteloosheid van het Spaansche gezag op de Zuiderzee kan niet scherper gekarakteriseerd worden dan door de, hier door mij gespatieerde, eigen woorden van den Spaanschen stadhouder. Ten aanzien van het zuidelijk deel der gemeente Hemelumer Oldefaart en Noordwolde benevens de gemeenten Gaasterlanden Lemsterland brengt dat dunkt me ook eenige consequenties mede. Is deze strook gebieds - in het zuiden geheel 'open' door de maritieme alleenheerschappij der Geuzen en hunne geestverwanten, in het noorden door een reeks van meren van het overige Friesland gescheiden - niet een plek 'wie auserlesen, zum Geusen- und Rebellenwesen'? Dat is een vraag, die ons onwillekeurig op de lippen komt, als wij de kaart ter hand nemen. Heeft de Spaansche regeering hetzelfde gedacht, toen zij hare grietmannen in deze gewesten benoemde? In de *Nieuwe Naamlijst van Grietmannen van de vroegste tijden af tot het jaar 1795*²⁾ maakt Baerdts van Sminia op blz. 6 de opmerking: 'Onder de regering van Filips II schijnt zijn Stadhouder over Friesland de magt gehad te hebben de Grietmannen aan te stellen; en zoo zijn er dan ook te dier tijde verscheidene vreemdelingen verkozen, gelijk blijken zal uit de hier volgende Naamrol, denkelyk om zich beter te verzekeren van de gehoorzaamheid der ingezetenen, wier ongenoegen over de Spaansche dwingelandij meer en meer toenam.' Ziet men de naamlijst in, dan blijkt dat 'verscheidene' cum grano salis te moeten worden opgevat; maar bij het haast onvervalscht Friesche naamtype moet het feit dat er in dien tijd ook vreem-

1) Schwartzberg, III, blz. 1044.

2) Leeuwarden 1837.

delingen werden benoemd ons op zich zelf al treffen. Zijn nu de motieven, die aan de benoeming van vreemdelingen ten grondslag lagen, inderdaad geweest zooals Baerdt v.S. veronderstelt - en voor zijn gedachtengang valt dunkt me wat te zeggen -, dan trekt het wel sterk de aandacht, dat de geheele strook: Stavoren + Hem + Gaasterland + Lemsterland ten opzichte van de nationaliteit der grietmannen een unicum vormt, in zooverre dat in Filips' regeeringsjaren geen enkele Fries daaronder wordt aangetroffen.

Het heeft mij verwonderd, dat ik omtrent rebellie of religieuze bewegingen in dit gebied zoo weinig vermeld vond in het boek van J. Reitsma, *Honderd jaren uit de Geschiedenis der hervorming en der hervormde kerk in Friesland*. Dat echter deze Zuidelijke *muus*-strook wel degelijk meegesleept is in de religieuze omwenteling der 16de eeuw, blijkt uit de becijfering die Blaupot ten Cate¹⁾ geeft omtrent het aantal personen dat door Leenert Bouwens na 1551 is gedoopt: in Balk 36, Harich 10, Hemelum 1, Lemmer 23, St. Nicolaasga 36, Slooten 62, Staveren 57, tezamen 225. Uit opgaven voor het einde der 17de eeuw²⁾ blijkt, dat het aantal niet gealimenteerde leden der doopsgezinde kerk resp. bedroeg voor Warns 140, Stavoren 101, Slooten 47, Bakhuizen 40. Balk had in 1720 ruim 70 leden.

Mogelijk heeft de reformatische beweging daar in het zuiden aanvankelijk grootendeels een doopersch karakter gehad. Uit de acta der synode van Harlingen in 1584 blijkt althans, dat er in dat jaar o.a. nog geen gereformeerd predikant in Gaasterland was en dat 'Aenghaende om eenen dienaar tho schicken op Geesterlant is besloten, dat men sall schrywen aen die van Leewarden ten eynde eenen bequaemen dienaar haer toegeschickt mach worden'³⁾. De haarden der religieuze omwenteling, zij het in gereformeerden of doopsgezinden geest, zal men als altijd hoofdzakelijk in de steden - alle Hollandsch beïnvloed naar men kan veronderstellen - moeten zoeken; men vergete daarbij niet, dat de menschen zich veelal op kleine plaatsen lieten doopen om zich aan het spiedend oog der overheid te onttrekken. Inderdaad is er in Friesland wel nauwelijks een plattelandsstreek denkbaar, waar de dorpen zoo zeer in de stedelijke cultuur - wel-is-waar gemeten naar den bescheiden maatstaf dier dagen - betrokken moesten worden als juist dit zuidelijke *muus*-gebied. In de eerste plaats moet, blijkens de gesteldheid van deze streek, een groot deel der bevolking op het water zijn brood gevonden hebben en daarmede in de stad- en havencultuur

1) Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Friesland*, blz. 88.

2) Bij Blaupot, t.a.p. blz. 188 v.

3) Reitsma en Van Veen, *Acta der Provinciale en Particuliere Synoden*, vl, blz. 9.

- de *muus*-cultuur zouden wij eenvoudigheidshalve kunnen zeggen - betrokken geworden zijn. Voor de niet-maritieme bevolking schijnt dit gebied, door drie groote meren in het noorden begrensd, eenerzijds voorbeschikt, om wat haar Friesche taal en cultuur betreft, tegenover het overige Friesland een soort van relict-gebied te vormen. Aan den anderen kant echter zullen de plattelanders, indien zij tot nieuwe modes overgingen, geneigd geweest zijn, zich te richten naar de beheerschende punten: in het noorden de stad Sloten, waarover vanouds de eenige doorgangsweg liep, in het westen Stavoren met zijn door Poelman aangetoond achterland van steden en havenplaatsen en in het oosten Tacoziyl¹⁾ en De Lemmer. Dat waren de kanalen, waardoor de sterker en sterker Hollandsch-gekleurde cultuur toegang vond; het is wel aan te nemen, dat Stavoren hier den grootsten invloed gehad zal hebben.

Een terloopsche mededeeling omtrent Warns in *Tegenw. Staat van Friesland*, III, blz. 302: 'ook wonen in dit Dorp veele vermogende Oostersche en Westersche Schippers' brengt ons onwillekeurig de vraag op de lippen, of ook de verdere Zuidkust wellicht vanouds min of meer als een soortgelijk 'buitenverblijf' voor Friesche handelsen havensteden heeft gefungeerd. Dit zou zeker het aantal *muus*-sprekers nog vergroot hebben, want, zooals we nog tot op den huidigen dag kunnen constateeren, juist onder rentenierende handelslieden, schippers en andere personen, die buiten hun oude woonplaats 'rustig' gaan leven, zijn veel *uu*-sprekers te vinden.

Ook onder verveners, kunnen wij eraan toevoegen. Dit met het oog op den eigenaardigen *muus*-uitlooper, die Heerenveen en de naastliggende veenstreken omvat: zonder twijfel een nieuwe *muus*-aanwinst, die als zoodanig buiten onze reconstructie van den 16de- of 17de-eeuwschen taaltoestand valt en waarvan trouwens de interpretatie m.i. zoo voor de hand ligt, dat een verklarend woord overbodig geacht kan worden.

Dat in Kollum het Landfriesch ten onder gegaan is, moet in de eerste plaats worden toegeschreven aan het feit, dat deze plaats oorspronkelijk ook zeehaven is geweest (blijkens Schwartzberg, III, blz. 26 waren er in 1543 zeven zeehavens: Collum, Dockum, Harlingen, Mackum, Workum, Stavoren en de Lemmer - alle met uitzondering van Makkum *muus*-plaatsen) en als zoodanig in cultureel opzicht gelijken tred zal hebben gehouden met de overige steden.

Merkwaardig is het, dat ook de Groningsche gemeenten Grijpskerk, Grootegast en Niekerk tot het Kollumer *muus*-gebied behooren²⁾. De

1) Tacoziyl mag hier niet vergeten worden. Volgens *Tegenw. Staat van Friesland*, III, blz. 544 was Tacoziyl in 1495 met Workum de eenige goede haven in Westergo.

2) In andere opzichten vormen echter deze gebieden met dat van Kollum géén eenheid.

taal van dit gebied wordt op de kaart in van Ginneken's *Handboek der Nederlandsche Taal*, als Stellingwerfsch bestempeld¹⁾, terwijl de toegevoegde naam Humsterland als het ware een oud 'Humsterlandsch' dialect suggereert. Indien men echter dit gebied bereist en met de inwoners spreekt, krijgt men in steeds stijgende mate den indruk, dat hier van een oud dialect geen sprake kan zijn, maar dat het Hollandsch een wig tusschen het Friesch en het Groningsch heeft gedreven. Dat klopt ook geheel met het gevoelen der omwonenden. De bewoners van Noordhorn wisten mij b.v. heel goed te vertellen, dat men in Grijpskerk meer 'naar de letter' en 'fiener' sprak. Ik werd ook getroffen door de verwijten van 'verwaandheid', 'wind', enz., die omtrent de bewoners der *muus*-dorpen vaak gehoord worden; als spotrijm op Burum komt b.v. allereerst op de lippen: *in Boerem hebben ze poerem*. De buitenstaander moet daaruit vooral niet afleiden, dat deze lieden inderdaad verwaander zouden zijn, dan b.v. die van Noordhorn of Aduard²⁾. Hier vormen taalkundige motieven den psychologischen ondergrond: uit die verwijten spreekt een tikje afgunst tegenover hen, die in hun taal nader bij het cultuurcentrum staan. Nu kàn dit naderstaan in taalkundig opzicht wel voortvloeien uit een diepere cultureele penetratie, ja inderdaad zal dat wel doorgaans het geval zijn, maar ik geloof, dat de zaak hier toch anders verklaard moet worden. Ik ben nl. geneigd om aan te nemen, dat het Friesch in de westelijke strook van het Westerkwartier langer intact is gebleven, dan in het overige Groningen. Verdween dáár het Friesch in de 15de eeuw, voor het uiterste westen - dat immers nog altijd op een gaaf Friesch achterland kon steunen - zal men moeten aannemen, dat het Friesch nog tot in de 16de en 17de eeuw is blijven voortleven. Nu was echter de taalkundige expansie van de provincie Friesland in dezen tijd allermint zóó, dat daardoor ook nog een Friesche Irredenta kon worden gevoed en het gevolg was, dat deze Friezen-in-verstrooiing - te ver van het Groningsche cultuurcentrum verwijderd en wellicht vanouds met een zekeren afkeer tegen 'de stad' behept - zich in de armen van de thans reeds buitengewoon expansieve Hollandsche taal en cultuur wierpen, op dezelfde wijze als de Friesche steden en havenplaatsen dat hebben gedaan. Volgens deze redeneering zou dus ook de taal van het westelijke Westerkwartier in wezen niet verschillen van het Stadsfriesch. Wel echter in graad, want dit Westerkwartiersch draagt een sterker Hollandsch cachet, al zijn er ook nog talrijke Friesche relicten, met name in het woordgebruik aan te wijzen.

1) Evenals door Te Winkel in Paul's *Grundriss*, I².

2) Evenmin als men b.v. uit de omstandigheid, dat de Peizer boeren hun klanten op de Groninger markt met *dow* aanspreken, moet afleiden, dat de Drenten onbeleefder zouden zijn dan de Groningers (zie *Tijdschr.* XXXIX (1920), blz. 262).

Volledigheidshalve zij vermeld, dat we ons hier in een hoek bevinden met oude doopersche traditie. In Humsterland zijn in 1574 en 1578 vergaderingen van doopsgezinden gehouden en men spreekt ook van de zoogenaamde Humster-vrede van 1574¹⁾. Verder heeft er een Humsterlandsche klasse en een Humsterlandsche Societeit bestaan²⁾. Wat meer in 't bijzonder de *muus*-uitlooper in het Westerkwartiersche gebied betreft: Leenert Bouwens heeft te Lutkegast gedoopt³⁾ en in Niezijl, Grijskerk, Visvliet, Bomsterzijl en de Waard hebben reeds vanouds doopsgezinden gewoond⁴⁾. Blaupot ten Cate vermoedt dat de connecties van deze doopsgezinden met die der naburige Friesche dorpen intiemer geweest zijn, dan met die van Groningen⁵⁾. Ziedaar enkele vage gegevens, waaruit misschien het vermoeden zou zijn te putten, dat ook de doopsgezinden hier bij de verspreiding der *uu*-uitspraak een rol hebben gespeeld. Wellicht echter doet men ook beter deze doopsgezinde beïnvloeding als een secundair uitvloeisel van een meer algemeene Hollandsche penetratie te beschouwen, waaromtrent de geschiedvorsching nog meer licht zou moeten doen opgaan. We kunnen hier misschien ook eenig gewicht hechten aan de omstandigheid, dat vervolgd en over 't algemeen een bijzondere voorkeur blijken te hebben voor vestiging in grensgebieden, omdat hier het raderwerk der verschillende bestuursadministraties niet volledig aaneensluit en vluchtelingen dus gemakkelijker van administratieve leemten en omslachtigheden gebruik kunnen maken, wanneer de tijd mocht komen om zich aan vervolging te onttrekken.

Zij die verwachten, dat de Friesche eilanden, in hun bekende afgelegenheid, een bijzonder conservatisme in de taal zouden vertoonen, komen daarin - althans voor zoover aangaat het door ons bestudeerde verschijnsel - bedrogen uit. Schiermonnikoog en Ameland gaan ten opzichte-hunner *uu*-uitspraak samen met alle Friesche steden en havenplaatsen en zijn hier dus moderner dan het continentale Friesche boerenland. Nu is het mij wel bekend, dat het Schiermonnikoogsch door vele taalvorschers juist als zeer oud beschouwd wordt (Winkler's hypothese⁶⁾, dat het nog een overblijfsel zou zijn van de Friesche taal, zooals zij voor de kerkhervorming in Groningen werd gesproken, heeft iets zeer aanlokkelijks), maar ook hier geldt, evenals voor den Frieschen zuidhoek: het eene behoeft het andere niet uit te sluiten. Wat nu het

1) Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Groningen, Overijssel en Oost-Friesland*, I, blz. 85.

2) T.a.p. blz. 148.

3) T.a.p. blz. 88.

4) T.a.p. blz. 89.

5) T.a.p. blz. 89.

6) *Dialecticon*, I, blz. 453.

argument betreft, dat Schiermonnikoog een eiland is en dús conservatief moet zijn, dat gaat hier stellig niet op. Reeds het feit, dat op de meeste eilanden niet meer Friesch gesproken wordt, moet hier tot nadenken stemmen. Wanneer men als vaststaand aanneemt, dat in het tegenwoordige West-Friesland oorspronkelijk Friesch werd gesproken (en ik geloof niet, dat ooit iemand twijfel daaromtrent heeft geopperd), dan kan het toch moeilijk anders, of op alle eilanden moet eens de Friesche taal geheerscht hebben. De tegenwoordige toestand is echter, dat alle eilanden behalve Schiermonnikoog en een deel van Terschelling Hollandsch spreken. M.a.w. het Friesche taalgebied is hier vanuit westelijke richting 'opgerold', maar Schiermonnikoog blijkt niet in dezelfde mate in den maalstroom van het verkeer te zijn meegesleept als de andere eilanden; in allen gevalle heeft Schiermonnikoog in taalkundig opzicht het meest zijn autochthoon cachet gehandhaafd. Volgens *Tegenw. Staat van Friesland*, II, blz. 397 was het eiland in vroeger tijden [blijkbaar 17de eeuw en begin 18de] zeer beroemd 'wegens het getal der schepen, die aldaar t'huis behoorden, en tot 110 waren aangegroeid; vaarende alle voor eigen rekening der Ingezetenen; meest alle waren het Visschers schuiten, Snikken genaamd; doch door 't sterk afneemen en verminderen der Zeevisscherij, is dit getal van Snikken, in bijna 50 jaaren, tot twee en tachtig verminderd' en op blz. 403 zien we: 'Sedert deeze inkorting der Zeevisscherij, hebben veele Ingezetenen zich van hunne Visschers-schuiten ontdaan, en in plaats van dezelve zulke schepen laten timmeren, of aangekocht, waar mede zij in staat zyn om allerhande koopwaren over zee te vervoeren. Hunne voornaamste vaart bestaat, op de zogenaamde kleine Oost, of liever, Ditmarssen, en de verdere kusten van het Holsteinsche, van waar zij allerhande soort van graanen naar Amsterdam vervoeren' Volgens v.d. Aa, *Aardr. Wb.*, X, blz. 218 waren er op 1 Januari 1845 nog 33 zeeschepen, meest smakken en tjalken, aanwezig.

Wanneer we nalezen wat omtrent Ameland in den *Tegenw. Staat* wordt vermeld, worden we in sterke mate aan Poelman's interessante opmerkingen omtrent Hindeloopen herinnerd en we vragen ons af, of we voor Ameland niet in vele opzichten een analoge ontwikkeling - doch gepaard gaande met een veel sterkere Hollandsche penetratie - moeten aannemen. Ook de Amelandsche bevolking bestaat volgens *Tegenw. Staat* grootendeels uit doopsgezinden. Meer dan de visscherij is de handelsvaart tot bloei gekomen: 'Ondertusschen hebben de meeste Amelanders, reeds in 't begin der voorige [dus de 17de] Eeuw hunne netten verlaaten, en zich op de zeevaart met Koffen en Smakken uitgelegd, met welke zy wyd en zyd, zo naar de Oostzee, als op Frankryk en Spanjen voeren; hebbende hier van deeze schepen, by

't geheugen van oude lieden, meer dan honderd te huis behoord, die het Eiland in bloey en vermogen ongemeen deden toeneemen. Doch deeze scheepvaart is thans weder byna te niete gelopen, zo dat 'er maar drie of vier Amelander Kofschippers meer overig zijn. De meeste inwoners hebben zich, in plaats daarvan, tot de groote scheepvaart begeeven, en wel meerendeels voor rekening van Amsterdamsche kooplieden, zo dat men hier thans meer dan honderd Amelander Grootchippers of Kapiteins vindt; wier reeders of boekhouders te Amsterdam wonen. By deeze Kapiteins vaaren wederom andere Amelanders voor Stuurlieden enz. Dus behoeft een gemeen Amelander, zo hy wel wil oppassen, niet lang voor matroos te vaaren; te meer wyl de Amelanders alomme voor zeer goede zeeluiden bekend staan, en door de Amsterdammers zeer gaarne in dienst genomen worden: zelfs rekent men, dat thans niet een der Eilanden aan de Wadden zo veele Scheeps-Kapiteinen uitlevert als Ameland'¹⁾. Bovendien was Ameland vanouds een op zichzelf staand koninkrijke, dat tot 1795 volkomen onafhankelijk van Friesland en de Republiek is geweest²⁾.

Al kan het dus kwalijk anders, of Friesland moet vanouds het 'moederland' van Ameland geweest zijn, aan den anderen kant is dit Amelandsche kind reeds zoo vroeg van huis gegaan en in de wereld opgenomen, dat het nauwelijks een wonder kan heeten, dat het de moedertaal heeft verleerd en de taal van het expansieve Holland heeft overgenomen. De *Tegenw. Staat*³⁾ kon reeds in 1786 constateeren: 'Voor het overige zyn de inwoners, dewyl de meesten in Holland verkeerden of verkeerd hebben, beschaafde en vrymoedige menschen; de Hollandsche taal wordt dus ook over 't geheele Eiland gesproken, uitgezonderd alleen op 't Oostelyke deel van Nes, alwaar nog de oude Friesche Landtaal is overgebleeven.' Volgens Winkler, *Dialecticon* I, blz. 483 wordt thans op Ameland geen Friesch meer gesproken. Het Hollandsch, volgens Winkler met 'Frieschen tongslag' gesproken, wordt door dezen terecht met het Stadsfriesch op één lijn gesteld. Al zal de taal in uitspraak en woordenkeus in menig opzicht van het Stadsfriesch afwijken; principieel verschilt het niet daarvan: ook het Amelandsch is Hollandsch in Frieschen mond.

1) *Tegenw. Staat van Friesland*, II, 361v.

2) J. Houwink, *De Staatkundige en Rechtsgeschiedenis van Ameland tot deze eeuw* (Diss. Leiden 1899), blz. 91 vv.

3) *Tegenw. Staat van Friesland*, II, 393v.

Vijfde hoofdstuk

Hollandsche invloed in Overijssel, Gelderland en Noord-Brabant

A. Overijssel en Gelderland

Omtrent Kuinre en het vroeger in dezelfde gemeente liggende Blankenham kunnen we kort zijn. We kunnen blijkens de ligging al dadelijk vermoeden, dat zij mede in de 'haven'-sfeer zijn gekomen evenals alle tot nu toe vermelde Friesche kustplaatsen. De burgers en ingezetenen van Kuinre bestonden dan ook meest uit schippers en visschers¹⁾. Er komt nog bij, dat we ons hier in een streek bevinden, die gelegen is aan de peripherie van het Friesche en van het Overijselsche taalgebied, zoodat we het taalkundig tot op zekere hoogte als 'niemandsland' kunnen beschouwen, waar de eerste de beste annexatiepoging van een krachtig veroveraar (in casu het zeevarende Holland) dadelijk succes heeft. Aan de grens van het Friesche en Gronigsche taal gebied konden we hetzelfde verschijnsel waarnemen.

Blijkbaar is ook Ossenzijl en het westelijk gedeelte der gemeente Steenwijkerwold meer westelijk dan oostelijk georiënteerd. Omtrent Ossenzijl zegt v.d. Aa, *Aardr. Wb.* VIII, blz. 630: 'Dit gehucht bestaat nog niet lang en heeft zijne opkomst te danken aan de zijl- of schutsluis op de Kalenberger-gracht, welke eene zeer druk bevaren gemeenschap tusschen Overijssel en Friesland openstelt.'

Ook Blokzijl²⁾ is feitelijk een nieuwe plaats, al bestond er in de 15de eeuw op dezelfde plek reeds een 'Groote Zijl'. Haar opkomst heeft Blokzijl te danken aan den stadhouder van Aremberg (1548-1568), die, ten deele op eigen kosten, hier een haven liet aanleggen. Voor ons is van belang, dat de aanleg van deze haven eenerzijds gevolg is van, anderzijds aanleiding tot een intensievere ontginning van de venen. We komen hiermede weer in het vlottende milieu der verveners en turfschippers, die, naar wij ook voor Giethoorn (zie blz. 150) kunnen

1) *Overijs. Alm.* XVIII (1853), blz. 75.

2) Vgl: [de Vos van Steenwijk], *Geschiedkundige Verhandelingen over Vollenhove en deszelfs omstreken* (Zwolle 1831), en S.F. Klijnsma, *Geschiedkundige herinneringen aangaande de voormalige vestingen Steenwijk, Kuinre en Blokzijl*, blz. 194 vv.

vermoeden bepaald ook een belangrijk aandeel in de verbreiding der *uu*-uitspraak hebben gehad. Na den aanleg van de haven nam de bloei zoo toe 'dat in het tijdsbestek van eene eeuw hier honderd karveelschepen, behalve de mindere vaartuigen, geteld werden, die de Zuiderzee bevoeren'¹⁾. Ook de buitenvaart werd van hieruit beoefend, ja zelfs de walvischvaart²⁾. Ik wil niet verzuimen op te merken, dat de doopsgezinden in Blokzijl ook een belangrijke rol gespeeld hebben. In 1574 bestond er reeds een gemeente van Oude-Vlamingen, later kwamen er nog andere secten bij³⁾. Tusschen de doopsgezinden van Oldemarkt, Blokzijl, Zuidveen en Giethoorn heeft een nadere verbintenis bestaan. Interessant is dit verband, dat in het *moes*-sprekende Steenwijk nimmer een doopsgezinde kerk of vermaning heeft bestaan al hebben er wel eenige doopsgezinden gewoond⁴⁾.

Volgens Blaupot ten Cate is Giethoorn 'zeker eene zeer oude gemeente' en is ook 'het grootste gedeelte der burgerlijke bevolking Doopsgezind geweest'⁴⁾, maar nadere aanduidingen omtrent de herkomst der nieuwe leer ontbreken. We zullen voor dezen geheelen hoek moeten bedenken, dat de doopsgezinden reeds krachtens hun geloof eenigszins 'internationaal' georiënteerd waren. Handelaars, schippers en de voorspoedig zich vermeerderende, weinig hokvaste en steeds weer opnieuw koloniseerende verveners, ziedaar de vlottende bevolkingselementen, waaruit een groot deel der bewoners bestond. De expansieve kracht der bevolking kwam tot uiting in de herhaalde emigratie. In de 17de eeuw 'verhuisden vele turfgravers van Giethoorn naar de provincie Groningen en hielpen mede tot den bloei der dorpen Wildervank en Veendam. Evenzoo verhuisden nog in de 18de eeuw velen tot het verveen en uitbaggeren van St. Johannesga en andere plaatsen in Friesland'⁵⁾. Met die 'andere plaatsen'. zullen in de eerste plaats wel de dorpen Luinjeberd en Tjalleberd bedoeld zijn, die, naar men mij mondeling meedeelde vanuit Giethoorn bevolkt zijn en waarvan de bewoners nog steeds familie- en vriendschapsbetrekkingen met die van Giethoorn onderhouden. Op de taal dier plaatsen is dat, zooals wij blz. 144 zagen niet zonder invloed gebleven: de eigenaardige tongvormige *muus*-uitlooper in het Friesche taalgebied berust dus op betrekkelijk recente invloeden en heeft voor onze historische beschouwingen en conclusies slechts secundaire waarde.

1) De Vos van Steenwijk, t.a.p. blz. 55.

2) W. Schuiling in *Tijdschr. Aardr. Gen.* 2de S. XVIII (1901) blz. 324.

3) Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Groningen, Overijsel en Oost-Friesland*, I, blz. 102.

4) T.a.p. blz. 102.

4) T.a.p. blz. 102.

5) F.A. Hoefer in *Versl. en Meded. d. vereen. tot beoef. v. Overijs. regt en geschied.* XXX (1914), blz. 40.

Vollenhove is weer kuststad en daarmee voldoende tot *muus*-plaats gestempeld.

Genemuiden bezit reeds sinds 1275 stedelijke rechten¹⁾. Het stadje is in 1580 voor goed in Staatsche handen overgegaan. We zien, hoe de bewoners in 1619 de zijde der remonstranten hielden, zoo zelfs, dat zij hun predikant om zijn tegengestelde gevoelens de stad deden ruimen²⁾. De bevolking is thans orthodox-protestant; op een gezamenlijke bevolking van 1719 zielen werd in 1840 één katholiek aangetroffen. Vgl. reeds *Tegenw. Staat* (t.a.p. blz. 160): 'Voor weinige jaren hoorden wy aanmerken, dat 'er zelfs geen één huisgezin van eene andere dan de hervormde belydenis bestond.' Wat ten slotte de verkeersmogelijkheden aanbelangt: het stadje is sinds de 14de eeuw in bezit van het veer over het Zwarte Water, welk veer 'eenig vertier' gaf 'uit hoofde dat het steedje in den gewonen weg ligt die van Vollenhove zo naar Kampen als naar Zwolle gaat.'³⁾ Voor de door ons veronderstelde 16de- en 17de-eeuwsche Hollandsche oriëntering zullen we echter meer waarde moeten hechten aan het feit, dat er ook 'eene zeer bekwame haven' was, welke 'zeer geschikt is tot de visscherij'. Vermoedelijk heeft die nog een grooter rol gespeeld in den tijd, toen er nog zalm in de Zuiderzee werd aangetroffen; zoo voert de stad o.a. thans nog altijd een zalm in haar wapen.

De naam Genemuiden wekt onwillekeurig associaties aan den befaamden tocht, dien de wederdoopers in 1534 hierheen hebben ondernomen, om verder door te trekken naar Munster. Zeven en twintig schepen werden aangehouden met doopers, die van plan waren, om zich, ten getale van 5000, bij Bergklooster te verzamelen⁴⁾. Is het zuiver toeval geweest, dat de tocht over Genemuiden werd geleid, of is de keuze te danken aan bijzondere connecties in dezen noordhoek? Jammer genoeg tasten wij ten opzichte van de haarden der doopersche beweging en de herkomst der eerste aanhangers alweer in het duister, daar de doopers alle reden hadden om hunne actie in het geheim te voeren. Blaupot ten Cate⁵⁾ neemt echter aan, dat speciaal van de Hollanders, die bij hun aankomst in Overijssel verstrooid geraakten, velen daar zijn blijven hangen en zich verborgen hebben gehouden. Dit geldt echter blijkbaar alleen voor het land van Vollenhove, want voor Genemuiden vindt men nergens gewag gemaakt van eenige doopsgezinde

1) *Tegenw. Staat v. Overijssel*, IV¹, blz. 145.

2) T.a.p. blz. 156. Men vgl. echter Reitsma en van Veen, *Acta der provinciale en particuliere synoden*, V, blz. 338 v. De kwestie is mij niet geheel duidelijk geworden.

3) T.a.p. blz. 158.

4) Over een en ander vgl. J. de Hullu, *Bescheiden betreffende de hervorming in Overijssel*, I, blz. 152 vv.

5) T.a.p. blz. 44.

relatie. Ook de vraag, die ons in de eerste plaats interesseert, hoe komt het, dat de reformatie in Genemuiden zoo plotseling en zoo radicaal haar beslag gekregen heeft? vond ik niet beantwoord. Wanneer ik weer met den deus ex machina: Holland kom aandragen, zal de lezer niet ten onrechte van mij kunnen vergen, dat met wat meer sprekende historische feiten te staven. Ik kan daarop niet veel anders doen, dan wijzen op de geheele kaart en de vraag stellen, of de taalkundige toestand in verband met dien van de omgeving bezien, hier niet een historische reconstructie toelaat.

Staphorst vertoont in zooverre met Genemuiden eenige gelijkenis, dat in beide gemeenten de hervorming op even radicale wijze haar beslag heeft gekregen en dat we omtrent de kiem van dit verschijnsel niets gewaar kunnen worden. In Staphorst werden in 1840 op de 4054 bewoners slechts drie katholieken aangetroffen. Anderzijds is hier eenzelfde probleem als b.v. ten opzichte van Hindeloopen en Schiermonnikoog, in zooverre nl. de Staphorsters erkend-conservatief zijn in zeden, gewoonten, kleederdrachten en niet het laatst ook in hun taal. Ik geef onmiddellijk toe, dat naar mijn indruk de taal van Staphorst - evenals in wat mindere mate die van Giethoorn en Genemuiden - inderdaad een zeer bijzonder en ouderwetsch karakter draagt. Maar wat thans conservatief geworden is, behoeft het daarom niet altijd geweest te zijn. Wanneer we zien, dat in deze gemeenten met het in taalkundig opzicht meest autochthone karakter: Genemuiden, Giethoorn en Staphorst resp. 1, 10 en 3 katholieken gevonden worden, dan wijst dat toch allerm minst op een conservatisme aan het einde der 16de eeuw.

In dit verband mag ik ook op den 'Wandertrieb' wijzen, die van ouds bij de Staphorsters bestaan schijnt te hebben. Zoo zegt Blink¹⁾: 'Een herinnering aan den veenarbeid der kolonie was het verder nog, dat tot voor korten tijd jaarlijks een tal van Staphorster jongelieden een tijd lang elders naar de venen gingen om daar te arbeiden, en eerst tegen den hooitijd weder huiswaarts te keeren. En even als de veenlui den zijn de Staphorsters nog altijd trekkers, die gaarne handel drijven, die men zelfs op verre markten kan vinden, en dikwijls de omliggende dorpen afloopen, om er te handelen in alles en allerlei.'

Volgens v.d. Aa, *Aardr. Wb.* X, blz. 664 is Staphorst drie maal van plaats verwisseld. De landhoeve Olde-Staphorst zou sinds 'onheugelijke' tijden het begin van het dorp geweest zijn. 'In latere dagen heeft zich in het tegenoverliggende veld, dat eene woestenij was, eene volksplanting nedergeslagen, waaruit de buurt en vervolgens het dorp Staphorst ontstaan is. Wanneer dit heeft plaats gehad is onbekend, doch

1) *Tijdschr. Aardr. Gen.* 2de S. XIX (1902), blz. 79.

het schijnt voor de invoering der Christelijke godsdienst geweest te zijn. Ook weet men de afkomst der Staphorster volksplanting niet, evenwel gelooft men, om meer dan eene reden, dat zij uit Friezen bestond.' v.d. Aa schijnt deze formuleering te hebben overgeschreven uit F.A. Ebbinghe Wubben, *Plaatsbeschrijving der gemeente Staphorst*, blz. 16, en wanneer we daar vernemen, wat onder deze 'meer dan eene reden' verstaan moet worden, dan gevoelen we dadelijk hoe uiterst zwak deze argumentatie is. Ebbinghe Wubben noemt als eerste bewijs twee [algemeen-Nederduitsche] woorden: *wagen* voor golven en *bragen* voor hersenen, die Friesch zouden zijn¹⁾. In de tweede plaats meent hij, dat, waar andere veenkoloniën als Giethoorn, Kamperveen, Friezenveen²⁾ door Friesche volksplantingen bezet zijn geworden [staat dat inderdaad bij al deze plaatsen zoo onomstootelijk vast?] ook Staphorst daarmee wel over een kam geschoren mag worden. Vervolgens zijn hier 'akkers, huizen, zonderlinge stallen en velerlei gereedschap, geheel oorspronkelijk en van het in den omtrek gebruikelijke afwijkend [schr. zegt n i e t: "en met de Friesche overeenkomende"] ingerigt; evenals te Vriezenveen, welker ingezetenen in hunne handvesten en oude verdragen den eernaam van vrije Friezen dragen. Eindelijk heeft het tegenwoordige geslacht nog veel bijzonders in aanleg, karakter en zeden, in vergelijking van de andere bewoners dezer Provincie' [niet vermeld wordt, in hoeverre deze bijzonderheden met de Friesche overeenstemmen³⁾]

Als er geen betere argumenten voor de 'Friesche' afkomst der Staphorsters zijn bij te brengen, is eenige skepsis aan te bevelen. Wel maakt Blink in *Tijdschr. Aandr. Gen.* 2de S. XIX, (1902), blz. 73 gewag van Friesche turfmonniken, die in de 13de eeuw met de vervening zouden zijn begonnen, maar die kunnen toch bezwaarlijk als 'voorvaderen' der tegenwoordige bevolking in aanmerking komen.

Ook de bouw der woningen is niet Friesch. Gallée redt zich uit deze impasse door de Staphorster boerderijen voor: 'gemengd-Friesch' te verklaren en ze tot het 'Zuiderzee-type' te rekenen, maar terecht wijst Schrijnen, *Volkskunde*, I, blz. 36 op het beslist Saksische karakter van de vrijliggende haard, de lange ruime deel en de banderdeur.

Laat mij hier dadelijk aan toevoegen, dat ik van Friesche relictten in

- 1) Men zal ze in dezen vorm tevergeefs in het Friesche Wb. zoeken, wel *weach*, *weage*, *weagje* en *brein*, *brijn*.
- 2) Dat de Friezenveensche t a l Friesch beïnvloed is, moet ik voorloopig betwijfelen; ik heb ten minste geenerlei stellige aanwijzingen uit het dialect kunnen putten.
- 3) Hoe on-Friesch is b.v. de gewoonte, dat de Staphorster vrouwen geregeld allen landarbeid verrichten: ploegen, mennen, hooien, spitten; men kan dit vanuit den trein waarnemen.

de taal tot nog toe geen spoor heb kunnen ontdekken. Ik geloof dan ook, dat dit geval weer typisch illustreert, hoe wenschelijk het is om de resultaten der geschiedvorsching, anthropologie, folklore en taalwetenschap zuiver van elkaar te scheiden. Het gevaar is niet denkbeeldig, dat de beoefenaars dezer wetenschappen wederzijds als feiten van elkaar overnemen, wat in werkelijkheid slechts losse vermoedens of hypothesen zijn, die bij een voortschrijden der wetenschap veelal vanzelf ineenzinken, terwijl ze dan helaas in de ontleenende wetenschappen niet zelden nog een bijzonder taai en lang leven hebben. De zoogenaamde 'volksoverlevering', veelal een nagalm van wat dilettantische plaatselijke geschiedvorschers eens hebben beweerd, moet hier niet al te hoog worden aangeslagen. Over 't algemeen is a priori eenige skepsis aan te bevelen ten opzichte van de overoude kolonisaties, rasen stamvermengingen, enz., die door de plaatselijke geschiedvorschers zoo vaak worden verondersteld en waarvan altijd geheimzinnige 'sporen' in de taal zijn aan te toonen (men vgl. ook boven blz. 63). M.i. is de taalwetenschap ten onzent op het oogenblik nog niet zoo ver, dat ze als betrouwbare hulpwetenschap voor de anthropologie kan worden gebruikt. Wel meen ik, dat voor de dialectgeographie op den duur een dergelijke functie kan zijn weggelegd, maar dan zullen we eerst den duidelijk als 'nieuw' kenbaren taalkundigen aanwas voorzichtig moeten elimineeren, om zodoende de oudere onderlaag te duidelijker te kunnen onderscheiden.

Men ziet op de kaart, dat het tot de gemeente Staphorst behoorende IJhorst niet meer tot het *muus*-gebied behoort. Het dorp behoort dan ook kerkelijk onder De Wijk. Men spreekt er geen Staphorster dialect en de bewoners hebben, naar men mij ter plaatse mededeelde, weinig relatie met Staphorst.

Nieuw-Leuzen was volgens *Tegenw. Staat van Overijssel*, IV¹ (Amsterdam 1790), blz. 72 in het jaar 1635 nog een 'wilde woestenij'. De erfgenamen van Oud-Leuzen (behoorende tot de tegenwoordige gemeente Dalfsen) verzochten in genoemd jaar vrijheid van alle belasting over dit 'agterste veen met zijn toebehooren', omdat zij het land dachten te ontginnen. Het verzoek werd toegestaan en het succes van de onderneming was zoo groot, dat er reeds na een kwart-eeuw een kerk in het nieuw-ontstane dorp kon worden gebouwd, waarvoor in 1662 de eerste predikant werd beroepen. Vermelding verdient, dat in 1840 de bevolking uit 1698 protestanten en 5 katholieken bestond, terwijl het aangrenzende, *moes*-spreekende, Dalfsen 3107 protestanten en 1400 katholieken telde. Neigingen tot conservatisme op religieus gebied vinden hier dunkt me weer haar correlatie in de taal.

Men vraagt zich af, hoe het komt, dat Zwartsluis en Hasselt niet door de

muus-golf zijn overstroomd. Terecht kan men er op wijzen, dat deze beide plaatsen toch ook overwegend protestant zijn (Zwartsluis had in 1840 27 katholieken op een bevolking van 3650, Hasselt 112 op 1871). Wanneer we daartegenover opmerken, dat Hasselt en Zwartsluis in zooverre van de noordelijke plaatsen afwijken, dat ze geen doopsgezinde gemeenten hebben gehad¹⁾, dan ligt een vergelijking met Genemuiden en Vollenhove, die precies in hetzelfde geval verkeerden, voor de hand. Ik zou dus de gissing willen wagen, dat Hasselt en Zwartsluis wél eenerzijds (door hun reformatie b.v.) westelijk, maar voor het overige (in hun handel b.v.) grootendeels nog 'continentaal' georiënteerd waren: Zwartsluis hoofdzakelijk op Meppel en omgeving, en Hasselt op Zwolle. Wat in het bijzonder Hasselt betreft, het is sinds 1252 een stad²⁾ en heeft speciaal in de 16de eeuw blijk gegeven van een sterk zelfstandigheidsgevoel. Zoo meldt de *Tegenw. Staat*³⁾, dat die van Hasselt 'in den jare 1580, na Rennenbergs afval, veinsden, als of zy het met de Staten wilden blijven houden; maar zy weigerden van dezen bezetting in te nemen en waren in der daad op des Graven hand'. Ook de geschiedenis van het eigenmachtig verbond met Friesland in 1590 wijst op een sterke neiging tot zelfstandigheid. Bij het zoeken naar verklaring der oostelijke taalkundige oriëntering zullen we dus m.i. in hoofdzaak dezelfde motieven moeten doen gelden als bij de steden aan den IJssel, waarover beneden nog gesproken zal worden. Dank zij hun oude, betrekkelijk autochthone, stedelijke cultuur hebben al deze plaatsen aan de peripherie van een homogeen 'oostersch' achterland met wat meer succes den 'westerschen' cultuurstroom kunnen trotseeren dan het, in geographisch en historisch opzicht, zeer heterogene noordelijke gedeelte van Overijssel.

Omtrent Schokland vergelijke men blz. 168.

Dat de lotgevallen van de Veluwe ten nauwste samenhangen met het al-of-niet-triumpheeren van den opstand in Holland, blijkt wel uit de geschiedenis van dit gewest. Terwijl Overijssel en het oosten van Gelderland tot de 'bedorven' gewesten behoorden, is de Veluwe, behoudens enkele Spaansche strooptochten, onveranderd 'westelijk' georiënteerd gebleven (van belang is hier ook het feit, dat de hoofdstad, Arnhem, nimmer Spaansche bezetting heeft gehad). Wanneer de

1) Van Zwartsluis weet Blaupot ten Cate alleen te zeggen, dat de hervormden te dier plaatste in 1648 over de groote aangenomene licentie van de Mennonitischgezinden geklaagd hebben (t.a.p. I, blz. 105); Hasselt wordt bij B.t.C. in 't geheel niet vermeld.

2) *Tegenw. Staat van Overijssel*, IV¹, blz. 194.

3) T.a.p. blz. 197 v.

historische feiten hier niet reeds eenige aanwijzingen gaven, zouden de tegenwoordige confessioneele verhoudingen ons trouwens reeds een overwegend westelijke oriëntering doen vermoeden. Als we de gemengde *muus/moes*-gemeenten Epe en Voorst even buiten beschouwing laten, zijn de verhoudingen voor de Veluwsche gemeenten¹⁾ aldus:

	aantal inwoners	prot.	kath.
Harderwijk	5.538	4.835	616
Hatterij	2.408	2.364	17
Elburg	2.285	2.172	6
Nijkerk	6.567	5.492	873
Apeldoorn	8.414	7.470	891
Barneveld	5.221	4.618	568
Brummen	5.105	4.381	667
Doornspijk	2.615	2.613	2
Doorwerth	335	301	33
Ede	8.326	8.139	163
Ermelo	3.882	3.861	15
Heerde	3.899	3.870	16
Hoevelaken	675	451	222
Oldebroek	3.770	3.695	72
Putten	3.233	3.048	180
Renkum	2.226	1.676	516
Reden	6.104	4.552	1.453
Rozendaal	405	368	37
Scherpenzeel	1.144	1.093	42
	-----	-----	-----
Totaal	72.152	64.999	6.389

We vinden dus in het Veluwsche *muus*-gebied (Ede en Renkum moeten hier bij het onvermengde *uu*-gebied worden gevoegd) op elke 10 protestanten één katholiek, waaruit naar ik meen een sterke penetratie der westelijke cultuur valt op te maken. Hoe deze penetratie in haar werk is gegaan, kunnen we voorloopig nog niet zeggen. Men make echter niet de tegenwerping, dat de plattelanders van Gelderland en Overijssel in de eerste jaren der anti-Spaansche reformatie voor de overgroote meerderheid nog de katholieke zaak zullen hebben voorgestaan. Ik houd het voor waarschijnlijk, dat de bewoners van de Veluwe t o e n - even-

1) Volgens de *Staten van de bevolking der steden en gemeenten van het koninkrijk der Nederlanden op den 1 Januarij 1840*.

als de Graafschappers en Overijselaars - nog tot de *moes*-sprekers behoorden. Maar ongeveer gelijktijdig met het veldwinnen der reformatie in de Veluwsche steden heeft zich ook de *t e n d e n t i e* naar *uu*-uitspraak daar kunnen vastzetten en kon dus het platteland binnen de invloedssfeer van Hollandsch-georiënteerde *uu*-sprekers komen. Met het geweldig expansieve *uu*-sprekende Holland als achterland was de verdringing van de *oe* uit de Veluwe¹⁾ nog slechts een kwestie van tijd, evenals de verdringing van het katholicisme een kwestie van tijd was. Ik beweer dus niet, dat *moes* de katholieke en *muus* de protestantsche uitspraak wàs, en nog minder dat ze als zoodanig gevoeld werd, maar wel is het m.i. zeker, dat zij die tot het protestantisme overgingen groter kans hadden onder den invloed van *uu*-sprekers te komen, dan zij die, om welke reden dan ook, het katholicisme trouw bleven. Het verdient de aandacht, dat Epe en Voorst, de eenige Veluwsche gemeenten, die gedeeltelijk uit *moes*- en gedeeltelijk uit *muus*-sprekers bestaan, ook een aanmerkelijk hooger percentage katholieken hebben. Voor Epe zijn de cijfers resp.: 5.732, 4.867, 854 en voor Voorst: 7.277 5.410 en 1.861, zoodat dus in deze gemeenten tezamen 10.277 protestanten tegen 2.715 katholieken wonen. De verhouding van ruim één katholiek op de vier protestanten wijst op een aanmerkelijk krachtiger positie van het katholieke, in dit geval conservatieve en dus minderwestelijk-georiënteerde element.

Nu acht ik het zeer wel mogelijk, dat de lezer - die de katholiekprotestantsche antithese natuurlijk ook aan gegevens voor de andere *moes*-gemeenten aan den IJssel wil toetsen - zal vragen: maar waarom hebben protestantsche gemeenten als Kamperveen en Zalk niet de *muus*-uitspraak en waarom hebben de, toch zeer overwegend protestantsche, steden: Kampen, Zwolle, Deventer en Zutphen hun oude *oe* gehandhaafd? Wat de eerste gemeenten betreft, de ligging ervan is zoodanig, dat ze voor hun geestelijke en economische behoeften zijn aangewezen op Kampen en Zwolle, terwijl hun verder verkeer in hooge mate afhankelijk is van de scheepvaart op den IJssel. Ik geloof dan ook, dat men de vraag algemeener zal moeten stellen: hoe komt het dat de *uu*-uitspraak benoorden Doesburg links van den IJssel is blijven 'liggen'? Men zou zich daarvan eenvoudig af kunnen maken met het antwoord, dat de expansie van het Hollandsche cultuurcentrum hier juist de peripherie van haar invloedssfeer heeft bereikt en dat dus de

1) Of is de *oe* al eerder uit de Veluwe of een deel daarvan verdrongen? En wel in de oudere periode, waarvan op blz. 119 vv. sprake is? Dan zou mijn reconstructie voor dit gebied eenige correctie behoeven. Door de gebrekkige voorstelling, die wij ons van het vroegere Utrechtsch kunnen vormen (zie ook blz. 116v.) is het ons niet mogelijk omtrent den gang van zaken op de Veluwe meer licht te verkrijgen. Voorloopig lijkt het mij het waarschijnlijkst dat in de 16de eeuw op de Veluwe nog de *oe*-uitspraak heerschte.

nieuwe uitspraak hier vanzelf is 'doodgelopen'. Dat zou dus in hoofdzaak neerkomen op een afstandsberekening: de invloed van het cultuurcentrum op een bepaalde streek is omgekeerd evenredig met het aantal kilometers, dat deze streek van het cultuurcentrum verwijderd is. Dat deze regel in haar algemeenheid onjuist is, zal bezwaarlijk zijn aan te toonen, maar ze bevredigt ons hier toch niet bijzonder. Indien inderdaad de Hollandsche expansie zóó groot en de *uu*-mode zóó sterk was, als ik herhaaldelijk heb doen uitkomen, kunnen we nauwelijks aannemen dat de *uu/oe*-strijd hier zoo maar 'faute de combattants' is opgehouden. Integendeel, we moeten het ons aldus voorstellen dat de strijd hier op zijn hevigst heeft gewoed. De betrekkelijk 'passieve' Veluwe was een gemakkelijke prooi voor den Hollandschen invloed¹⁾, maar tegen de betrekkelijk 'actieve' IJsselstreek is Holland - over zulk een afstand - niet meer in alle opzichten opgewassen. Dat de staat van zaken aldus is geweest, wordt waarschijnlijk, wanneer wij den 16de-eeuwschen taaltoestand langs de Zuiderzeekust reconstrueeren. Indien we aannemen dat onze reconstructie van het *uu*-sprekende Holland (zie boven blz. 110) juist is, komen we tot de slotsom dat a l l e eilanden²⁾, a l l e havenplaatsen en, langs de eigenlijke kom van de Zuiderzee, de g e h e e l e kust tot het *uu*-gebied behoorden³⁾ met één enkele uitzondering: het mondingsgebied van den IJssel, dat zich op de 16de- of 17de-eeuwsche *muus*-kaart zou voordoen als een gat in de *muus*-borstwering. Het is duidelijk, dat het de IJssel is geweest, die deze borstwering heeft doorboord of, correcter gezegd, die gemaakt heeft, dat hier nooit een *muus*-borstwering kon worden opgeworpen⁴⁾.

In de 16de eeuw heeft de IJsselstreek nog een volstrekt 'oostersch' cachet gedragen. Kampen, Deventer en Zutphen waren in de laatste helft der 15de eeuw nog Hanzesteden en hadden als zoodanig heel wat meer met Nederduitschland te maken dan met Holland. Nog veel 'oosterscher' dan deze drie was Zwolle, zooals ten duidelijkste uit het tegenwoordige Zwolsche dialect blijkt. Interessant is hier weer een zekere correlatie met het conservatisme ten opzichte van de religie. Men vgl. B.J. van Hattum, *Geschiedenissen der stad Zwolle*, III, blz.

- 1) In de noot op blz. 157 werd reeds rekening gehouden met de mogelijkheid, dat de Veluwe reeds vroeger geheel of gedeeltelijk aan de Hollandsche overstroming ten prooi is gevallen.
- 2) In Marken, Urk en Schokland moet de *eu* of *ui* stellig nieuw zijn (vgl. o.a. blz. 53)
- 3) Alweer met het reeds meermalen gemaakte voorbehoud, dat het hoofdzakelijk aankomt op de t e n d e n t i e in de taalontwikkeling, waarbij het dus van ondergeschikt belang is, of sommige niet-invloedrijke kringen wellicht nog gedurende korter of langer tijd de oude *oe* handhaafden.
- 4) Het woord *mormeyster* = 'muurmeester' (voorkomende in het na te noemen boek van Rijpma, blz. 33) wijst erop, dat zelfs een *û* vóór *r* in de 15de eeuw nog ongeveer haar oude kwaliteit kon hebben.

320: 'Schoon de Staten, op het verzoek van Haar Hoog Mogende, alle de Edellieden van den R.C. Godsdienst, uit de vergaderingen en 's Lands Regeringen gesloten hadden, was, tot het jaar 1646, dit voorbeeld binnen Zwolle niet nagevolgt. Dog op den 14. December besloot de gehele Regeringe ook, "Dat voortaan niemand in Raad of Meente gekoren sal worden, ten sy dat hy Professie doe van de Gereformeerde Religie: mits dat dese Resolutie niet sal strekken tot nadeel van alsulke personen, als tegenswoordig in de Magistraat, of Gesworene Gemeente, bevonden worden, die geen professie van de Gereformeerde Religie en doen"

Wanneer we nu willen peilen, welke positie de IJselstreek in de noordelijke Nederlanden innam en welke expansie we van dit gebied mogen verwachten, dienen we allereerst eenige historische bijzonderheden aan te stippen. Voor de geschiedenis van Kampen, die we min of meer als symptomatisch voor de geheele IJselstreek kunnen beschouwen, gebruikte ik het rijk-gedocumenteerde werk van E. Rijpma¹⁾. We zien daaruit, dat Kampen in de tweede helft der veertiende eeuw van alle Nederlandsche steden verreweg de belangrijkste was²⁾. De handel op 't noorden moet ongeveer anderhalf maal zoo groot geweest zijn als die van Amsterdam, Dordrecht, Stavoren en verdere Zuiderzeesteden samen³⁾. In den loop der 15de eeuw begint de concurrentie der Hollanders en Zeeuwen zich wel-is-waar te doen gevoelen⁴⁾, maar dat de stad zich nog in groote welvaart verheugde, blijkt uit de groote en kostbare werken, welke juist in dien tijd ondernomen zijn, nl. de IJselbrug, de uitlegging der stad en daardoor het graven van een nieuwe stadsgracht en 't optrekken van nieuwe muren en poorten, en de verbetering van het vaarwater⁵⁾. Rijpma concludeert uit dit alles 'dat Kampen omstreeks 1500 nog een handelsstad van beteekenis geweest moet zijn, wat bevestigd wordt door het Sonttolregister, waaruit we zien dat in 1497 ongeveer evenveel schepen uit Kampen den tol passeeren als uit Amsterdam'.

Wanneer we dus omstreeks 1500 op de kaart een verticale lijn door Utrecht hadden getrokken en de noordelijke Nederlanden in een 'westersch' en een 'oostersch' gebied hadden gescheiden, dan geloof ik, dat we voor Amsterdam gevoegelijk kunnen generaliseeren: Holland, en voor Kampen: de IJselstreek, en dat er dus min of meer van

1) E. Rijpma, *De ontwikkelingsgang van Kampen tot omstreeks 1600*, Diss. Amsterdam 1924.

2) R. denkt aan havensteden, immers Utrecht was grooter en stellig ook belangrijker dan Kampen, al was het niet uitsluitend door zijn handel.

3) Rijpma, blz. 13.

4) Rijpma, blz. 41.

5) Rijpma, blz. 43.

een toestand van labiel evenwicht tusschen west en oost mag worden gesproken.

In dien toestand komt nu in den loop der 16de eeuw een wijziging ten gunste van het westen: Holland neemt gestadig toe in bloei, de IJselstreek blijft aanvankelijk op hetzelfde niveau staan, wat feitelijk neerkomt op een beginnend verval. Uit het derde hoofdstuk van Rijpma blijkt, dat de oorlog tusschen de Bourgondiërs en Gelre niet van zoo'n fnuikenden invloed op Kampen's handel is geweest als men zou verwachten, maar niettemin heeft de stad tot aan haar overgang aan Karel V in 1528 van de oorlogshandelingen heel wat te verduren gehad. Een aardig symptoom van de verschuiving van het zwaartepunt van oost naar west is de bij Rijpma vermelde overeenkomst van 1527 met Amsterdam, waarbij deze stad het recht kocht tot het leggen van tonnen in de zeegaten van de Zuiderzee¹⁾. Het is geen bewijs van weelde noch van kracht wanneer de IJsel-rentenier de sleutels van zijn toegangspoort aan den Hollandschen 'parvenu' overdraagt.

De periode 1528- ca. 1568 wordt door Rijpma als een 'tijdvak van betrekkelijke welvaart' bestempeld. Dat Kampen zich niet meer tot een handelsstad van den eersten rang opwerpt, is te wijten aan den achteruitgang der Hanze en aan de steeds erger wordende verzanding der IJselmonden. Maar niettemin gaat de ontwikkelingslijn toch eenigszins opwaarts. Uit de Sonttollijsten blijkt 'dat de Kamper Oostzeevaart bij het begin van den tachtigjarigen oorlog weer van beteekenis was geworden, wat waarschijnlijk in verband staat met den toestand van het vaarwater, welke juist in die jaren heel wat verbeterd was'²⁾. Al moeten we dus mèt Rijpma constateeren, dat deze 'tamelijke voorspoed' 'verre achterstaat bij den bloeitijd in de veertiende en vijftiende eeuw', indien we anderzijds de rol van Kampen met die van Amsterdam vergelijken, is het nog niet die van den ondergeschikte tegenoverd en meerdere: Kampen bekleedt een, wel-is-waar bescheiden, positie naast Amsterdam. Ieder gaat min of meer zijn eigen weg en zelfs is 'het verkeer van Holland met de IJsel- en Rijnstroken over Kampen veel geringer dan in 1439-1441, want Hollandsche schippers worden niet veel aangetroffen'³⁾. Het gevaar dat Kampen ónder Holland kwam, door Hollandsche invloeden als het ware 'overstroomd' werd, was nog niet acuut geworden. In de eerste tien jaren van den 80-jarigen oorlog houdt de ontwikkeling van zaken dan ook volstrekt niet gelijken tred met die in Holland. De katholieke overheid bleef meester en de godsdiensttwisten zijn niet van ernstigen

1) Rijpma, blz. 58.

2) Rijpma, blz. 67.

3) Rijpma, blz. 72.

aard geweest. Alva was de stad gunstig gezind¹⁾. Van belang is het feit, dat na de nederlaag van Bossu in 1573 de geuzen op de Zuiderzee onbeperkte heerschappij voerden en het Spaansche Kampen zijn gelaat eenige jaren uitsluitend oostwaarts moest wenden. Terwijl dus het Zuiderzeeverkeer, en daarmee de vaart op de Oostzee, vrijwel geheel verlamd was, bleef het IJselverkeer volgens Rijpma nog ongeveer gaande als in 1562-1568²⁾. Toen in 1578 de stad in Staatsche handen kwam, zou ze weer op de Zuiderzee hebben kunnen mededingen, maar Deventer en Zutphen bleven nog tot 1591 Spaansch, wat een ernstig beletsel was voor een behoorlijke handelsontplooiing. Tegen het einde der eeuw was de treurige toestand van het vaarwater voor Kampen oorzaak, dat de vaart bijna geheel stil lag³⁾. Zoo zien we dan juist in de jaren, waarin de Hollandsche expansie - blijkens de verschillende plotselinge taalkundige veroveringen - haar grootste intensiteit (ik zeg nog niet: haar grootste uitbreiding) bereikte, de stad Kampen min of meer veroordeeld tot de rol van een ouden invalide, die o zoo voorzichtig moet zijn in zijn bewegingen en gedragingen. Als Holland in de befaamde 'tien jaren' met een nooit gekenden ondernemingsgeest zijn macht reeds buiten Europa gaat ontplooiën, als in het westen het eene grootsche plan na het andere op touw wordt gezet en een gevoel zich van aller harten heeft meester gemaakt, of alles gedijt en alles gelukt, in dienzelfden tijd vegeteert Kampen meer dan het leeft: het 'houd-wat-je-hebt' wordt een gebiedende eisch van zelfbehoud. Uit dezen tijd zullen dunkt me ook hoofdzakelijk de vele anecdoten, Kamper-uien en -stukjes dateeren, waarin de domheid en bekrompenheid der Kampenaren aan de kaak werden gesteld. Oud kunnen deze grappen m.i. niet zijn: een stad in opkomst of bloei wekt wel de schampere afgunst maar meestal niet de lachlust op.

De geschiedenis van Deventer biedt een soortgelijk beeld als die van Kampen. De 15de eeuw is ook voor Deventer een tijdperk van grooten bloei geweest. Niet alleen als markt- en handelsplaats (Deventer was reeds in de 14de eeuw⁴⁾ Hanzestad) speelde het een voorname rol, maar ook als centrum van intellectueel leven. Men denke aan de beroemde kapittelschool op welker banken een Erasmus gezeten heeft en vergelijk ook boven blz. 32 vv. Ook is het zeker geen toeval, dat reeds in 1477 het eerste boek te Deventer door Richard Pafroed werd ge-

1) Rijpma, blz. 76.

2) Rijpma, blz. 78, vgl. ook stelling III.

3) Rijpma, blz. 83.

4) P.A. Meilink, *De Nederlandsche Hanzesteden tot het laatste kwartaal der XIVe eeuw*, Groninger Diss., 's Gravenhage 1912, blz. 103 v.

drukt¹⁾ en dat uit de drukkerijen van dezen en Jacobus van Breda in de jaren 1477-1500 meer dan 200 werken zijn voortgekomen.

In de eerste jaren van den tachtigjarigen oorlog moet Deventer de gevolgen van den eigenaardigen toestand, dat de IJssel half door de Staatschen half door de Spanjaarden werd beheerscht, in even sterke mate hebben gevoeld als Kampen. Van funesten invloed was ook de kaperij op den Rijn, die vooral sinds 1578 welig tierde en na drie jaren zoo verergerde, dat de oude handelsweg van West-Duitschland zoo goed als gesloten was²⁾. Niet zonder belang voor de ontwikkeling der Deventer mentaliteit moet ook de Spaansche bezetting van 1587-1591 zijn geweest; de Spaansche periode duurde wel-is-waar korter dan te Kampen, maar viel daarvoor ook zooveel later.

Voor Zutphen wordt de 15de eeuw en de eerste helft der 16de als een periode van 'stilstand' gekenmerkt³⁾, waarop onder het Spaansche bestuur 1543-1591 een periode van 'achteruitgang' volgde. Bij de vermeestering door de Spanjaarden in 1572⁴⁾ heeft de stad alle verschrikkingen en wreedheden der Spaansche tyrannie moeten voelen. Wel vertrok in 1576 de bezetting⁵⁾ maar in 1583 kwam ze terug⁶⁾ en bleef onafgebroken tot 1591⁷⁾. De toestand der stad in deze jaren wordt door Tadama 'diep ellendig' genoemd. 'Het val (de doorvaartsgelden der schepen) en de kraan konden niet verpacht worden: daar was immers geen scheepvaart'⁸⁾. Toen Maurits de stad had ingenomen kreeg het calvinisme natuurlijk vrij spel, maar de invoering schijnt uiterst kalm en zakelijk te zijn verlopen. 'Overigens zoude men zich zeer vergissen, wanneer men geloofde, dat nu eene algemeene vervolging der Roomschegezinden een aanvang had genomen. De personen der Roomschegezinden werden geheel ongemoeid gelaten, de godsdienstoefening evenwel werd verboden. Dat de groote kerk onmiddellijk weder door de Hervormden werd in bezit genomen, sprak van zelf; dit geschiedde nu echter niet bij wijze van oploop of met woest geweld. De beelden en altaren werden door werklieden, op bevel van den magistraat aangesteld, weggeruimd'⁹⁾.

Met de historische lotgevallen der drie IJsselsteden voor oogen zullen

1) Vgl. A.M. Ledeboer, *De boekdruckers, boekverkoopers en uitgevers in Noord-Nederland*, Deventer 1872, blz. 129.

2) Blok, II³, blz. 208.

3) Vgl. R.W. Tadama, *Geschiedenis der stad Zutphen van de vroegste tijden tot 1795*, Arnhem en Zutphen 1856.

4) Tadama, blz. 202 vv.

5) Tadama, blz. 212.

6) Tadama, blz. 222.

7) Tadama, blz. 228.

8) Tadama, blz. 228.

9) Tadama, blz. 239 v.

wij de positie ervan op het einde der 16de eeuw wellicht het best kunnen vergelijken met die van oude verarmde patriciërs, die tot aan den tachtigjarigen oorlog hun 'stand' nog wel eenigszins hebben kunnen 'ophouden', maar die in de daaropvolgende periode zulke deerlijke klappen hebben gekregen, dat de waarheid omtrent hun verval niet meer valt te verbloemen. De ontwikkelingslijn dezer drie steden loopt in de tweede helft der 16de eeuw juist tegengesteld aan die van Holland. Indien de vergelijking met personen nog verder doorgevoerd mag worden, zou men in Holland de triompheerende stemming en de neiging tot doortasten en vernieuwen van den self-made man mogen verwachten, aan den IJssel de mokkende eigenzinnigheid van den zich verongelijkt voelenden 'man, die betere dagen heeft gekend' en die om den dood niet zou willen toegeven, dat zijn buurman, de parvenu, meer is dan hij. In den grond van de zaak is het dunkt me deze animositeit, waarop Blok, II³, blz. 273 zinspeelt, wanneer hij gewaagt van de 'altijd op Holland's invloed naijverige gewesten Utrecht¹⁾, Gelderland en Overijssel waar gelijk wij zagen, sedert jaren een onmiskenbare neiging bestond om gezamenlijk een tegenwicht tegen de zeeprovinciën te vormen'. 'Zeeprovinciën' is hier het goede woord, Holland en Zeeland dankten hun sterke positie aan de zee en breidden hun macht uit langs en over de zee; waar waterverkeer was, daar waren ook Hollanders; onze kaart is - behoudens de zooeven verklaarde uitzonderingspositie van den IJssel - één doorlopende bevestiging daarvan.

Over Arnhem behoef ik nauwelijks te spreken; gelegen aan een der hoofdverkeersaderen waren de poorten dezer stad voor westersche invloeden wijd geopend; van groot belang is hierbij het feit, dat Arnhem tijdens den tachtigjarigen oorlog nimmer in Spaansche handen is geweest.

Te Nijmegen zou men op het oog een soortgelijk conservatisme verwachten als in de IJsselsteden. Niet alleen is Nijmegen in de meer besproken kritieke jaren, en wel 1585-1591, 'Spaansch' geweest, maar ook schijnt deze uiterste frontierstad eerder in de termen voor sterke 'Duitsche' invloeden te vallen dan voor Hollandsche. Wat dit laatste betreft: het komt er maar op aan, welk cultuurcentrum op het einde der 16de eeuw zich hier het meest heeft kunnen doen gelden. Leest men het boek van Tille²⁾ door, dan komt men wel tot de conclusie, dat

- 1) Utrecht, sinds lang veel nader met Holland verbonden, was in die dagen stellig al tamelijk Hollandsch van taal (wat onverdeeld-Hollandsche sympathie nog niet behoeft in te sluiten). Het kan dus in ons verband buiten beschouwing blijven.
- 2) Edda Tille, *Zur Sprache der Urkunden des Herzogtums Geldern* (= *Rheinische Beiträge und Hilfsbücher zur germanischen Philologie und Volkskunde*, Bd. 7) Bonn 1925.

Nijmegen tusschen het Nederlandsche (eerst Zuid-Nederlandsche, later Hollandsche) en het 'Duitsche' (d.w.z. in de eerste plaats Keulsche) cultuurcentrum van oudsher een soort van 'Sonderstellung' heeft ingenomen, en het is interessant te zien, hoe deze 'Mittelstellung' haar reflex vindt in de taal der oorkonden; 'Einerseits ist es in vielen Fällen die erste Stadt, die deutsche Neuerungen einführt, andererseits kommen gerade dort noch sehr spät niederländische Formen oder Schreibungen vor, die durch deutschen Einfluss im wesentlichen verdrängt schienen'¹⁾. We moeten daarbij niet uit het oog verliezen, dat de termen 'Duitsch' en 'Nederlandsch' geen omlijnde begrippen waren²⁾, maar, dit geef ik mej. Tille grif toe, het is wel zeker dat in de 15de eeuw 'die politischen und Handelsbeziehungen zu den deutschen Gebieten, also namentlich rheinaufwärts, weit reger waren als zu den niederländischen'³⁾ en dat bijgevolg 'die sprachliche Entwicklung von 'deutschen' Einflüssen stärker heimgesucht wird als von 'niederländischen'.

Even zeker is het echter, dat in de 16de eeuw een periode van een steeds toenemende 'westersche' oriëntering aanbreekt. Het Bourgondisch-woorden in 1543 moet - evenals wij dat reeds zoo treffend in Friesland konden constateeren - van verstrekkende gevolgen op de taalontwikkeling zijn geweest. Aan anderen de taak om dit aan de hand der oorkonden in bijzonderheden na te gaan. Eén enkel feit van symptomatische beteekenis wil ik hier slechts vermelden: den 28 September 1558 'is geordonneert, dat aan de Cancellarije tot Nijmegen de Brieven niet meer in de Latijnsche, maar in de Nederlandsche tale en forme zouden worden geschreven'⁴⁾. Trouwens - de lezer vergeve mij, dat ik hier nu toch even dialectologische wapenen uit eigen arsenaal in het veld breng - hoe zou het mogelijk zijn, dat Nijmegen niet Hollandsch beïnvloed was, als het aangrenzende Kleef het wèl blijkt te zijn? Of nu de traditioneele 'enge Verbindung mit Kleve'⁵⁾ niet alleen de 'Duitsche' invloeden in de hand gewerkt, maar ook gemaakt heeft, dat deze gewesten in hun Hollandsche oriëntering gelijk-op gingen, kan thans niet worden nagegaan. In het zevende hoofdstuk zal één onderdeel van het probleem van den Nederlandschen (resp. Hollandschen) invloed aan den Rijn

1) Tille, blz. 12.

2) Ten opzichte van de beoordeeling hunner onderlinge verhouding verschil ik met mej. Tille; zie mijn recensie *N. Taalgids*, XIX (1925), blz. 214-218. Soortgelijke bezwaren hebben ook C.B. van Haeringen in *Teuthonista*, II (1925/26), blz. 141-143, en A.A. Verdenius in *Museum*, 33 (1926), Kol. 296-297.

3) Tille, blz. 15.

4) J. Smetius, *Chronijk en beschrijving van Nijmegen tot den jaare 1784*, blz. 126.

5) Tille, blz. 13.

worden belicht, maar ik besef maar al te goed, dat dit vraagstuk nog vele zijden heeft en dat in het bijzonder de economische kant ook alle aandacht verdient. Ik acht mij echter niet competent om daar nader op in te gaan.

B. Noord-Brabant

Merkwaardig is de Hollandsche beïnvloeding van Grave en het land van Kuik. Men is geneigd, daarbij allereerst te denken aan het feit, dat dit gewest langen tijd als baronie in persoonlijk bezit der Oranje's is geweest. Willem I heeft het gebied voor 110 000 ponden als pand gekocht van Philips II¹⁾. In hoeverre deze betrekkingen tot het huis van Oranje een sterkere Hollandsche penetratie (door ambtenaren militairen, schoolmeesters) kunnen hebben ten gevolge gehad, heb ik niet gewaar kunnen worden. Ik heb geraadpleegd de *Lyste of Naam-Register der Heeren Gouverneurs, Amptmannen, Rentmeesters der Domeynen, Schouten, Borgemeester, Scheepenen, Geswoorens, Predicanten, Secretarissen, en Rentmeesters der Stadt Grave* ('s Hertogenbosch 1726); daar echter de geboorteplaatsen en verdere levensbijzonderheden der vermelde personen ontbreken, is niet na te gaan, in hoeverre hier van een Hollandsch element mag worden gesproken. Wel echter scheen mij van belang, wat er omtrent de benoeming der ambtenaren in *Tegenw. Staat van Staats Brabant* (Amsterdam 1751), blz. 290 vermeld wordt: 'De Baron stelt alle de hooge Amptenaars en Regeerings-Persoonen aan, in de Stad Grave en ten plattenlande'. Grave is juist in den tijd, dat de tot nog toe besproken gebieden naar mijn vermoeden het sterkst den invloed der Hollandsche expansie ondergingen, in Spaansch bezit geweest (1586-1602), maar men zal moeten aannemen, dat daarna de verhollandsching des te intensiever in haar werk is gegaan. Zoo blijkt uit de resolutiën der Staten-Generaal van 9 December 1611, dat Maurits 'de voornoemde Stad Grave, wesende een Frontier-stad, tot zyn eygen kosten hadde doen Fortificeren, ende daer aen veel duysenden te kost geleyt.' Vermoedelijk zullen we ons de vesting Grave met zijn sterke Staatsche bezetting als een haard van Hollandschen invloed moeten denken, van waaruit tevens het geheele land van Kuik is 'overstroomd'. Trouwens men moet hier weer vooral niet vergeten den sterken invloed van het waterverkeer.

De Hollandsche *muus*-uitspraak houdt op bij het voormalige Spaansche Overkwartier. Zuidelijk van Afferden hebben de 'Staatsche' en de 'Spaansche' oever van de Maas tot op den huidigen dag

1) Zie: D. Paringet, *Memoriaal of beschrijving van de stad Grave en den lande van Cuyk*, Utrecht 1752, blz. 229 vv.

hun taalkundige differentiatie bewaard. Legt men de historische kaart naast de *muis*-kaart, dan zal men met uitzondering van het dorp Afferden, dat dus blijkbaar modern is beïnvloed, een volkomen identiteit van dialectgrens en 'Spaansche' grens kunnen constateeren; waaraan ik alweer de verzekering moge toevoegen, dat de taalgrens met de uiterste zorgvuldigheid en niet dan nadat ik van plaats tot plaats mondelinge en schriftelijke inlichtingen had ingewonnen, door mij is vastgesteld. Ten overvloede zij opgemerkt, dat de dialectkaart lang geteekend en voltooid was, eer ik mijn historische studiën begon en den *Geschiedkundigen Atlas* ter hand nam.

Zesde hoofdstuk

Opmerkingen omtrent de Noord-Hollandsche eilanden, Schokland en Enkhuizen. - Zeeland. - Het Vlaamsche land

A. De Noord-Hollandsche eilanden en Schokland

Ten aanzien van de groote Noord-Hollandsche eilanden en de verklaring hunner *uu*-uitspraak kan ik kort zijn. Ze lagen vóór het graven van het Noord-Hollandsch kanaal aan den grooten zeeweg van het Amsterdamsche wereldverkeer en hebben in den maritiemen bloei van Holland gedeeld. Texel wel het meest, al wordt de landbouw er ook sterk beoefend. Op de groote welvaart van Vlieland in de 17de eeuw wordt de nadruk gelegd door Allan¹⁾. Vlieland telde eens 'vier en zeventig kommandeurs of kapiteins, die op Groenland voeren, benevens nog een groot aantal scheepsgezagvoerders of grootschippers onder zijne bewoners; terwijl nog heden ten dage het grootste gedeelte der Vlielanders van de zeevaart het dagelijksch brood erlangt. Er wonen veel loodsen'. Wat Terschelling betreft, daarvan hooren we in 1750: 'Een zeer goed aantal deezer Inwooners zyn Schippers, Lootsluiden en andere Zeevarende Luiden, behalven de Visschers'²⁾. In Wieringen treedt de landbouw en veeteelt meer op den voorgrond, maar toch vermeldt v.d. Aa (*Aardr. Wb.* XII, blz. 387): 'In vroeger tijd waren hier, even als op Marken, vele ligters, om de goederen uit de groote schepen naar Amsterdam te brengen', waaruit men mag concludeeren dat ook Wieringen een schakel in het Hollandsche zeeverkeer heeft gevormd.

Ten opzichte van hun cultuur en taal zijn deze eilanden alle vanuit het expansieve Holland overstroemd. Dat deze stroom zeer sterk geweest moet zijn, is reeds op grond van de historie van Hollands bloeitijd aan te nemen. Maar ook om taalkundige redenen; immers het kan nauwelijks anders of deze eilanden moeten eens alle Friesch heb-

1) F. Allan, *Het eiland Vlieland en zijne bewoners*, blz. 19.

2) *Tegenw. Staat van Holland* (Amsterdam 1750), V, blz. 610.

ben gesproken (vgl. blz. 146vv.) en een dergelijke radicale verdrijving van het Friesch (alleen op Terschelling is het nog ten deele blijven leven) doet een groote intensiteit van cultuuruitstraling veronderstellen.

Omtrent de fasen van den Hollandsch-Frieschen taalstrijd zal men wel niet zoo gemakkelijk wat te weten kunnen komen. Wellicht is in den loop der 16de eeuw aan het Friesch de genadeslag toegebracht. Vermelding verdient, dat al deze eilanden vele doopsgezinden onder hunne bewoners tellen of geteld hebben. In Vlieland b.v. is, naar ik schat, meer dan de helft der bewoners doopsgezind geweest, vgl. de opgaven van J. Loosjes in *Doopsgezinde Bijdragen*, 52 (1912), blz. 79.

Indien de bovengenoemde eilanden ten opzichte van het hier bestudeerde taalverschijnsel verhollandscht zijn, hoeveel te meer reden is er om aan te nemen, dat Marken en Urk overstroomd zijn. Deze eilanden zijn dan ook thans reeds over het *muus*-stadium heen en tot de Hollandsche *ui* gekomen (maar omtrent de vroegere *uu* van Marken vgl. boven blz. 53). Bij de Urkers is mij opgevallen, dat de *ui* nog zeer gesloten klinkt en dat men zelfs geneigd is een *eu* te hooren (met *eu* wordt de klank dan ook in het materiaal van het Aardrijkskundig Genootschap weergegeven).

Bij een oud-bewoner van Schokland, waarmede ik te Kampen een gesprek kon voeren, is mij een soortgelijke gesloten uitspraak opgevallen. Schokland was tijdens de Republiek half Hollandsch en half Overijselsch. De Schokker deelde mij mede, dat de taal van Ens, dat protestantsch was van die van het katholieke Emmeloord afwijkt. Vermelding verdient, dat in 1660 het noordelijk deel benevens het eiland Urk door Amsterdam is gekocht¹⁾.

Ik wensch hier nog eens nadrukkelijk op te merken dat de weinig conservatieve houding ten opzichte van de uitspraak der oude *û* allerminst een bewijs hoeft te zijn, dat de eilanders hun oude taal met huid en haar hebben prijs gegeven. Er zullen m.i. nog veel relictten in zijn aan te toonen, die doen denken aan het 16de-eeuwsche Hollandsch en ook van de vroegere onderlagen zal door het voortgezet taalonderzoek nog wel een en ander aan het licht gebracht kunnen worden.

B. Enkhuizen

Het *muus*-gebied van Enkhuizen moet als een laatste continentaal-Noordhollandsch relictgebied worden opgevat. Van principieel dialectgeographisch standpunt is dit relict buitengewoon instructief. We zien hier nl. een interessante parallel met de afwijzende houding, die

1) G. Mees Az. in *Ov. Alm.* XII (1847), blz. 284.

de IJselsteden ten opzichte van de *muus*-penetratie hebben aangenomen. Evenzoo heeft zich Enkhuizen tegen het nog nieuwere *muis* verzet, en naar het schijnt onder soortgelijke historische omstandigheden. Konden we, naar op blz. 163v. bleek, voor de IJselsteden een vervallen grootheid constateeren zonder dat daarmee nog een algeheel prijsgeven van eigen individualiteit gepaard ging, in Enkhuizen herhaalt zich datzelfde een goede eeuw later. Op den grooten bloeitijd van Enkhuizen (het participeerde voor 1/16 in de Oostindische Compagnie) volgt de eerste klap in 1703 toen de Franschen de Enkhuizer haringbuizen verbrandden¹⁾, daarop de achteruitgang, die de geheele 18de eeuw kenmerkt. We zien dat aardig geïllustreerd door de toe- en afnemings van het zielental, zooals dat door Ramaer²⁾ op grond van het aantal woningen zorgvuldig is berekend. In 1514 heeft Enkhuizen 3.600 inwoners, in 1632 is dat aantal gegroeid tot 19.300; in 1732 is, blijkens het zielental van 13.900, de daling reeds aanzienlijk: met 6.800 in 1795 en 4.988³⁾ in 1840 blijkt het stadje voorgoed gedegradeerd tot een der door Henri Havard gesignaleerde 'villes mortes'. De 19de eeuw heeft Enkhuizen taalkundig nog zonder kleerscheuren doorstaan. Deze laatste *muus*-vesting is wel verzwakt, maar nog niet vermeesterd. Heel onwaarschijnlijk lijkt het niet, dat ze ook nog wat steunt op het Friesche *muus*-gebied.

C. Zeeland

'Eine mächtige Religion entfaltet sich in alle Dinge des Lebens hinein und färbt auf jede Regung des Geistes, auf jedes Element der Kultur ab'.
J. Burckhardt, *Weltgeschichtl. Betrachtungen*, 1905, blz. 97.

Daar het Zeeuwsche *muus*-gebied - en het Zuid-Hollandsche Goeree en Overflakkee mag daarmee over één kam geschoren worden - tot het oude *uu*-gebied behoort en deze uitspraak hier dus, in vergelijking met het hedendaagsche Hollandsch, als relict beschouwd moet worden uit den tijd dat de geheele kust nog *uu* sprak, behoeven wij de Zeeuwsche historie niet in bijzonderheden te bestudeeren. Slechts de toestand in Zeeuwsch-Vlaanderen geeft ons aanleiding tot eenige nadere opmerkingen (die ik ten deele ontleen aan een beknopte, maar voor ons doel juist zeer geschikte brochure van J. de Hullu⁴⁾).

- 1) F. Allan, *De stad Enkhuizen*, blz. 9.
- 2) *Tijdschr. Aardr. Gen.* 2de S., Dl. XXXVIII (1921), blz. 181.
- 3) Vgl. de *Staten van de bevolking der steden en gemeenten van het Koninkrijk der Nederlanden op den 1 Januarij 1840*, blz. 33.
- 4) J. de Hullu, *Zeeuwsch Vlaanderen door historie en volksaard Noord-Nederlandsch gebied*, den Haag 1919.

Het meerendeels protestantsche westelijke gedeelte van Zeeuwsch-Vlaanderen, het zoogenaamde vierde district van Zeeland, heeft van 1584-1604 (Sluis van 1587-1604) tot het Spaansche gebied behoord (alleen Biervliet bleef Staatsch). Uit onze kaart blijkt, dat deze bezetting - althans ten opzichte van het door ons bestudeerde taalverschijnsel - niet van invloed is geweest op de tendentie in de taalontwikkeling. Dat de grensplaatsen Ede en Heille hun *uu*-uitspraak hebben prijs gegeven, is zonder twijfel aan moderne zuidelijke en katholieke invloeden te danken¹⁾. De inwoners van Ede, die voor 98% katholiek zijn, oefenen volgens v.d. Aa (*Aardr. Wb.* IV, blz. 33) te Middelburg in Vlaanderen en te St. Laurens hun godsdienst. De bevolking van Heille bestond in 1840 uit 530 katholieken en 80 hervormden; v.d. Aa (*Aardr. Wb.* V, blz. 346) geeft op, dat de katholieken naar Middelburg in Vlaanderen ter kerk gaan. In het overige gedeelte van dit westelijke gebied hebben noch de talrijke kolonisten van de Zeeuwsche eilanden, uit Vlaanderen, uit Walenland, Frankrijk en Duitschland, die zich in de 17de en 18de eeuw hier hebben neergezet, noch de Zeeuwsche en Hollandsche ambtenaren en militairen de oude *uu*-uitspraak doen verdwijnen. Kwamen trouwens de meeste der Dietschsprekende kolonisten niet zelf uit *uu*-gebieden?

Anders daarentegen is de toestand in oostelijk Zeeuwsch-Vlaanderen. We hebben hier allereerst te onderscheiden een 'Staatsche' kern - omvattende de gemeenten Hoek, Terneuzen, Zaamslag en Axel - die nimmer onder duurzamen 'Spaansch'-Nederlandschen invloed heeft kunnen geraken. Terneuzen is sinds 1574 bestendig aan de zijde der Staten geweest²⁾. Axel is in 1583 door verraad overgeleverd maar sinds 1586 weer voorgoed Staatsch geworden. De gemeente Hoek omvat een gebied, dat een onafgebroken strijd tegen soms langdurige overstromingen heeft moeten voeren. De bewoners zijn blijkbaar reeds van ouds protestant geweest. In *Tegenw. Staat van Staats Vlaanderen* (Amsterdam 1751), blz. 531 vinden we vermeld, dat het dorp Hoek een gereformeerde kerk heeft. Het dorp heeft zijn ontstaan te danken aan de verhuizing der bewoners van de naburige door de zee overstroomde polders³⁾. Spaansch is deze streek niet geweest, immers zij werd beschermd door het Mauritsfort, 'gelegen op den houck van 't land van der Neuzen', dat in 1586 door prins Maurits is gebouwd tegenover de Spaansche versterking Philippine. De gemeente Zaamslag, door Maurits in 1586 geïnnundeerd en pas 1648-1650 opnieuw

1) In het kerspel van Heille heeft blijkens *Tegenw. Staat van Staats Vlaanderen* (Amsterdam 1751), blz. 465 oorspronkelijk geen dorp gelegen.

2) De Hullu, blz. 11.

3) Zie: *Zelandia illustrata*, II, blz. 647.

bedijkt¹⁾, heeft van ouds tot Axel behoord²⁾ en moet dus, ook al blijkens de huidige confessie der bewoners (er zijn slechts 4% katholieken) taalkundig op dit laatste stadje georiënteerd zijn.

Om de Staatsche kern (mèt Biervliet behorende tot het oude Committimus) groepeeren zich ten zuiden en oosten de 'Spaansche' gemeenten met de steden Hulst en, in mindere mate, Sas van Gent als dominanten. Ze zijn in 1644 en 1645 door Frederik Hendrik heroverd, te laat echter - zooals onze kaart ten duidelijkste doet zien - om een nieuwe, van die van 't overige Zeeland en Zeeuwsch-Vlaanderen afwijkende, tendentie in de taalontwikkeling te keeren. In deze gemeenten treedt wel heel duidelijk het nauwe verband tusschen taal en godsdienst aan het licht. Ook zien we dat de nieuwe taalkundige oriëntering in betrekkelijk korten tijd, een periode van ten hoogste vijftig jaren, haar beslag moet hebben gekregen³⁾. Ware b.v. Hulst in 1596 niet voor de Staten verloren gegaan⁴⁾, dan zou er dunkt me geen plausibele reden zijn om een zóó groot verschil tusschen het dialect van Hulst en dat van Axel aan te nemen, als thans valt te constateeren.

Zoo heeft dan de Spaansch-Staatsche antithese voorgoed een wig gedreven in dit Oost-Zeeuwschvlaamsche dialectgebied. Daaraan doet niets af het feit, dat deze gemeenten niet alle de regelrechte voortzetting zijn van oude 'Spaansche' gebieden. Zoo is Westdorpe geheel verdrongen geweest⁵⁾, Boschkapelle is eerst in de 18de eeuw gesticht⁶⁾ en ook overigens is de geschiedenis dezer gemeenten veelal een 'worstelen en ontwemmen' zonder einde. De omstandigheid, dat de domineerende punten gedurende het laatste decennium der 16de en de eerste vier à vijf decennien der 17de eeuw (het tijdvak dat voor de taalkundige oriëntering onzer overige gewesten van zoo verstrekkende gevolgen is geweest) Spaansch waren, heeft op de taal van de geheele 'Spaansche' streek voorgoed een ander cachet gedrukt. Dat deze kloof in de algemeene taalkundige oriëntering van Staats-en Spaansch-Vlaanderen in het midden der 17de eeuw reeds begon te gapen, houd ik voor zeker; ook al ben ik evenzeer overtuigd, dat de *ui*-uitspraak in dien tijd nog geenszins op het katholieke platteland heerschte, maar veeleer tot de aanzienlijken van het stadje Hulst beperkt was. Doch zoo ergens, dan geldt bij de taalkundige ontwikkeling, dat de eerste

1) Vgl. Van der Baan, *Geschiedkundige beschouwing van Zaamslag*, Neuzen 1859, blz. 7 vv.

2) *Zelandia illustrata*, II, blz. 655.

3) Ik moet er weer opnieuw de aandacht op vestigen, dat ik hierbij het oog heb op de *t e n d e n t i e* in de taalontwikkeling, waarmede ik dus niet wil zeggen, dat a l l e bewoners in deze korte periode hun uitspraak hebben veranderd.

4) De Hullu, blz. 11.

5) *Zelandia illustrata*, blz. 665.

6) *Zelandia illustrata*, blz. 723.

klap een daalder waard is. Men vergelijke ook de belangrijke principieele opmerkingen dienaangaande bij Hesseling, *Het Negerhollands der Deensche Antillen* (Leiden 1905), blz. 3v.

Voor het 'Spaansche' gedeelte van Zeeuwsch-Vlaanderen komen we dus tot deze slotsom: al heerschte in het midden der 17de eeuw daar waarschijnlijk nog de *uu*-uitspraak, de *t e n d e n t i e* naar de *ui* stond reeds vast. Als in 't bijzonder Hulst toen nog onveranderd *uu* had gesproken, zou het met Axel ten opzichte van deze uitspraak gelijk-op zijn gegaan. Dat over 't algemeen ook de geestelijke habitus der bewoners omstreeks 1650 reeds voorgoed zijn 'draai' had gekregen, moge blijken uit de volgende opgaven van het aantal inwoners, ontleend aan de *Staten van de bevolking der steden en gemeenten van het Koningrijk der Nederlanden op den 1 Januarij 1840*:

	Protestanten	Katholieken
<i>Axel</i>	2079	171
Boschkapelle	14	900
Clinge	8	1486
Grauw en Langendam	41	1424
Hengstdijk	33	623
<i>Hoek</i>	1303	53
Hontenisse	202	4485
Hulst	280	2100
Koewacht	27	1672
Ossenisse	20	740
Overslag	2	409
Philippine	41	392
Sas-van-Gent	221	721
Sint-Janssteen	15	1493
Stoppeldijk	16	1377
<i>Terneuzen</i>	2335	471
Westdorpe	51	1295
<i>Zaamslag</i>	2091	80
Zuiddorpe	9	838

Men zoek de protestantsche opgaven van 4 cijfers eruit, dan heeft men tevens de gemeenten van het *muus*-gebied. Dat de taalkundige 'draai' niet van den godsdienstigen gescheiden mag worden, maar tevens dat de zaak niet zoo nuchter eenvoudig in haar werk is gegaan als men uit bovenstaande getallen geneigd zou zijn aan te nemen,

blijkt uit de geschiedenis der afzonderlijke gemeenten. Zoo zijn er b.v. wèl in de meeste dezer gemeenten protestanten, en naar het schijnt in overigens wel levenskrachtige hoeveelheid, geweest, maar het protestantisme heeft toch nergens wortel kunnen schieten. Zoo ging de protestantsche gemeente te Zuiddorpe in de achttiende eeuw te niet¹⁾ die te Philippine, Ossensisse en Hengstdijk in 1796²⁾, te Stoppeldijk in 1799³⁾, te Sint Janssteen in 1803⁴⁾. Als de kern haar expansieve kracht verliest, zijn de afbraakverschijnselen aan de peripherie zichtbaar!

D. Het Vlaamsche land

De consequentie zou meebrengen, dat ik thans evenals voor het noorden ook voor Vlaanderen het beloop mijner isoglossen aan de locale historie ging toetsen. Ik zie mij echter genoopt, mij voor ditmaal daaraan te onttrekken, omdat ik mij ten opzichte van de beoordeeling der Vlaamsche locale historie nog minder competent gevoel dan voor het noorden; ik laat de historische beschouwingen hier dus over aan een zuidelijk taalminnaar. Anderzijds geloof ik, dat het ontbreken van een historischen grondslag niet al te zeer als een bepaald pijnlijke leemte behoeft te worden gevoeld, daar de interpretatie van de westelijke isoglosse in a l g e m e e n e n zin voor den dialectgeograaf zoo zonneklaar is. Evenals geheel Zeeuwsch-Vlaanderen in de 16de eeuw nog rood was (zie blz. 171) zoo moet ook Oost-Vlaanderen toen nog grotendeels tot het *muus*-gebied behoord hebben.

Dat imderdaad in het midden der 16de eeuw nog in Gent de *uu*-uitspraak heerschte blijkt uit de *Néderlādsche Spellinghe* van Joas Lambrecht⁵⁾.

Lambrecht, geboren Gentenaar en van beroep schoolmeester, graveur, lettersteker, lettergieter en drukker, bestempelt de *eu*-uitspraak van zijn Gentsche *u* uitdrukkelijk als 'Brabantsch': 'Vā geheliken schrijft de Brábāter qwálic búten /ghemērcet dat hy tselfde woord pronūcieerd ē uutspreect aldus / beuten: maar de bezonder faute van dézen es / dat hy de letter u quálic naamd / zegghende eu / des ghelijcs namende i ei.' (blz. 3) Lambrecht geeft dan ook de articulatie van *u* op blz. 15 aldus weer: 'een muulkin mákēde / of ean tótgin uitstékēde / thende van der tonghe téghen d'onderste tanden'.

1) *Zelandia illustrata*, II, blz. 660.

2) *Zelandia illustrata*, II, blz. 671, 718, 720.

3) *Zelandia illustrata*, II, blz. 721.

4) *Zelandia illustrata*, II, blz. 725.

5) Gedrukt te Gent in 1550 en her-uitgegeven door de Maatschappij der Vlaamsche Bibliophilen, 4de Reeks, Nr. 3.

Wellicht is de Schelde in de 16de eeuw de oostgrens van het *muus*-gebied geweest en is toen in den loop der 17de het 'oprollen' van dit gebied vanuit de steden begonnen. We zien duidelijk, hoe òm de beide cultuurcentra Antwerpen en Gent de olievlek van het *muis*-gebied is 'ingevreten'. De vraag naar den haard van het verschijnsel zal dus hier herleid moeten worden tot de vraag: waar hebben Antwerpen en Gent hun, thans monophthongische, *ui*-uitspraak vandaan? Zou Brussel, de zetel der Bourgondische regeering, hier den toon hebben aangegeven? Dan zou dus deze stad, ongeveer gelegen op de plaats waar het litorale *muus*-gebied, het continentale *moes*-gebied en het Romaansche taalgebied elkaar ontmoetten de oerbron van alle vernieuwing geweest zijn. Juist op zoo'n plaats waar drie culturen opeenbotsen en waar bovendien de hoogste aristocratie haar zetel heeft, is de kans op bouleverseering en dan vernieuwing der taal het grootst.

Zevende hoofdstuk

Nederlandsche (resp. Hollandsche) invloeden in Rijnland

Belangrijke algemeene opmerkingen omtrent den Nederlandschen invloed in Rijnland in den loop der eeuwen vindt men in beknopte samenvatting bij J.W. Muller¹⁾. Alle onderzoekers, die de betrekkingen tusschen Rijnland en de Nederlanden tot speciaal onderwerp van studie hebben gekozen, zijn het er over eens, dat deze voornamelijk in de 16de, 17de en 18de eeuw van zeer intiem aard zijn geweest en dat in 't bijzonder de groote uittocht van vluchtelingen vóór en tijdens den tachtigjarigen oorlog een zoo innig contact tusschen Nederlanders en Rijnlanders heeft gebracht als nimmer te voren.

De emigratie dezer vluchtelingen is voor de 16de-eeuwsche godsdienst- en cultuurgeschiedenis van buitengewoon belang geweest. In de eerste plaats voor ons land zelf, immers 'Het is de oogst van der vluchtelingen kerken moeiten, waarvan sedert het einde der 16de eeuw het Gereformeerde Nederland heeft geleefd²⁾'; maar in de tweede plaats voor het buitenland. 'Inderdaad was de invloed der ballingen op hun gastheeren niet gering,' zegt Van Schelven³⁾ en voegt daar aan toe: 'in Londen werden de vluchtelingen juist met 't oog op dien te verwachten invloed zoo vriendelijk ontvangen.'

Het is een opmerkelijk feit, dat de invloed dezer emigranten op de ons omringende staten door buitenlanders veelal wat hooger wordt aangeslagen dan door Nederlandsche geleerden. In het bijzonder heb ik hier het oog op het jongste boek van J. Hashagen⁴⁾, die o.a. spreekt van de 'geradezu unwiderstehliche Einfluss der Niederländer', die zelfs zoo ver ging 'dass sie nicht etwa nur, wie die bisherige Forschung

1) J.W. Muller, *De uitbreiding van ons taalgebied in de zeventiende eeuw* (Nieuwe Taalgids XV (1921), blz. 161-193, 245-260, 298-309.

2) A.A. van Schelven, *De Nederduitsche vluchtelingenkerken der 16de eeuw in Engeland en Deutschland in hunne beteekenis voor de reformatie in de Nederlanden*, blz. XXIX.

3) T.a.p. blz. XXIX.

4) J. Hashagen, *Der rheinische Protestantismus und die Entwicklung der rheinischen Kultur*.

annahm, als Sauerteig oder als Salz in den schon bestehenden einheimischen Gemeinden wirken und aufgehen, sondern vielmehr auch umgekehrt die Rheinländer in das Gefüge ihrer niederländischen Gemeinden hinüberziehen und einordnen, so in Wesel'¹⁾. Dat inderdaad deze Nederlandsche invloed speciaal op Neder-Rijnland zeer groot geweest is, wordt door de tegenwoordige dialectgeographische structuur van dit gewest bevestigd.

Voor de emigratie-beweging der 16de eeuw in haar geheelen omvang bezitten we een uitstekenden gids in het bovengenoemde boek van Van Schelven. De uittocht begint in 1544. Emden, Keulen, Aken en Wezel worden het eerst als toevluchtsoorden genoemd, Engeland herbergt vooral vluchtelingen uit Zeeland en de Zuidelijke Nederlanden. In 1550 neemt het aantal emigranten toe, onder invloed van verscherpte bepalingen. De afstand van Karel V in 1555 was voor velen alweer een sein om den onveiligen Vaderlandschen grond te verlaten, het dreigend gevaar van de invoering der nieuwe bisdommen veroorzaakt in 1559 een nieuwen uittocht, maar in 1563 zien we een terugvloeien, dat in 1566 nog toeneemt onder den invloed van de aanbieding van het smeekschrift der edelen en de aanvankelijke successen der hervormingsgezinden. Het hoogtepunt bereikt de emigratie in de jaren 1567-1570. In 1572 wenden zich voornamelijk Noordnederlanders huiswaarts.

Toen na de Pacificatie van Gent in 1576 het meerendeel der vluchtelingen terugkwam, kwam dit in hooge mate ten goede aan de zaak der reformatie: 'Met tooversnelheid groeit in die jaren 1577 en 1578 de Reformatorische beweging binnen de grenzen²⁾'. Dat het zwaartepunt der reformatie thans weer verlegd is naar de binnenzijde der grenzen, blijkt o.a. uit het feit, dat er synoden in 1574 en 1578 te Dordrecht konden worden gehouden.

Uit alle berichten, die wij omtrent de emigratie bezitten, valt op te maken, dat het aantal vluchtelingen zeer groot is geweest. Van Schelven acht het denkbaar, dat in de jaren '67-'70 ongeveer 200.000 emigranten buitenslands vertoefden; er zijn zelfs aanwijzingen, waaruit men tot een aantal van bijkans een half miljoen voor de geheele periode zou kunnen concludeeren³⁾.

Het is natuurlijk niet onze bedoeling, de geschiedenis dezer emigratie nog eens ten voeten uit te schetsen (men vgl. daarvoor Van Schelven); we zullen ons hier maar dadelijk gaan beperken tot de gebeurtenissen aan den Nederrijn, meer in 't bijzonder in het Kleefsche gebied.

1) Hashagen, blz. 6.

2) Van Schelven, t.a.p. blz. 30.

3) T.a.p. blz. 34 en 36.

Volgens de *Acta Emdana* van 1571 onderscheidt men aan den Nederrijn twee classes, één die Keulen, Aken, Maastricht, Limburg, Neuss en Gulik omvat en verder 'alium Vesaliensis, Embricensis, Gochensis, Ressensis, Gennepensis et si quae aliae sunt in Clivensi ditione'¹⁾. Omtrent de geschiedenis dezer laatste classis, die voor ons doel alleen in aanmerking komt (men vgl. onze kaart) dank ik vele gegevens aan de uitvoerige monographieën van W. Martens, *Das Kirchenregiment in Wesel zur Zeit der letzten klevischen und der ersten Brandenburgischen Fürsten*²⁾, en H. Kessel, *Reformation und Gegenreformation im Herzogtum Cleve (1517 bis 1609). Nebst einer statistischen Übersicht über die Verbreitung der Konfessionen zur Zeit des Erlöschens des clevischen Fürstenhauses (März 1609)*³⁾. Uit de 16de-eeuwsche getuigenissen blijkt ten duidelijkste 'dass der Protestantismus seine stärkste Verbreitung in den ostrheinischen Gebieten des Herzogtums Cleve gefunden hatte'⁴⁾. Enkele algemeene opmerkingen omtrent dit hertogdom mogen hier dus voorafgaan.

De regeering van Willem IV van Gulik-Kleef (1539-1592) heeft zich door opmerkelijke onvastheid van koers gekenmerkt. Oorspronkelijk is de hertog niet bepaald anti-reformatorisch gezind geweest. De eerste jaren na het verdrag van Venlo (1543) hebben hem wel-is-waar uiterst angstvallig gemaakt, maar van een reformatie in Erasmiaanschen zin, zonder afscheiding dus van de katholieke kerk, was hij niet afkeerig. Ja in 1558 beriep hij zelfs als hofprediker Gerhard Veltius, die in evangelischen zin preekte en de mis afschafte⁵⁾. De jaren 1555-1567 zijn dan ook voor den voortgang der reformatie in het geheele Kleefsche gebied het gunstigst geweest⁶⁾. In 1566-67 kwam echter een duidelijk merkbare zwenking in de hertogelijke politiek, in de eerste plaats kwam bij den hertog 'eine schwere geistige Erkrankung zum Ausbruch, die seine Stimmungen einem fortwährenden Wechsel unterwarf und die ihm eigene Entschlusslosigkeit nur noch stärker hervortreten liess'⁷⁾. en in de tweede en voornaamste plaats hebben de gebeurtenissen in de Nederlanden een duidelijk merkbaren terugslag ook op het Kleefsche hof gehad, zoodat de Spaansch-gezinde partij spoedig de overhand kreeg en de periode der tegen-reformatie begon⁸⁾. Alva begon trouwens reeds dadelijk in 1567 den eisch aan den hertog

1) B. van Meer, *De synode te Emden 1571*, Amst. diss. 1892, blz. 231v.

2) *Zeitschrift des Bergischen Geschichtsvereins* 46 (1913), blz. 241-342.

3) *Düsseldorfer Jahrbuch* 30 (1918-19), blz. 1-160.

4) Kessel, blz. 158.

5) Kessel, blz. 20.

6) Kessel, blz. 22.

7) Kessel, blz. 33.

8) Kessel, blz. 34.

te stellen, dat hij de Nederlandsche bannelingen 'aus ihrer Kun. W. Landen nit gestatten, noch denselbigen in ihrer F.G. Furstendumben und Landen keine Gunst, Vorschub oder Beistand leisten wollte'¹⁾ welk verzoek hij bij verschillende gelegenheden herhaalde. Hoe ernstig dit gemeend was, bleek al spoedig uit de neutraliteitsschennis van 1568, waarbij als represaille tegen het niet voldoen aan den eisch om enkele met name genoemde personen aan Alva uit te leveren, Spaansche troepen op Kleefsch gebied doordrongen die Kleefsche onderdanen als gijzelaars meenamen²⁾.

De Kleefsche hertog begon te beseffen, dat het zaak was, om officieel zoo min mogelijk aanstoot aan Alva te geven en ging tot allerlei maatregelen over, die wel-is-waar in enkele steden grootendeels 'op papier' gebleven zijn, maar die op den gang van zaken in het overige hertogdom toch van invloed zijn geweest. Wij hooren niet alleen van bevelen tegen de Nederlanders, maar sinds 1572 wordt er ook opgetreden tegen eigen landgenooten, voor zoover ze als gereformeerd te boek stonden - zoo b.v. in Xanten, Emmerik, Calcar, en Rees³⁾. Kessel legt er echter den nadruk op 'dass es der Gegenreformation nicht gelungen ist, im Herzogtum Cleve eine einzige evangelische Gemeinde auf die Dauer zu unterdrücken'⁴⁾. De gereformeerde schare werd overal bijeen gehouden; daar waar de aanhangers der nieuwe leer niet - als b.v. in Wezel en Duisburg - vrij vergaderen konden, werd door het systeem der 'Wanderprediker' in de herderlijke behoeften voorzien⁵⁾. Anderzijds kwam de reformatische beweging in de katholiek gebleven plaatsen nu toch langzamerhand voorgoed tot staan: 'Die Wiedererstarkung des Katholizismus vernichtete die reformatischen Tendenzen, die noch bis in die 90er Jahre des 16. Jahrhunderts in verschiedenen Teilen der katholischen Bevölkerung wirksam gewesen waren'⁶⁾.

Deze toestand werd nog verder geconsolideerd, toen de Spanjaarden in 1598 bezettingen legden in het hertogdom. Op de godsdienstige groepeerings der bevolking kon die bezetting niet meer van invloed zijn.

Ziedaar enkele schetsmatige gegevens, die tot het verkrijgen van een juist inzicht in den gang van zaken allereerst noodig zijn. Op het eerste gezicht zou men zeggen, dat de constellatie in het hertogdom niet bepaald gunstig was voor de nieuwe leer. Daarbij dient echter op twee

1) L. Keller, *Die Gegenreformation in westfalen und am Niederrhein*, I (= *Public. aus den K. Preuss. Staatsarchiven*, IX), blz. 132.

2) Keller, I, blz. 21.

3) Kessel, blz. 93.

4) Kessel, blz. 157.

5) Kessel, blz. 100.

6) Kessel, blz. 157.

factoren te worden gewezen, die van bijzonder gunstigen invloed op het veld-winnen der reformatie geweest zijn. In de eerste plaats op het feit, dat de adel grootendeels gereformeerd was¹⁾ en door banden des bloeds met Nederlandsche geslachten verbonden²⁾ en in de tweede plaats op de omstandigheid, dat de nieuwe leer in de steden een buitengewoon gunstigen bodem heeft gevonden³⁾: immers ook daar vinde n we reeds vroeg een groot percentage protestanten onder de magistraatspersonen, wat natuurlijk de protestantsche neigingen der andere bevolkingsgroepen sterk heeft begunstigd. In de steden - die immers ook een 'schrankselose Autonomie' bezaten⁴⁾ - maakt de reformatie dan ook verreweg de grootste vorderingen, voornamelijk in Wezel. Wanneer wij thans nagaan, in hoeverre zich daarbij Nederlandsche invloeden hebben doen gelden, dan zal Wezel in hoofdzaak onze aandacht trekken. Dat is eenerzijds daaraan toe te schrijven, dat inderdaad de Nederlandsche invloed daar het sterkst geweest is en anderzijds daaraan dat juist omtrent deze stad zeer vele berichten tot ons gekomen zijn. Kessel is zelfs van meening, dat het vraagstuk der Nederlandsche beïnvloeding alleen voor Wezel opgelost kan worden 'während in den übrigen clevischen Städten das Verhältnis, das sich zwischen niederländischen und deutschen Protestanten entwickelte, noch nicht aufgeheilt ist und bei dem Mangel an Nachrichten wohl auch kaum aufgeheilt werden wird.'⁵⁾

De reformatie aan den Nederrijn droeg in de eerste jaren evenals ten onzent een haast uitsluitend 'doopersch' karakter⁶⁾. In Wezel ziet men zich herhaaldelijk genoopt, om maatregelen tegen de 'Wiedertäufer' te nemen. Dat Nederlanders daarbij op den voorgrond zijn getreden, zou men - gezien de geschiedenis der Munstersche beweging - kunnen vermoeden⁷⁾. Onder de eerste 'evangelisch'-gezinde personen te Wezel worden genoemd: Johan van Zutphen, 'Lesemeister' van het Augustijnenklooster⁸⁾ en verder nog twee paters, die bij

1) Eenige namen vindt men genoemd in *Synodalbum*, I, 26 (= *Urkundenbuch zur rheinischen Kirchengeschichte* I).

2) Kessel, blz. 7, 36, 52, 70.

3) Kessel, blz. 70.

4) Kessel, blz. 9.

5) Kessel, blz. 42.

6) Vgl. K. Rembert, *Die 'Wiedertäufer' im Herzogtum Jülich*, blz. 4 en 82.

7) Onder de 18 wederdoopers, die door het veraad van Heinrich Graiss verklikt, in 1535 in de gevangenis werden geworpen, waren waarschijnlijk vier Nederlanders: Karl van Süstern, Wolter Teschenmacher, Wilhelm Koussenmecher, Joris van Tricht (Joh. Hillmann, *Die evangelische Gemeinde Wesel und ihre Willibrordkirche*, blz. 54). Onder de communistische wederdoopersbende, die van 1567-1574 Wezel, Emmerik en Calcar teisterde, vindt men als een der hoofdmannen Johann Wilmsen uit Roermond vermeld (Gantesweiler, *Chronik der Stadt Wesel* blz. 287).

8) A. Wolters, *Reformationsgeschichte der Stadt Wesel*, blz. 51.

de reformatie een rol gespeeld hebben en waarvan men Nederlandschap zou kunnen vermoeden: Herman Hollandus¹⁾, ook Stein²⁾ genaamd en Wolbrand Schagius³⁾. In 1528 wordt trouwens reeds geklaagd 'dass die aus Dortrecht vertriebenen Augustiner in den Privathäusern predigten und die Sakramente spendeten'⁴⁾. Bijzonder op den voorgrond getreden is de Zeeuw Iman Ortzen uit Oude Tonge, die de stad Wezel 1536-1548 en 1560-1571 eerst als kapelaan, dan als gewoon predikant diende⁵⁾. Ook heeft de Nederlander Busch (Claiss van dem Bosch, Nicolaus Buscoducensis) zich zeer verdienstelijk gemaakt, eerst als rector der school (1540), later als superintendent over de scholen, de predikanten en hulpgeestelijken (1543-48)⁶⁾. Verder is ook Henricus Bommelius geboortig uit Zaltbommel eerst (sinds 1542) bij het Wezelsche onderwijs verbonden geweest en heeft daarna (van 1553-1560) de gemeente als predikant gediend, van 1560 tot aan zijn dood in 1570 was hij predikant in Duisburg⁷⁾. Naast den evengenoemden Iman vinden we nog drie andere predikanten met Nederlandsch klinkende namen vermeld: Evert of Eberhard van Utrecht⁸⁾, Anton van Mechelen⁹⁾ en Albert Koning¹⁰⁾.

Toen het zoogenaamde 'Interim' (1548) afkwam, waren, als ik het goed zie¹¹⁾, in het geheel de volgende predikanten te Wezel werkzaam: Thomas Plateanus (Messerschmidt), Giesbert van Neykerken, Iman Ortzen, Nicolaus Buscoducensis, Anton van Mechelen, Evert van Utrecht, Johan Bolk (of Bullich¹²⁾ - het meerendeel dus, zou men zeggen, Nederlanders.

Voor de ontwikkeling van het protestantisme in het hertogdom is de opnemng van Waalsche vluchtelingen te Wezel in 1545 van beteekenis geweest. Daardoor namelijk 'gewann die reformirte Lehre ihre erste Kirche am Niederrhein'¹³⁾. Deze - van groote zelfstandigheid getuigende - daad der stad is een bewijs te meer, hoe gunstig de bodem

1) Gantesweiler, blz. 233.

2) Wellicht afkomstig uit het klooster Stein bij Gouda?

3) Gantesweiler, blz. 279.

4) Hillmann, t.a.p. blz. 44.

5) *Biogr. Wb.* IV, 1042-3, Wolters, t.a.p. blz. 73.

6) Vgl. *Biogr. Wb.* III, 183-5 en Wolters, blz. 83 v., 97 v.

7) *Biogr. Wb.* I, blz. 397.

8) Gantesweiler, blz. 218., Wolters blz. 93.

9) Iman Ortzen en Anton van Mechelen zijn degenen geweest, die voor het eerst (in 1540) het avondmaal in beiderlei vorm te Wezel - aan een schare van 1500 mensen, waaronder het voornaamste gedeelte van den magistraat - hebben uitgereikt (Gantesweiler, blz. 214; Wolters, blz. 80).

10) Gantesweiler, blz. 218; Wolters, blz. 94.

11) Gantesweiler, blz. 231.

12) Wolters, blz. 98.

13) Wolters, blz. 112.

voor de nieuwe leer te Wezel reeds was. De vreemdelingen met gereformeerde neigingen vonden reeds toen de bescherming van den raad der stad. Hun aantal werd tegenover de buitenwereld als zoo klein mogelijk voorgesteld. Niet zonder een glimlach leest men, dat op een protest van den hertog geantwoord wordt: 'es seien schon die meisten von ihnen gestorben'¹⁾. We zien hier, hoe de stad in vele opzichten reeds, saevis tranquillius in undis, haar gang gaat en op soortgelijke leuke wijze op protesten reageert als later op de, onder Spaanschen druk bevolen, officieele bevelen.

Een geheel vaste kleur had de nieuwe religie te Wezel toen nog niet. Eenige jaren scheen het, alsof een meer luthersche richting zou worden ingeslagen. Trouwens het zou anachronistisch zijn, om in die jaren reeds een zoo scherpe tegenstelling tusschen gereformeerden en lutheranen te maken. Veeleer moet men zeggen dat 'der religiöse Charakter der Weseler Stadtgemeinde noch 1567 nach keiner Seite hin, weder nach der lutherischen noch nach der reformierten festgelegt war'²⁾.

Aldus was de toestand toen de Nederlandsche calvinisten³⁾ in grooten getale naar Rijnland kwamen om daar in verschillende steden een veilig toevluchtsoord te vinden. Hoe groot deze emigratie is geweest zullen wij wel nooit meer gewaar kunnen worden. De vrees voor Alva maakte, dat men de vestiging der vreemdelingen zooveel mogelijk geheim trachtte te houden en dat de overheid alle officieele handelingen ten opzichte van de opnemings vermeerde. Voor een stad als Keulen wordt het aantal immigranten in 1568 op 700-800, in 1570 op 1000 geschat⁴⁾. Voor Wesel spreekt E. Simons van 'vielen Hunderten'⁵⁾. Van Schelven⁶⁾ concludeert uit de 121 namen van gezinshoofden, die zijn overgeleverd⁷⁾, dat het aantal Nederlandsche vluchtelingen ± 600 moet hebben bedragen. Aanmerkelijk grooter is

1) Hillmann, blz. 73.

2) Kessel, blz. 24.

3) Ik spreek hier gemakshalve van 'calvinisten', ofschoon het mij bekend is, dat van een uniforme gezindheid aanvankelijk nog niet gesproken mag worden. Maar in de eerste plaats heeft 'op den duur de meer specifiek-Calvinistische nuance de overhand genomen' (Van Schelven, blz. 328) en in de tweede plaats is de partijgroepering in deze jaren nog niet zoo vast als later, zoodat het voor ons taalkundig doel geen zin heeft om de verschillende nuanceeringen opzettelijk te onderscheiden.

4) E. Simons, *Synodalbum* (= *Urkundenbuch zur rheinischen Kirchengeschichte I*), blz. 25.

5) *Synodalbum*, blz. 24.

6) Van Schelven, t.a.p. blz. 295.

7) Ik vestig er de aandacht op, dat volgens de - nog lang niet complete - gegevens van het in de volgende noot te noemen boek van Sarmenhaus op blz. 22-23 in de periode 1549-1593 in het geheel aan 335 Nederlanders het volle burgerrecht is verleend (in de periode 1567-1585 alleen reeds aan 253).

echter de latere schatting van W. Sarmenhaus¹⁾. Volgens dezen namelijk beloopt 'die Zahl der Niederländer, die sich nach den Akten nachweislich in Wesel befunden haben' ongeveer 1050; 'multipliziert man diese Zahl mit vier, da doch anzunehmen ist, dass die Niederländer so ziemlich alle verheiratet gewesen sind und eine Familie gehabt haben, so ergiebt sich eine Gesamtsumme von 4200 Niederländern.' Daarbij zijn echter niet meegerekend degenen, waarvan ons geen gegevens meer bewaard gebleven zijn²⁾ 'Hier kann man nur schätzen und dabei ist die Zahl 4000 nicht zu hoch gegriffen, wenn man die enorme wirtschaftlichen Veränderungen, die durch die Niederländer in Wesel eintraten, erklären will. Danach haben mindestens 8-9000 Niederländer in Wesel gewelt.' Men kan hiertegen aanvoeren, dat het niet altijd noodzakelijk is, om aan te nemen, dat 'enorme wirtschaftliche Veränderungen' door groote mensenmassa's veroorzaakt worden - het toestroomen der massa is veeleer meestal het gevolg van het pionierswerk van enkelen - maar toch zal de raming van Sarmenhaus, dank zij zijn gespecialiseerd onderzoek dienaangaande, wel iets dichter bij de waarheid zijn dan die van Van Schelven. Sarmenhaus baseert zijn schatting op het onderzoek der namen uit 'Presbyterialprotokolle' en stedelijke akten. Hij is, voor zoover ik zie, de eenige, die dezen moeizamen, maar methodisch eenig juiste weg heeft bewandeld³⁾. Ziet men dezen grooten toevloed van Nederlanders, dan verwondert men zich niet, dat Wesel in dien tijd den eernaam kreeg van 'Mutter der Geusen'.

Vrijwel algemeen schijnt men het erover eens te zijn, dat het meerendeel dezer Nederlanders uit Antwerpen afkomstig was, immers-men verzuimt niet, daar steeds op te wijzen - de stad werd in dien tijd met den naam van klein-Antwerpen bestempeld⁴⁾. Deze mededeeling schijnt terug te gaan op Sellius⁵⁾, die vermeldt, dat de stad door het groote aantal ballingen, die hun handel en bedrijven meebrachten, zoo zeer toenam 'ut Vesalia titulo Minoris Antverpiae tunc ornaretur.' Het lijkt mij echter twijfelachtig, of men uit dezen naam wel vaste gevolgtrekkingen mag maken. In dien twijfel werd ik nog versterkt door de ge-

- 1) W. Sarmenhaus, *Die Festsetzung der niederländischen Religionsflüchtlinge im 16. Jahrhundert in Wesel und ihre Bedeutung für die wirtschaftliche Entwicklung dieser Stadt* (= *Studien und Quellen zur Geschichte von Wesel*, Bd. IV), blz. 18.
- 2) Wel meegerekend zijn echter de vluchtelingen van Waalsche origine. Sarmenhaus schijnt geen uitdrukkelijk onderscheid te maken tusschen Nederlandsch- en Fransch-sprekenden.
- 3) Ik krijg den indruk, dat het voortgezet namen- en personen-onderzoek nog verdere belangwekkende bijzonderheden omtrent de details der emigratie aan 't licht zou kunnen brengen. Mede daarom is het te betreuren, dat Sarmenhaus zijn gegevens niet overal voldoende verantwoordt.
- 4) Zie o.a. Van Schelven, blz. 293.
- 5) Johannis Nicolai Sellii, *Vesalia Obsequens*, Wesel 1669, blz. 113.

gevens van Sarmenhaus. Immers deze constateert, dat van de 196 personen, die localiseerbaar zijn, slechts 21 uit Antwerpen afkomstig zijn. Een soortgelijk negatief resultaat krijgt men ook uit de lijst van ondertekenaars van de Acta der Wezeler Synode in 1568; uit deze lijst - tezamen 63 namen omvattend - kan men nauwelijks een zestal met meerdere of mindere stelligheid naar Antwerpen localiseeren, terwijl andere namen naar West-Vlaanderen, Zwolle, Aalst, Utrecht, Gent, Asperen, Wijk bij Duurstede, Kuilenburg, Overijssel, Venlo, Eeclo, 's Hertogenbosch, Oudenaarde, Brussel, Hoorebeke, Waes, Brugge wijzen¹⁾. Ik wil uit deze laatste lijst geen vèr-gaande conclusies trekken, vooral niet omdat vaststaat, dat lang niet al deze personen te Wesel duurzaam verblijf hielden, maar toch lijkt het mij waarschijnlijk, dat Antwerpen naar verhouding geen hooger percentage zal hebben opgeleverd dan andere Nederlandsche plaatsen. Veeleer zal de naam Antwerpen als pars pro toto voor het geheele Nederlandsche taalgebied gebezigd zijn. Voor het overige tast men omtrent de herkomst van het leeuwendeel der vluchtelingen in het duister. Ook uit het feit, dat, volgens de 'Weseler Presbyterian-protokolle' de gemeente in vier 'naties' verdeeld was²⁾ vallen nog geen conclusies te trekken. Volgens Van Schelven worden onder Vlaanderen 46, Brabant 34, Holland 17 en onder Gelderland 30 mansnamen vermeld. Maar volgens Sarmenhaus kan deze indeeling in naties onmogelijk kloppen met de feitelijke herkomst der vluchtelingen 'da ja dann, wie das vorige Verzeichnis zeigt, eine ganze Reihe von Leuten, die aus andern Provinzen und Grafschaften, wie Friesland, Oberyssel, Hennegau usw. stammen, nicht unterzubringen sind.' Zoo komt Sarmenhaus in tegenstelling met Van Schelven onder meer tot de slotsom, dat van de bekende namen het grootste contingent (116) naar Gelderland gelocaliseerd moet worden, al vestigt hij er de aandacht op, dat de kerkelijke acten juist voor de zuidelijke provinciën minder materiaal opleveren³⁾.

De kwestie in welke mate deze Nederlanders een cultureelen, en taalkundigen, invloed gehad kunnen hebben, hangt m.i. ten nauwste samen met den graad van waardeering, waarin deze vreemdelingen bij het Rijnsche publiek stonden. Nu valt uit verschillende dingen duidelijk op te maken, dat de genegenheid voor de ballingen zeer groot geweest is. Niet alleen om ideëele motieven, maar ook om materieele redenen zag men de vreemdelingen gaarne en stelde alle pogingen in het werk om ze ook te behouden. Dat dit vooral in Wesel het geval was, blijkt duidelijk uit de wijze, waarop de stad op de edic-

1) Wolters, *Reformationsgeschichte der Stadt Wesel*, Bonn 1868, blz. 368-380.

2) Martens, blz. 254; Van Schelven, blz. 295.

3) Sarmenhaus, blz. 21.

ten van den hertog reageerde: 'Es verkündete sie wohl, um den herzoglichen Anordnungen wenigstens scheinbar Genüge zu leisten, aber in Wirklichkeit führte es sie nicht aus.... Der Rat dachte nicht im geringsten an ein Vorgehen gegen die Fremden, die ihm grossen Nutzen brachten.'¹⁾ Ook uit de opmerkingen van Martens krijgt men den indruk, dat het stadsbestuur, om tegenover Hertog Willem en vooral Alva gedekt te zijn, verbanningsmaatregelen tegen de Nederlanders min of meer gefingeerd heeft: 'Die Fremden müssten sonst recht oft wiedergekehrt sein. Höchstens bis in die Vorstädte sind sie einmal gekommen'²⁾. Toen in October 1572 het gerucht zich verspreidde, dat Alva zijn troepen naar Xanten dirigeerde om van daaruit Wezel, den haard der ketterij te bezetten, achtte de stad het verstandig om een eenigszins ostentatief-gewillige houding aan den dag te leggen. Ze verjoeg veel vreemd gespuis, verdreef loslopende knechten, die tegen de Spanjaarden hadden gediend en verscherpte het politietoezicht op de vreemdelingen³⁾. Maar nauwelijks was het gevaar weer geweken, of de houding werd aanmerkelijk welwillender tegenover de vreemdelingen, zóó dat de Kleefsche kanselier ernstige verwijten tot de gedeputeerden van Wezel richt: 'Allerdings wäre eine Anzahl unvermögender Fremden ausgewiesen, die vermögenden Fremden und Rebellen erfreuten sich jedoch, gegen Reichstagsabschiede, kaiserliche Mandate und herzogliche Befehle, sogar des besonderen Schutzes des Bürgermeisters Bungart (Bongert)'⁴⁾. Men beloofde beterschap, die echter daarin bestond, dat men nog voorzichtiger den gang van zaken tegenover de buitenwacht camoufléerde. Uit het boek van Gantesweiler⁵⁾ ziet men hoe de bevelen des hertogs òf schoorvoetend, òf half, òf heelemaal niet werden opgevolgd. Ook uit andere dingen blijkt duidelijk, dat de neutraliteit van een zeer welwillende soort is geweest: 'In den beiden Wirtshäusern "Zur Landskrone" und "Zum Helme" hätten zwei niederländische Hauptleute offen ihr Quartier aufgeschlagen, sammelten Mannschaften gegen den spanischen König und führten sie nach Bom[m]el'⁶⁾. Ook in de overige plaatsen van het hertogdom is de stemming over 't algemeen gunstig geweest. Alleen valt te vermelden, dat de stadsbesturen van Emmerik, Calcar, Üdem en Cranenburg meer ge-

1) Sarmenhaus, blz. 16.

2) Martens, blz. 252; vgl. ook Gantesweiler, blz. 282.

3) Vreemdelingen! Men bedenke dat in de jaren 1549-'72 reeds 92 vreemdelingen (families dus waarschijnlijk) het volle burgerrecht hadden verkregen (men vgl. de statistieken bij Sarmenhaus).

4) Joh. Hillmann, *Die evangelische Gemeinde Wesel und ihre Willibrordkirche*, Düsseldorf [1896], blz. 101.

5) Gantesweiler, blz. 261 v. en 279 v.

6) Hillmann, blz. 101.

neigd waren, de bevelen van den hertog op te volgen¹⁾. De stemming der bevolking is echter ook daar vrijwel onverdeeld gunstig geweest. Ook in die plaatsen, waar het katholicisme nog ongeschokt was, zijn de vluchtelingen opgenomen²⁾. 'Hier waren in erster Linie wirtschaftspolitische Gesichtspunkte massgebend'³⁾ laat Kessel daarop volgen. 't Kan zijn, maar uit al deze dingen valt dunkt me toch ook een vrijwel algemeen pro-Nederlandsche stemming, zoowel bij katholieken als protestanten op te maken. Trouwens ook niet alle vluchtelingen zijn calvinisten geweest, er moeten zich stellig ook katholieken onder hebben bevonden, die zich aan de heerschappij der Spanjaarden hebben willen onttrekken; ook van Antwerpsche lutheranen wordt gewag gemaakt⁴⁾.

Van 1567-'77 is de Nederlandsche penetratie van Rijnland het sterkst geweest⁵⁾. In het Eeuwig Edict werd de Pacificatie van Gent en de Unie van Brussel erkend en dat was voor vele vluchtelingen een voldoende waarborg, om weer naar het vaderland terug te keeren.

Tot dank voor de genoten gastvrijheid hebben de vluchtelingen aan de stad twee bekers vereerd (één van wege de Nederlandsch-, één vanwege de Fransch-sprekenden). Martens vestigt er de aandacht op, dat deze bekers eigenlijk niet zoo zeer als een afscheidsgeschenk zijn te beschouwen, maar dat de Presbyteriën in het vertrek van vele vluchtelingen zonder dank aan de stad een aanleiding vonden, om de dankbaarheid hunner landgenooten door deze kostbare geschenken te toonen⁶⁾. Immers niet alle vluchtelingen zijn vertrokken: de leden van de deputatie, die de bekers overhandigde, hielden enkele jaren later nog altijd in Wezel verblijf⁷⁾.

Tusschen 1582 en '86 komt in plaats van de verdeeling naar 'natieën'

1) Gantesweiler, blz. 280; Kessel, blz. 37, 54.

2) Kessel, blz. 35.

3) Kessel, blz. 35.

4) Gantesweiler, blz. 283 v.

5) Dat zij echter ook in Wezel reeds lang vóór '67 is begonnen, blijkt uit de rede, waarmede de beide - na te noemen - bekers worden overgegeven; immers daar wordt gesproken van de gastvrijheid, die Wezel 'nun seit mehr als dreissig Jahren' tegenover de Nederlanders betracht heeft (Gantesweiler, blz. 290) - tenzij men dit uitsluitend wil laten slaan op de Waalsche vluchtelingen, wat m.i. gedwongen is.

6) Martens, blz. 253. Ten onrechte kritiseert Martens het echter in Van Schelven, dat deze gedaan zou hebben, alsof de geschiedenis der Nederlanders in Wezel hiermee besloten zou zijn. Immers V.S. had zich slechts tot taak gesteld de geschiedenis te beschrijven van de ecclesiae peregrinorum, voor zooverre zij voor ons eigen land belangrijk is geweest (Van Schelven, blz. XXIX) - wat trouwens ook uit den titel van zijn boek blijkt.

7) Anderzijds viel mij echter op, dat de taal der Acta (zooals die zijn opgenomen in *Synodalbum*, I) die aanvankelijk zuiver Nederlandsch is, na 1577 een toenemend Nederduitsche kleur aanneemt; sinds 1593 zijn de Acta in het Hoogduitsch geschreven (vgl. ook *Synodalbum*, I, blz. 489).

een locale indeeling volgens stadswijken. In deze jaren valt blijkbaar in hoofdzaak de geleidelijke ontwikkeling van 'Fremdengemeinde' tot 'Sondergemeinde'¹⁾. Merkwaardig lang heeft de voorzichtige raad der stad echter tegenover de vijandige buitenwereld de fictie vol kunnen houden, dat de inwoners der stad niet gereformeerd waren. Als tijdens de bezetting der stad (1598-'99) door de Spanjaarden de eisch gesteld wordt om 'die calvinischen Prediger und Schulmeister auszutreiben' en 'deroselben Consistorium zu zerstören',²⁾ antwoordt de gedeputeerde van de magistraat 10 dagen later aan den Spaanschen gevolmachtigde: 'man wüsste allhie sich keiner andern Religion dann der Augsburgischen Confession zum rechten Verstand gemäss zu entsinnen' en 'man wisse von keinem Consistorium, doch da er curam pauperum peregrinorum meinete, hätte man kein Bedenken, darüber Ordnung aufzurichten'³⁾. Hieruit blijkt ook wel, hoe zeer Martens gelijk heeft met zijn betoog⁴⁾, dat niet de vreemdelingen in de Wezelsche gemeente zijn opgegaan, maar dat omgekeerd de Wezelsche gereformeerden hun kerkorganisatie geheel aan de Nederlanders te danken hebben⁵⁾, of zooals Kessel het uitdrukt: 'Das kirchliche Leben der Fremdengemeinde erwies sich, obwohl ihr kein eigener Prediger und kein eigener Gottesdienst von der Stadtobrigkeit zugestanden wurde, als so stark, dass schliesslich die einheimische Stadtgemeinde in ihr aufging'⁶⁾. Merkwaardig is het, dat de gereformeerden te Wezel nog tot 1610 onder de calvinistische kerk van de Republiek der Vereenigde Nederlanden bleven ressorteeren⁷⁾. Het eerste officieel Wezelsche presbyterium wordt door den raad bevestigd in 1612. Op de vermelding van dit feit laat Martens de volgende kenschetsende woorden volgen: 'So war endlich der ganzen Stadt zuteil geworden, was vor mehr als vier Jahrzehnten die Flüchtlinge sich geschaffen hatten: eine echt kirchliche Verfassung, eine Gemeinde-organisation. Das war die andere, die wertvollere Dankesgabe der Geusen.'⁸⁾

We hebben hiermede althans voor één stad een voorstelling gekregen, van welken omvang de Nederlandsche invloed in de tweede

1) Martens, blz. 254.

2) Keller, II, blz. 211.

3) Keller, II, blz. 212.

4) Martens, blz. 252 v.

5) Dezelfde opvatting vindt men trouwens ook reeds bij Joh. Hillmann, *Die evangelische Gemeinde Wesel und ihre Willibrordkirche*, Düsseldorf (1896), blz. 100.

6) Kessel, blz. 43.

7) Wolters, blz. 331, 332.

8) Martens blz. 257.

helft der 16de eeuw geweest is. Enkele gegevens omtrent andere steden mogen dit beeld nog iets verduidelijken.

Nà Wezel bevond zich de grootste gemeente van Nederlanders in Goch¹⁾. Uit de mededeelingen die W. Böskes²⁾ ons omtrent deze gemeente verschaft, stip ik het volgende aan: De herkomst der vluchtelingen is in de meeste gevallen niet na te gaan; als plaatsen van herkomst worden genoemd Antwerpen, Gent, Diest, Turnhout, Eindhoven, Grave, 's-Hertogenbosch, Dordrecht. De eerste vluchtelingen kwamen blijkbaar in 1566, de emigratie bereikte in 1569 een hoogtepunt en duurde tot ± 1575; 'seit 1578 wurde aus der Fremden-gemeinde allmählich und fast unmerklich eine einheimische'³⁾, in dit jaar namelijk werden ook voor het eerst inwoners van Goch in het presbyterium opgenomen. Maar ook na 1578 berustte de leiding nog in hoofdzaak bij Nederlanders, immers in 1583 schreef het presbyterium 'dass hier nicht viel Bürger, sondern am meisten Teile Fremdlinge unter dieser Gemeinde seien.'⁴⁾ Men ziet uit deze weinige punten reeds het onmiskenbare parallelisme met den gang van zaken in Wezel. Ook in Goch is dus de gereformeerde gemeente 'als die direkte Fortsetzung der Gemeinde zu betrachten, welche die Niederländer hier im Exil begründeten'⁴⁾.

Aangaande de Nederlandsche gemeente in Emmerik vergelijke men W. Meyer, *De wording der gereformeerde gemeente te Emmerik*⁵⁾ en Van Schelven blz. 304-'5. Omtrent de wordingsgeschiedenis dezer gemeente zijn we slechts zeer gebrekkig ingelicht, alleen weten we, dat de gemeente op een zeker tijdstip, 1570-'80, een 53-tal lidmaten had en dat de pensoon, die aangaande de lotgevallen omstreeks 1715 iets mede deelde, nog in 't Nederlandsch schreef.

Op soortgelijke wijze als te Goch zijn volgens Kessel⁶⁾ ook in de steden Kleef, Rees en Gennep de gereformeerde gemeenten ontstaan uit de gemeenten der Nederlandsche vluchtelingen.

Het is te betreuren, dat we over den Nederlandschen invloed in Duisburg niets weten⁷⁾. Kessel neemt aan, dat vooral Fransch-sprekende Nederlanders daarheen getrokken zijn, omdat er een Waalsche gemeente heeft bestaan.

- 1) Dat blijkt uit het feit, dat in de bezoldiging van den predikant, die Goch - Emmerik-Rees-Gennep diende, deze gemeenten resp. 30, 26, 15 en 14 Taler moesten bijdragen (*Zeitschr. d. Berg. Gesch. Ver.* 36, (1902-'03) blz. 194).
- 2) Walter Böskes, *Die Niederländische Flüchtlingsgemeinde zu Goch und ihre Ordnung von 1570* (*Zeitschr. d. Berg. Gesch. Ver.* 36 (1902-'03), blz. 188-210).
- 3) Böskes, blz. 201.
- 4) Böskes, blz. 202.
- 4) Böskes, blz. 202.
- 5) *Ned. Arch. v. Kerkgeschied.* II (1903), blz. 276-285.
- 6) Kessel, blz. 46.
- 7) Kessel, blz. 41.

Tenslotte moeten we er wel van doordringen zijn, dat de Nederlandsche invloed zich niet uitsluitend bepaalt tot die der calvinistische ballingen. Dat er onder de Nederlanders ook katholieken en lutheranen waren, werd boven (blz. 185) reeds aangestipt. Maar behalve dat moeten we ook nog rekening houden met het feit, dat er Duitschers, speciaal de bewoners der grenstrook, om godsdienstige redenen naar Holland gingen. Zoo gingen b.v. gereformeerde burgers uit Emmerik een tijdlang in het naburige 's Heerenberg ter kerk en het is aan te nemen, dat dergelijke toestanden ook in andere grensplaatsen bestaan hebben¹⁾.

Omgekeerd moeten echter ook katholieken uit Holland, toen hun godsdienst daar in het gedrang kwam, naar Duitsch gebied gekomen zijn ter vervulling van hun kerkelijke plichten. Zoo wordt in de Geldersche synode van 1612 besloten dat:

‘Sullen deputati, die tott bevorderinghe des nationalen synodi gaen, mede by den Edelen Hoochm. h. Generaele Staten versoecken, off haere Edele Hoochmog. enigen raet souden weten om te verhinderen, datt die inwonders deser landen soo gemeensamelick ende vrymoedelick niet en lopen buyten dese provincien om misse te horen, te biechten, te trouwen, tott bedevaerden etc. by namen tott die dorpen, soo heel nae by den steden deser Verenichde Nederlanden gelegen, in welcken vergaderingen onder pretext van oeffeninghe der Paepscher religie bequamelicker enige aenslaegen konden beraetslaecht werden als binnen die steden selffs²⁾.

Ten slotte moet nog op de Jezuietenschool te Emmerik worden gewezen, die, in 1592 opgericht, ondanks herhaalde protesten der Staten-Generaal, een krachtige werkzaamheid ontvouwde en in de 17de eeuw tot grooten bloei kwam³⁾⁴⁾. Dat leerlingen uit Holland daarheen kwamen, ligt reeds door de gemakkelijke bereikbaarheid dezer grensplaats voor de hand. De Geldersche synode van 1600 acht het dan ook noodig, dat er o.a. in 's-Heerenberg een gereformeerde schoolmeester en koster wordt aangesteld ‘opdat den borgern daselbst geen orsacken gegeven worde hare kindern op Emmerick na den Jesuiten te seinden⁵⁾. Van grooter belang zijn trouwens de latere Nederlandsche invloeden in Emmerik: in 1624 is de stad door Maurits ingenomen en tot 1672 onder Nederlandsche bezetting gebleven⁶⁾.

1) Kessel, blz. 30, vgl. blz. 103.

2) Reitsma en van Veen, *Acta der Provinciale en Particuliere synoden*, IV, blz. 201, vgl. ook blz. 125 en 133.

3) Zie A. Dederich, *Annalen der Stadt Emmerich*, Emmerich 1865, blz. 407 v., 441 v.

4) Kessel, blz. 91.

5) *Acta*, IV, blz. 88.

6) *Ned. Arch. v. Kerkgeschied.* II (1903), blz. 282.

Uit het bovenstaande is, naar ik hoop, duidelijk geworden, welk een breede basis voor Nederlandschen invloed er gedurende de 16de eeuw in Rijnland is gelegd. Op deze basis kon in de gouden eeuw worden voortgebouwd. Met recht kan de vraag worden gesteld, of de Hollandsche cultuurinvloed zich in de 17de eeuw eigenlijk niet veel sterker heeft doen gevoelen dan de meer algemeen-Nederlandsche in de 16de. De cultureele expansie van Holland deed zich toen reeds over de geheele wereld gevoelen, hoe veel te meer dus nog in dit onmiddellijk aangrenzend landelijk gewest. Bovendien komen er dan, behalve de in de 16de eeuw aangeknoopte banden nog zooveel hechte bij. Het Kleefsche gebied haalt zijn predikanten nog veelal bij zijn nabuur, nog altijd blijft die nauwe aansluiting bij de Nederlandsche kerk bestaan, die 'den meisten reformierten Gemeinden des Herzogtums Cleve bis tief ins 17. Jahrhundert hinein ein gewisses niederländisches Gepräge gegeben hat'¹⁾. De namen der predikanten uit de Kleefsche gemeenten werden dan ook nog tot aan de Fransche revolutie opgenomen in het officieele handboek der Nederlandsche gereformeerde kerk²⁾.

Wezel, dat reeds van 1629-1648 Nederlandsche bezetting had gehad, bleef van 1648-1672 een Nederlandsche barrière-stad en deelde ten volle in den bloei der Republiek. De banden werden daardoor, zoo mogelijk, nog wat nauwer aangehaald. Talrijk zijn de namen van Kleefsche jongelingen, die in de 17de eeuw te Leiden kwamen studeeren³⁾.

Kortom, de tendentie in de ontwikkeling van het hertogdom Kleef kan niet beter gekenschetst worden dan door de woorden van Max Lehmann: 'noch lange nachher und in viel ruhigern Zeiten hat die brandenburgische Staatskunst mit der Möglichkeit rechnen müssen, dass Kleve sich den "sieben Provinzen" als achte oder, wenn der Hochmuth der Hoch- und der Edelmögenden dies nicht zuliess, als "zugewandter Ort" zugesellen würde'⁴⁾.

1) Kessel, blz. 47.

2) *Publ. aus d. Preuss. Staatsarch.* I, blz. 28, noot 5. Ik heb er te Leiden niet achter kunnen komen, welk 'handboek' daarmee bedoeld wordt.

3) In verschillende jaargangen van de *Monatshefte für rheinische Kirchengeschichte* vindt men telkens lijsten van zulke jongelieden opgenomen.

4) *Publ. aus d. Preuss. Staatsarch.* I, blz. 29.

Achtste hoofdstuk

De *huus/hoes-grens* als nieuw bewijs voor de expansieve kracht van het kern-gebied; karakteristiek verschil te dien opzichte met de drie *muus*-enclaves in Brabant en Belgisch Limburg

Historische beschouwingen zoowel als dialectgeographische overwegingen hebben ons tot de overtuiging gebracht, dat er tusschen de verschillende noordelijke *muus*-gebieden een zeer innig verband bestaat. Bijzonder duidelijk wordt ons dat nog eens ingeprent door de bestudeering der twee *huus/hoes*-isoglossen - van Zoutkamp B 17 naar Marum B 101 en van De Knijpe F 12, dwars door Hollandsch en Duitsch gebied, naar Meerseloo L 209 - die als een paar reusachtige accolades de niet-Friesche *muus*-gebieden omspannen. De geweldige kracht der westelijke expansie heeft hier tot een overstrooming geleid, ten gevolge waarvan het woord *huus* ambulant geworden is. Ten spijt van klankwetten en verdere geboden der Junggrammatiker is hier een woord uit het geordend verband zijner klankgenooten getreden; immers men kan toch bezwaarlijk beweren, dat er ten aanzien van de fonetische praedispositie der woorden *hûs* en *mûs* eenig principieel verschil bestaat, en met verklaring volgens analogie is hier in 't geheel niets aan te vangen. Indien er nog hardnekkige sceptici mochten zijn, die eenigen twijfel aan de 'echtheid' der *huus*-vorm in het uitgestrekte *moes-huus*-gebied zouden willen opperen¹⁾, kan ik hun slechts den raad geven om zelf in een paar willekeurige plaatsen te gaan controleeren: de promptheid en zekerheid waarmede de bewoners antwoorden, zal den onderzoeker niet meer in twijfel omtrent de echtheid laten. Het is duidelijk dat het verschil in verbreidingsgebied der woor-

1) Van ouds een geliefde methode. Het is zoo gemakkelijk om woorden als *huus* in overigens zuiver *oe*-gebied als 'onechte', 'onnatuurlijke' of geïmporteerde vormen weg te redeneeren of als toevallige 'Zugeständnisse, die eine Mundart (Sprache) einer für besser gehaltenen höher eingeschätzten Sprechweise macht' (zie boven blz. 14). Hoeveel van dergelijke 'onnatuurlijkheden' uit onze plaatselijke dialectbeschrijvingen zijn geweerd, valt moeilijk te schatten.

den *huus* en *muus* niet toegeschreven moet worden aan p h o n e t i s c h e oorzaken maar aan de beteekenis en dientengevolge de f r e q u e n t i e dezer woorden. Het woord *huis* komt heel wat meer in 't gesprek te pas dan een typisch intiem gezins-woord als *muus*. Men gevoelt van hoe groote principieele gevolgen de constateering van dit feit is: indien van één woord geconstateerd wordt, dat het in een bepaald gebied zijn klankgenooten v o o r u i t is, brengt dat mee, dat men een geleidelijke verhuizing der woorden vanuit het eene klankverband in het andere gaat veronderstellen. Deze veronderstelling heb ik op mijn reizen voortdurend aan den feitelijken taaltoestand kunnen toetsen en daarbij heb ik inderdaad in vele gevallen 'overloopers' als 't ware in flagranti kunnen betrappen. Langen tijd heb ik dan ook overwogen om, behalve de woorden *huis* en *muus*, nog een reeks andere woorden der *û*-groep in kaart te brengen en de isoglossen op één aparte kaart te combineeren, om zodoende het 'afbrokkelen' dezer groep (dat juist door lichter wordende kleurschakeering zoo plastisch in beeld gebracht kan worden) afdoende aan te toonen. De lezer zal echter beseffen, welk een buitengewone vermeerdering van werkzaamheden dat ten gevolge gehad zou hebben, werkzaamheden die in geen verhouding zouden staan tot het beoogde resultaat, daar immers de principieele juistheid der afbrokkelingstheorie reeds lang door Fransche en Duitsche dialectologen is geconstateerd. Beschouwt men de *muus/moes*-lijn als het front van een oprukkend leger dan is de *huus*-aanwinst in het overigens zuivere¹⁾ *oe*-gebied als een eerste verovering door de verkenningstroepen te beschouwen. Dat het noordelijk gedeelte van Rijnland tot het door Hollandsche *uu*-cultuur ten deele veroverde gebied behoort²⁾, staat dunkt me thans vast; met verklaring door Umlaut of analogie kan men hier niets beginnen: Umlaut zou trouwens al bijzonder vreemd zijn, daar die 'Umlaut' juist sterker begint te werken, maarmate men de Nederlandsche grens nadert. De Groningsch-Drentsche veenkoloniën vormen een apart *huus*-eiland; een verklaring daarvan behoeft na al mijn vroegere opmerkingen omtrent nieuwe kolonisaties door verveners en schippers enz. niet meer te worden gegeven.

Zoo zal de lezer na bestudeering en vergelijking der *muus/moes*- en *huus/hoes*-lijnen er opnieuw van doordrongen worden, dat de *oe* > *uu*-ontwikkeling niet op langzame p h o n e t i s c h e v e r a n d e r i n g maar op o n t e e n i n g berust.

1) Vgl. boven blz. 46.

2) Men vgl. mijn opmerking omtrent het *ût*-gebied (blz. 46, noot 1) en de kaarten *braun*, *Haus* en *aus* van den Atlas van Wenker.

Wij vergeleken zooeven de *huus*-/*hoes*-isoglossen met twee reusachtige accolades, die het onverbrekelijk verband tusschen alle *muus*-gebieden aanschouwelijk maken. Daarbij valt ons op, dat de drie zuidelijke enclaves (Heeze-Leende-Maarheeze, Opglabbeek en Hees) niet met het overige *uu*-gebied samengekoppeld zijn. De interpretatie dezer merkwaardige enclaves heeft mij eenig hoofdbreken gekost. Moet er verband gelegd worden tusschen den stand van zaken in deze gebieden en de ontwikkeling in het noorden, zooals wij die in de vorige hoofdstukken hebben gereconstrueerd? Ten aanzien van de eerste enclave vond ik vermeld, dat Heeze en Leende een oude heerlijkheid hebben gevormd¹⁾, die vóór 1732 in bezit was van het geslacht Snouckaart Schauburg²⁾ en dat Maarheeze behoort tot de Baronie van Kranendonk, waarvan onze koningin nog altijd baronesse is. Of de Staatsche oriëntering der baronnen hier ook een zekere 'verstaatsching' der bevolking te gevolge heeft gehad? Na lange overweging meende ik de verklaring in andere richting te moeten zoeken en deze *muus*-enclave te moeten beschouwen geheel los van het noordelijke *muus*-gebied. Van stralenkransen, die in een wijderen boog om een engere *muus*-kern heen loopen, is bij deze zoomin als bij de twee andere zuidelijke enclaves een spoor te bekennen.

De omstandigheid, dat de *huus*-vormen zich meester hebben gemaakt van de belangrijkste steden (met uitzondering van Groningen, dat trouwens ook al aardig naar *huus* begint over te hellen) wijst erop dat de tendentie naar *uu* zeer krachtig was en grootendeels nog is. We vernamen het reeds op blz. 86: 'Wie in Groningen, Friesland of Drente ten halve de gemeenlandsche taal spreekt, pleegt elke ndl. *ui* door *ü* of *ü* te vervangen', enz. Vele kilometers van de eigenlijke *uu*-kern verwijderd weet Jan en Alleman den rondreizenden dialectoloog al mede te deelen, dat hij op den duur in het *uu*-gebied zal belanden. Kortom, de *uu*-uitspraak der Hollandsche *ui* is in de noord-oostelijke provinciën een zoo algemeen bekend feit, ze wordt zoo grif aanvaard en om zoo te zeggen met welgevallen in de hand gewerkt, dat we omtrent de groote expansieve kracht van het verschijnsel niet in het onzekere kunnen verkeeren.

Hoe geheel anders daarentegen is de toestand in het zuiden: de eerste enclave ligt in een uithoek van Brabant, ongeveer daar, waar de Brabantsche, Limburgsche en Belgische grenzen elkaar ontmoeten en verder onmiddellijk aan de oude grens van Kempenland en Peelland.

1) Vgl. de kaart *De Republiek in 1795* uit den *Geschiedk. Atlas*.

2) Vgl. *Tegenw. Staat van Staats Brabant* (Amsterdam 1751), blz. 145 vv. Aldaar vinden we ook vermeld: 'De Gereformeerde Kerken van Heeze en Leend worden ieder door éénen Predikant bediend. Den Predikant van Leend is een Medehelper toegevoegd'.

De tweede enclave, Opglabbeek, is wat zijn ligging betreft een verkleind spiegelbeeld daarvan: gelegen op een plaats waar uitgestrekte bosschen in onafzienbare heide overgaan, nabij een kruispunt der grenzen van de Kempen, Maasland en Haspengouw, is ook dit plaatsje als een ultima Thule te beschouwen met een in alle opzichten peripherische ligging. En hoe is het met Hees? Ten onrechte zou men meenen, dat dit dorp, bijkans onder den rook van Maastricht gelegen, onder den invloed eener Maastrichtsche taal-expansie zou zijn gekomen. Onze kaart illustreert ten duidelijkste, hoe althans de Maastrichtsche *oe*-uitspraak reeds $\pm$ 8 kilometer ten westen van Maastricht ophoudt. Op mij maakte Hees in alle opzichten een uiterst afgelegen indruk, de weg die mij vanuit westelijke richting erheen voerde was primitief, ook naar Maastricht is er, blijkens de door mij geraadpleegde A.N.W.B.-kaart, geen verharde weg. Ofschoon uiterste grens-plaats is er geen douanekantoor en het eigenaardige cachet der meeste grensplaatsen (ambtenaren, neringdoenden, café's, leelijke gebouwen) ontbreekt: er schijnt niets te zijn, dat de landelijkheid van het dorpje verstoort. Zoo ligt het daar in de nabijheid der Nederlandsche grens, slechts door één dorp van de Romaansche taalgrens gescheiden: blijkbaar een vergeten Vlaamsch hoekje vlak naast een der brandpunten van den strijd tusschen Germaansche en Romaansche cultuur.

We zullen hier dus vermoedelijk een ander probleem voor ons hebben dan b.v. in de Friesche *muus*-enclaves, die niet alleen als dragers, maar tegelijk ook als krachtige verbreiders der *uu*-cultuur optreden; de Friesche steden zijn niet zonder meer met de armzalige dorpjes Leende, Heeze, Maarheeze, Opglabbeek, Hees over één kam te scheren. Wanneer we ze zoo achter elkaar noemen, valt het ons op, dat de namen van drie van de vijf zijn gevormd uit den stam '*hais*, mittelalterlichlat. *heisa*, *aisia*, *buschwald*, *gestrüppwald*', [*An der Unterweser soll hese nach Focke in Abhdl. des naturw. Vereins in Bremen IV u. V sumpfiges buschland sein.*'] (vgl. Förstemann, *Altdeutsches Namenbuch*³, kol. 1196): verwantschap dus ook hier. Kortom alle aanduidingen wijzen in de richting van het afgelegene, peripherische, reden voor mij om aan te nemen, dat we hier verbleekte resten van een cultuurlaag van hooger ouderdom voor ons hebben. Ten opzichte van de Brabantsche enclave meen ik zelfs nog wat meer steun voor dit vermoeden te hebben gevonden. Immers ook Schrijnen¹⁾ heeft in Brabant een merkwaardige enclave gevonden die zich met de mijne wel is waar niet dekt, maar er toch een zekere aanraking mee vertoont: 'Verder zij opgemerkt, dat door de plaatsen Stiphout [L 236], Helmond [L237],

1) Jos. Schrijnen, *De Isoglossen van Ramisch in Nederland*, blz. 52.

Aarle Rixtel [L 205-206], Bakel [L208], Geldrop [L 240] en Heeze [L 261] een soort van *win*-gebied gevormd wordt, dat als een eiland van het verkortings-verschijnsel in het diftongeerings-gebied kan worden beschouwd: door de gutturalisatie is het aan de diftongering ontsnapt'.

De vraag moet onder de oogen worden gezien of deze elkaar snijdende enclaves¹⁾ van twee zoo nauw verwante verschijnselen niet herleid moeten worden tot één gebied, waarvan de dorpen - om welke reden dan ook - met meer of minder succes tegen een radicale diphthongering hebben kunnen standhouden.

Beziet men de zaak van dit standpunt, dan krijgen ineens de *eu*-schrijfwijzen van Milheeze L 208a (alweer een naam op - *heeze*), Asten L 263 en Meiel L 265 (alweer alle drie grensplaatsen) een heel ander gezicht. Dan nl. kan men vermoeden dat deze *eu*-uitspraak niets is dan een betrekkelijk jong ontwikkelingsstadium eener oudere *yl*-uitspraak en we komen dus tot de reconstructie van een vrij omvangrijk terrein-verliezend *muus*-gebied, dat het grootste gedeelte van Brabants zuid-oosthoek heeft omvat. Op de omstandigheid, dat hier terrein verloren is en vermoedelijk nog steeds verloren wordt, moet ik speciaal den nadruk leggen, omdat hierdoor weer zoo duidelijk het principieel verschil aan den dag komt met de zoo uiterst vitale noordelijke *muus*-uitspraak²⁾. Deze hypothese van een vroeger aanwezig grooter *muus*-gebied in Brabant heeft mogelijk nog verder perspectief, in zooverre nl. de *muus*-enclaves Opglabbeek en Hees mede daartoe behoord zouden kunnen hebben, zoodat men ze dus zou kunnen beschouwen als de laatste spaanders eener ten-ondergegangene oudere *muus*-cultuur. 'Ouder' wil hier zeggen: ouder dan de *muus*-cultuur, zooals wij die in onze oostelijke provinciën hebben leeren kennen, en we gaan dus onwillekeurig terug naar den eerstvolgenden 'oudere', waaraan het oosten zijn tegenwoordige cultuur te danken heeft, d.w.z. Holland. Zouden de *uu*'s der drie Brabantsch-Limburgsche enclaves tijdgenooten zijn van de thans verloren gegane Hollandsche *uu*? Dan zou er alleen dit groote principieele verschil zijn, dat de Hollandsche *uu* tot een grimmig offensief is overgegaan, terwijl de Brabantsch-Limburgsche in dienzelfden tijd defensief is geworden en van lieverlede tot een toestand van uiterste decadentie is vervallen.

Ik acht het zeer wel mogelijk dat deze overstroming met een *uu*-laag in Holland³⁾ en in de bovengenoemde 3 enclaves ongeveer in

1) Vermelding verdient, dat Schrijnen blijkbaar niet over materiaal voor Maarheeze beschikte.

2) De allernieuwste achteruitgang tengevolge van het moderne verkeer blijft hier natuurlijk buiten beschouwing.

3) Men vgl. boven blz. 119.

dezelfde periode heeft plaats gegrepen en dat dus de Brabantsche en Limburgsche *uu*'s de gedegenereerde evenknieën van den in blakenden welstand opgeschoten Hollander geweest zijn. Er is echter ook nog een andere mogelijkheid en wel deze, dat de Brabantsch-Limburgsche *uu*-ontwikkeling zelfs nog ouder zou zijn dan de Hollandsche. Aangenomen dat Holland zijn *uu* uit het zuiden ontleend heeft, zouden we dan dus terug kunnen gaan tot een tijd, waarin het geheele noorden één egale *oe*-uitspraak had, terwijl in het zuiden òf geheel òf in enclaves de *uu*-uitspraak heerschte. We komen hiermede op het gebied der Europeesche dialectgeographie. Immers wanneer onze veronderstelling juist mocht zijn, dat het geheele complex van Noord- en Zuid-Nederlandsche *uu*-gebieden valt te reconstrueeren tot één of meerdere *uu*-haarden in het zuiden, dan zou dat ook wel eens een nieuw licht kunnen werpen op het probleem der Fransche *l y*-uitspraak, dat de Romanisten al sinds jaren bezig houdt en waaromtrent nog altijd geen communis opinio bestaat.

In den hier geschetsten gedachtengang heb ik aan de Brabantsche meer dan aan de beide Limburgsche *uu*-enclaves de aandacht besteed en ben slechts licht over de kwestie heen geloopt, of inderdaad deze drie geheel gelijk staan. Geheel zeker is dat niet. Ik heb in Opglabbeek en Hees een voldoende aantal bewoners gesproken om te kunnen constateeren dat - laten we het maar eens ouderwetsch globaal uitdrukken - de oude *û* als *l y* wordt uitgesproken, maar voor verder onderzoek, in 't bijzonder omtrent de verhouding van dit verschijnsel tot het geheele klanksysteem had ik geen tijd. Ik zou me dan trouwens weer hebben moeten verdiepen in een overvloed van 'zuidelijke' problemen, en daartoe voelde ik mij, in mijn zoo bij uitstek noordelijk georiënteerd boek, niet meer geroepen. Aan anderen de taak om de draden hier verder voort te spinnen.

Besluit

Aan het slot van dit boek zal een samenvatting wellicht niet ongewenscht zijn; ik zal daarom trachten de principieele resultaten van mijn onderzoek in een twintigtal stellingen te formuleeren:

- I. De isoglossen-structuur der tegenwoordige Noord-Nederlandsche tongevallen is grootendeels nieuw, d.w.z. ze dateert van na de middeleeuwen.
- II. Na het 'afpellen' van den nieuwen aanwas zal het ons op den duur kunnen gelukken, het beloop der middeleeuwsche isoglossen bij benadering te reconstrueeren (pogingen daartoe op blz. 119 v. - vgl. ook *N. Taalgids*, XX (1926), blz. 184-189 - en op blz. 194 v.).
- III. Op het beloop der Noord-Nederlandsche isoglossen zijn de gebeurtenissen van den 80-jarigen oorlog van grooten invloed geweest.
- IV. In verband met de vorige stelling is het van belang, te constateeren, dat er in sommige streken ten aanzien van bepaalde taalverschijnselen een duidelijke protestantsch-katholieke of Staatsch-Spaansche antithese valt waar te nemen (Nieuw-Leuzen tegenover Dalfsen, blz. 154; de Veluwe tegenover Epe en Voorst, blz. 157; het land van Kuik tegenover het Spaansche Overkwartier, blz. 166; Ens tegenover Emmeloord, blz. 168; het protestantsche tegenover het katholieke gedeelte van Zeeuwschvlaanderen, blz. 169 vv.; vgl. ook de gewone palatale Groningsche *r* tegenover de velare *r* bij katholieke Groningers, blz. 91; voor Twente vgl. mijn opmerkingen in *N. Taalgids*, XV (1921), blz. 38). In andere streken is deze antithese minder waarneembaar, vermoedelijk eensdeels, omdat de vroegere gang van zaken gecompliceerder is geweest dan de tegenwoordige confessioneele verhoudingen zouden doen vermoeden, ten andere omdat naast religieuze ook economische oorzaken de tendentie in de dialectontwikkeling bepalen.

- V. De taal onzer Zuiderzee-eilanden is niet zoo oud als men wellicht op grond van hun insulaire afgelegenheid geneigd zou zijn te vermoeden; immers de bevolking dezer eilanden heeft in zeer nauw en langdurig contact, op maritiem en ook op religieus gebied, met het cultuurcentrum gestaan.
- VI. Bij het constateeren van gelijkenis tusschen de dialecten van plaatsen om de Zuiderzee gelegen, verlieze men niet uit het oog, dat de Zuiderzee eens de hartader van het Hollandsche scheepvaartverkeer is geweest; Winkler's veronderstelling eener 'Flevische' oerverwantschap (zie ook v. Ginneken, *Handboek*, I, blz. 57) is een uitvloeisel van diens romantische opvattingen omtrent den grooten ouderdom der dialecten.
- VII. Terwijl de noordelijke Nederlanden zich sinds het begin der zestiende eeuw meer en meer op de 'Zeeprovinciën' gaan oriënteren, blijven de hoogere bevolkingslagen van het Hollandsche cultuurcentrum zelve grotendeels nog zuidelijk georiënteerd; de zuidelijke beïnvloeding der taal wordt nog in de hand gewerkt door de immigratie van talrijke voorname Zuid-Nederlanders (blz. 125 vv.).
- VIII. De diphthongering is oorspronkelijk een Zuid-Nederlandsch verschijnsel, wellicht is ze van Brussel uitgegaan (blz. 174), men zou indirecten Franschen invloed kunnen vermoeden.
- IX. Niettegenstaande het feit, dat te Leiden in 1622 van elke drie bewoners der stad twee uit de 'verheerde' provinciën waren gekomen, is de diphthongering daar niet direct uit het zuiden, maar vermoedelijk uit Amsterdam geïmporteerd (blz. 101 en 128).
- X. De verhollandsching van de taal van het Bilt moet niet worden toegeschreven aan een numerieke meerderheid der Hollanders, maar aan hun hoogere 'standing' (blz. 61 vv.).
- XI. Het Stadsfriesch heeft zich in de zestiende eeuw gevormd (blz. 81); ook het Boerenfriesch is reeds vroeg onder duidelijk waarneembaren Hollandschen invloed gekomen (blz. 82 vv.).
- XII. De dialecten van het Bilt, de Friesche steden en het Groningsche Westerkwartier zijn te beschouwen als min of meer geslaagde pogingen van autochthone Friezen om Hollandsch te spreken (blz. 74-86 en 145 v.).

- XIII. Gent behoorde in de zestiende eeuw nog tot het *uu*-gebied; het Vlaamsche *uu*-gebied werd, en wordt nog, vanuit oostelijke richting 'opgerold' (blz. 173 v.).
- XIV. Bij het zoeken naar een verklaring der Fransche *l* yl-uitspraak is een goed begrip van de *oe* > *uu*-ontwikkeling in Nederland van het grootste belang (blz. 195).
- XV. Een nadere dateering der *oe* > *uu*-ontwikkeling op de Veluwe (blz. 157) en der *uu* > *ui*-ontwikkeling in Utrecht (blz. 116 v.) is voorloopig nog niet mogelijk.
- XVI. In het *ae*-dialect, zooals dat is gereconstrueerd door Van Wijk in *Tschr.* XXX (1911), blz. 161-189, werd de oudgerm. *û* als *l u l* uitgesproken (blz. 117 vv.).
- XVII. Uit de vergelijking der *huis*-kaart met de *muis*-kaart blijkt, dat men bij de klankontwikkeling nog aan iets anders moet denken dan aan klankwet en analogie (blz. 190 vv.).
- XVIII. Plaatsen met stijgend zielen aantal kenmerken zich door sterke en vlugge dialectverandering (Amsterdam in de zestiende en zeventiende eeuw); in plaatsen waar de bevolking gedurende een zekere periode in aantal ongeveer gelijk gebleven of gedaald is, zijn vaak relictten waar te nemen (De IJselsteden blz. 159 v., Enkhuizen blz. 168 v.).
- XIX. Wanneer we de geschiedenis eener klankontwikkeling willen volgen, is het van het grootste belang, dat we de factoren kennen, die de *a l l e r e e r s t e t e n d e n t i e* tot verandering hebben bepaald (blz. 157, 171 v.). De gemeenzame zegswijze, dat 'de eerste klap een daalder waard is', is op den taalstrijd ten volle van toepassing (blz. 171 v.).
- XX. Wanneer men van een klank-ontwikkeling het begin- en het eindpunt kent, pleegt men een 'phonetische' ontwikkeling te constateeren en sommigen meenen daarmede het verschijnsel bevredigend verklaard te hebben. Nauwkeurige waarneming der *l e v e n d e* taal over een uitgestrekt gebied leidt tot skepsis aangaande 'phonetische' ontwikkeling. In sommige gevallen kan klankontleening reeds worden bewezen (de *uu* in onze oostelijke provinciën, de velare *r* in onze cultuurcentra, vgl. blz. 15 v., 90 v.), in andere kan men met evenveel

recht ontleening als fonetische ontwikkeling veronderstellen, wanneer men slechts rekening houdt met de omstandigheid, dat er bij overneming van klanken sprake kan zijn, niet alleen van *correcte nabootsing*, maar ook van *overdrijving* (hypercorrectheid zie blz. 14 vv.) en van *half-meedoen* ten opzichte van de nieuwe klank-mode (blz. 22.).

Een aanvulling van de muis-huis-kaart

De commentaar op de muis-kaart heeft in de loop der jaren nogal eens aanvallen te verduren gehad. Een impulsief man als VAN GINNEKEN heeft hem indertijd zelfs gekenschetst als 'een betreurenswaardige afgrond van menselijke dwalingen en onmethodische willekeur'¹. Van de *kaart* waarop deze commentaar gebaseerd was kan men echter over het geheel zeggen dat zij de kritiek van de 'grongaerde' heeft doorstaan. Rekening houdende met enige opmerkingen van geleerden, die 'haren sin daer toe keeren, dat si begripen hoveschelijke' heeft de ontwerper der kaart zich dan ook verstout om kort na de oorlog een klein huis-kaartje te vervaardigen waarop de situatie volgens de stand-derwetenschap-omtrent-1945 is bijgewerkt². Mocht hij daarbij de hybris hebben gehad, te menen dat - na een openbaarheid van een kwarteeuw en de kritische monsterring door zoveel geleerde ogen - de kaart nu wel in hoofdzaak als 'juist' zou kunnen worden aanvaard, dan werd die overmoed toch weldra getemperd door de ontdekking van de tweede ondergetekende (juist vóór tot publicatie van de herdruk in *Herkomst en Groei van het Afrikaans* kon worden overgegaan), dat de kaart een leemte vertoonde in Holland-zelf, nl. voor Voorne-Putten. Aan de tot haar gerichte uitnodiging om haar aanvullende gegevens nader in een scriptie uit te werken heeft zij gaarne voldaan. Daar echter de publicatie dezer gespecialiseerde studie voorlopig niet mogelijk is, leek het gewenst om althans enkele hoofdzaken eruit mee te delen, opdat een ieder in staat kan worden gesteld de daaruit voortvloeiende correctie op de muishuis-kaart aan te brengen en het nieuw-gevondene aldus te verwerken,

- 1 Med. NA, Lett. 69, Serie A, 2e omgew. druk (1930), 40. Dit belette v.G. niet om drie jaar later in *OTt II* (1933-'34) 113 vv. onder de merkwaardige titel '*Nòg een hollandsche expansie*' een opstel te publiceren, waarin 'expansionistische' principes zodanig op de spits zijn gedreven, dat zelfs de schrijver van de 'Hollandsche Expansie en haar weerspiegeling in de hedendaagsche Nederlandsche dialecten' ervan verbluft stond (zie hierover KLOEKE, *Herkomst en Groei van het Afrikaans* 166).
- 2 Uiteraard kon daarbij geen rekening worden gehouden met speelse opmerkingen als van HELLINGA, die in de *Bijdr. en Meded. d. Dialecten Comm. IV* (1943), 32 de muis-huis-kaart weliswaar ten voeten uit (en zonder verbeteringen aan te geven) overdrukt, maar haar tevens bestempelt als 'de ouwe, maar naar ik meen niet zo erg trouwe Muis-kaart'.

dat ook de commentaar in de 'Expansie' hiermee kan worden aangevuld.

We mogen als bekend veronderstellen, dat de oude huis-muis-kaart alleen voor de noordoostelijke provinciën (waar het trouwens voor het betoog in de allereerste plaats op aan kwam) op mondelinge enquête van gemeente tot gemeente berust en dat voor de rest van het Nederlandse taalgebied in hoofdzaak met het bekende schriftelijke onderzoek 'Dialectgeografie in zakformaat' (1923) en voor Zuid-Nederland met de enquête-GROOTAERS moest worden volstaan¹. Zo kon het gebeuren dat voor Voorne en Putten alleen gediftongeerde vormen op de zeef zijn blijven liggen evenals voor de aangrenzende eilanden Rozenburg, IJselmonde en de Hoekse Waard. Voor de laatste drie is de conclusie van diftongering, ook bij nadere mondelinge enquête, juist gebleken², voor Voorne en Putten echter slechts ten dele: alleen Brielle, Heenvliet³ (dorp), Geervliet³, Hellevoetsluis en Nieuw-Helvoet hebben uitsluitend diftongische vormen (in Oost-Voorne, Rockanje en Spijkenisse zijn de monoftongen bezig te verdwijnen, maar toch nog wel te constateren).

Het zou ons te ver voeren om hier de lotgevallen van alle *î*- en *û*-woorden (het questionnaire van de tweede onderget. bevat er een kleine 200) te bespreken. We willen volstaan met de opmerking dat men over het algemeen (evenals elders) een zeker parallelisme bij *î*- en *û*-woorden kan constateren⁴.

Men wete dat de monoftongen op deze eilanden over het algemeen kort en enigszins open (populair gezegd: wat dof) worden uitgesproken, dus *huus* ongeveer als *hus* en *ies* ongeveer als *is*. Dit 'ongeveer' kan echter slechts de indruk weergeven van de buitenstaander. De meesten van de ondervraagden waren verontwaardigd als de ondervraagster niet

1 Een geleerde die de tijd en de financiën kan opbrengen om een mondelinge enquête van het gehele Nederlandse taalgebied te ondernemen, is tot dusver niet opgestaan.

2 Alleen IJselmonde is door de tweede ondergetekende niet opzettelijk onderzocht. De eerst-ondergetekende kreeg bij een bezoek de indruk dat de diftongering daar thans ook volledig haar beslag heeft gekregen. Maar WINKLER constateerde in zijn *Dialecticon* voor Pernis en Hoogvliet nog: *kike*, *spiker*, *diik*, *drive*, *huus* of *huu's*, *buu'k*, *kruu'k*.

3 Op TE WINKEL's diftongeringskaart zijn Geervliet en Heenvliet als *ie*-plaatsen aangegeven, maar hij had voor deze plaatsen geen materiaal (de huidige zegslieden voor deze beide dorpen konden zich geen andere uitspraak dan de diftongische herinneren).

3 Op TE WINKEL's diftongeringskaart zijn Geervliet en Heenvliet als *ie*-plaatsen aangegeven, maar hij had voor deze plaatsen geen materiaal (de huidige zegslieden voor deze beide dorpen konden zich geen andere uitspraak dan de diftongische herinneren).

4 Met dien verstande dat bij de *î*-woorden een iets groter tendentie valt te constateren om de klank op te geven dan bij de *û*-woorden.

terstond het voor vreemdelingen zeer moeilijk waar te nemen verschil opmerkte tussen 'het spit me' en 'ik heb 't spit in mijn rug' of tussen 'hüd' (pellis) en 'hut' (casa).

De woorden van de ur^2 -groep (fluit, spuiten, enz.) hebben in verreweg de meeste gevallen een duidelijke diftong, ook in de monoftongerende dorpen. Men wordt onwillekeurig aan de toestand in het 18de-eeuwse Rotterdam herinnerd, waar men volgens SÉWEL tot diep in de 18de eeuw nog de monoftongische uitspraak handhaafde, hetgeen gepaard ging met een merkwaardig consequent gehandhaafde spelling van *euy* voor de ur^2 .

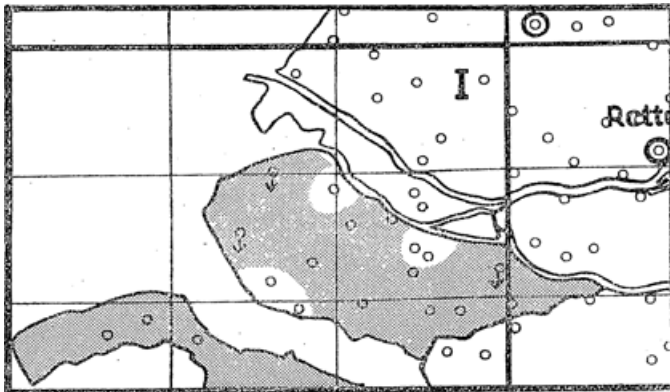
Ook in andere opzichten passen de toestanden op Voorne-Putten bij de situatie die men voor het 17de- of 18de-eeuwse continent van Zuid-Holland mag veronderstellen. Zo komt de uit Den Haag bekende verkorting voor *k* o.a. reeds sprekend aan het licht in de Brielse keuren (*gelick*, *spickeren*). De meeste woorden, waarin volgens de spelling verkorting van de klinker heeft plaats gevonden, hebben dit vóór *k*.

De ontdekking van een niet-diftongerend plattelandsgebied als het ware onder de rook van Rotterdam is van principiële betekenis omdat daardoor weer eens wordt gedemonstreerd, hoe taalkundige oudheden zich tot in de allernieuwste tijd onopgemerkt kunnen handhaven zelfs in gebieden, waar men, vanuit de studeerkamer, bij oppervlakkige beschouwing der landkaart nivellerende 'verkeers'invloeden zou verwachten¹.

Het zou een goede les kunnen zijn om zich bij het cartografisch werk steeds zo min mogelijk te laten beïnvloeden door vooropgezette 'theorieën' (al valt dit wel moeilijk). Had echter de eerst-ondergetekende bij het min of meer mechanisch ontwerpen van zijn eerste kaart toevallig wat meer gedacht aan de theorie van het gelijkop-gaan der $\hat{i}$ - en $\hat{u}$ -diftongering, dan zou hij wellicht wat serieuzer rekening hebben gehouden, met de oude constatering van TE WINKEL, die op zijn kaart van de germ. $\hat{i}$ het grootste gedeelte van Voorne en Putten reeds (terecht) als niet-diftongerend kenmerkt².

- 1 Wie de geschiedenis van Voorne-Putten nagaat, ziet dat er pas in de allerlaatste tijd van 'verkeers'invloeden sprake kan zijn geweest, want deze eilanden zijn tot het einde van de 19de eeuw van het verkeer afgesloten gebleven. Het 'ouderwetse' karakter van de taal is dus wel begrijpelijk.
- 2 Op de zogenaamde muis-huis en ... ijs-kaart, die VAN GINNEKEN in de tweede druk van zijn 'Regenboogkleuren' 'naar G. KLOEKE, W. DE VRIES [die nimmer enig cartografisch werk publiceerde] en J. LEENEN' ontwierp, behoren Voorne-Putten - tegen Te Winkel in - tot het diftongerende *ijs*-gebied. Deze kaart berust echter niet op eigen onderzoek maar op een studeerkamer-constructie. Zo wordt b.v. voor Enkhuizen *ies* opgegeven omdat dit stadje op de muis-kaart als niet-diftongerend wordt aangegeven. Maar men zegt te Enkhuizen nu eenmaal: wèl *huus* maar nooit *ies*. Zie reeds Herkomst en Groei 43.

Ondertussen lijkt de toestand in Voorne-Putten een nieuw argumen te zijn voor de vroeger geuite veronderstelling dat 'in Montanus' tijd geheel Zuid-Holland één homogeen monophthong-gebied gevormd zou hebben' (*Expansie* 102). Dit sluit diftongering bij de hogere standen niet uit. Maar van BORGER (zie Ts 69) hebben wij geleerd dat in de tweede helft van de 17de eeuw zelfs in Den Haag de monoftongische uitspraak nog niet uit de mode was. Men zou kunnen zeggen dat de toestand in het 17de-eeuwse Den Haag ongeveer overeenkomt met die in het 20ste-eeuwse Spijkenisse.

Een bevredigende technische verbetering van de oude muis-huiskaart (en van de later in *Herkomst en Groei* uitgegeven huis-kaart) kan men met de hand eenvoudig aanbrengen wanneer men het op bijgaand kaartje gepunteerde gebied als 'rood' op de grote kaart overbrengt. Hierbij dient te worden opgemerkt dat in de met een pijltje gemerkte plaatsen (zijnde Oost-Voorne, Rockanje en Spijkenisse) de monoftongen sterk op hun retour zijn en dat Spijkenisse weliswaar nog *mūs* zegt, maar dat naast *hūs* de vorm *huis* er reeds tamelijk verspreid is.

G. KLOEKE en ANS DE KNEGT.

*1

